

SOMMAIRE

<i>Mércz, András</i> : Un volume survivant de la bibliothèque du couvent pauliste de Budaszentlőrinc	1
<i>Farkas, Gábor Farkas</i> : András, le maître des livres	12
<i>Báthory, Orsolya</i> : Le Dieu des calvinistes – un pamphlet inconnu de la main de Péter Pázmány	28
<i>Erdős, Zoltán</i> : Culture livresque et techniques d'argumentation – les lectures de Mátyás Váradi en Transylvanie et aux Pays-Bas	45

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Orbán, Áron</i> : Nouvelles lettres et nouveau poèmes par Georg Purkircher	79
<i>Gömöri, György</i> : Máté Skaricza en Angleterre : sur les débuts de la pérégrination hongroise en Angleterre	86
<i>Helmrich, Márton Tamás</i> : Les nouveaux poèmes de Sophonias Paminger adressés à Ferenc Balassi	90
<i>Kisdi, Klára</i> : Le manuscrit récemment découvert du cantique pascal par Imre Pécseli Király	95
<i>Ősz, Sándor Előd</i> : Messenger de la bibliothèque de la Schola de Várad	101
<i>Károlyi, Bálint</i> : Contribution à la création de la bibliothèque d'István Vitnyédy : sa lettre adressée à György Dömötöri	106
<i>M. Horváth, Mária</i> : Les éditions connues et inconnues du premier manuel d'apiculture hongrois survivant	111

CHRONIQUE

Les 550 ans de l'imprimerie hongroise (<i>V. Ecsedy, Judit</i>)	121
Le 450e anniversaire de la parution du premier volume de Prédications de Péter Bornemisza (1573) (<i>V. Ecsedy, Judit</i>)	125

REVUE

Mikó Árpád, <i>Régi magyar bibliofilek nyomában, Tanulmányok a magyarországi reneszánsz könyvkultúra és miniaturafestészet köréből, 15–17. század, 1–2. kötet [Sur les traces des bibliothèques anciens. Études consacrées à la culture du livre et de la miniature à la période de la Renaissance]</i> , Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Művészettörténeti Intézet, 2023 (<i>Rozsondai, Marianne</i>)	127
<i>Enyészetnek örvényéből ki ragadtam, Jankovich Miklós és kora [Miklós Jankovics et son époque]</i> , szerk. Csörsz Rumen István, Budapest, Reciti, 2023 (Reciti konferenciakötetek, 21) (<i>Bodnár, Krisztián</i>)	128
Elena Gatti, <i>Francesco Zambrini tra filologia e bibliografia</i> , [Dueville], Ronzani Editore, 2023 (Storia e cultura del libro. Historica, 5.) (<i>Szovák, Márton</i>)	130
Zvara Edina, <i>Gratia mecenaturae Esterhasianae, A kismartoni ferences könyvtár története és állománya [L'histoire de la bibliothèque franciscaine de Kismarton]</i> , Budapest, MTAK–Kossuth, 2023 (Esterhazyana) (<i>Németh S., Katalin</i>)	133

AUTEURS	137
---------------	-----

Folyóiratunknak ez a száma
a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával jelent meg.

Ára: 1300 Ft

MTA MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA

MAGYAR KÖNYVSZEMLE 2024. I SZÁM

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE
ET DE LA PRESSE

140. ÉVFOLYAM

2024

HUN-REN BÖLCSESZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

Alapítva 1876-ban

Fondée en 1876

A HUN-REN BÖLCSESZETTUDOMÁNYI

KUTATÓKÖZPONT ÉS AZ ORSZÁGOS

SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR KÖNYV-,

KÖNYVTÁR ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

REVUE POUR L'HISTOIRE DU LIVRE, DES BIBLIOTHÈQUES

ET DE LA PRESSE DU CENTRE DE RECHERCHE

EN SCIENCES HUMAINES ET DE LA

BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI

Magyar Könyvszemle (Revue pour l'histoire du livre et de la presse – abrégé: MKsz)

Magyar Könyvszemle (Journal for the History of Book and Periodicals in Hungary – abbreviated: MKsz)

Magyar Könyvszemle (Zeitschrift für Buch-, und Pressegeschichte in Ungarn – gekürzt: MKsz)

140. ÉVFOLYAM 2024. 1. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

MONOK ISTVÁN *főszerkesztő* ÁCS PÁL *társzerkesztő*

TERBE ERIKA *szerkesztő*

BOKA LÁSZLÓ BORECZKY ANNA BUDA ATTILA CSÁSZTVAY TÜNDE GRANASZTÓI OLGA
OLÁH RÓBERT RÓZSAFALVI ZSUZSANNA SZOVÁK MÁRTON TÓTH GERGELY

NEMZETKÖZI TUDOMÁNYOS TANÁCSADÓ TESTÜLET – COMITÉ SCIENTIFIQUE INTERNATIONAL

EDOARDO BARBIERI (Milano), VILIAM ČIČAJ (Bratislava),
MARISA-MIDORI DEAECTO (São Paulo), HOWARD HOTSON (Oxford),
EVA MÁRZA (Alba Iulia), ANDREA DE PASQUALE (Roma), FERENC POSTMA (Amsterdam),
URSULA RAUTENBERG (Erlangen), SIPOS GÁBOR (Cluj Napoca),
VLADIMÍR URBANEK (Praha)

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.

<http://ojs3.mtak.hu/index.php/mksz> · <http://epa.oszk.hu/00000/00021>

Les articles de la revue sont indexés et préservés dans

HISTORICAL ABSTRACTS, AMERICA: HISTORY AND LIFE, MTA: REAL, MTA: MTMT

A Magyar Könyvszemlét az MTMT indexeli és a REAL archiválja.

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1089 Budapest, Orczy tér 1.). Előfizethető valamennyi postán, valamint e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon: (+36-1) 303-3440; További információ: (+36-80) 444-444. Példányonként megvásárolható az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és a *HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpontban* (1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.). Tel.: +36-1-224-6700/4624., 4626. m.; e-mail: terjesztes@mta.btk.hu.

Előfizetési díj egy évre 5 200 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 iv terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg alatt vagy után). A Tanulmányok rovatba szánt kézírathoz fél oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk.

TARTALOM

Mércz András: A budaszentlőrinci pálos kolostor könyvtárának egy megmaradt kötete	1
Farkas Gábor Farkas: András, a könyvmester	12
Báthory Orsolya: A kálvinisták ördöge – Pázmány Péter eddig ismeretlen latin nyelvű röpirata	28
Erdős Zoltán: Olvasmányműveltség és érveléstechnika, Váradi Mátyás olvasmányai Erdélyben és Németalföldön	45

KÖZLEMÉNYEK

Orbán Áron: Új levelek és versek Georg Purkirschertől	79
Gömöri György: Skaricza Máté Angliában: az angliai magyar peregrináció kezdeteiről	86
Helmrich Márton Tamás: Sophonias Paminger Balassi Ferencnek írt versei	90
Kisdi Klára: Pécseli Király Imre húsvéti énekének újonnan előkerült kézirata	95
Ősz Sándor Előd: Hirmondó a Váradi Schola könyvtárából	101
Károlyi Bálint: Adalék Vitnyédy István könyvtárának kiépüléséhez: Vitnyédy István levele Dömötöri Györgyhez	106
M. Horváth Mária: Az első fennmaradt magyar méhészeti szakkönyv ismert és ismeretlen kiadásai	111

FIGYELŐ

550 éves a magyarországi könyvnyomdászat (V. Ecsedy Judit)	121
450 éve jelent meg Bornemisza Péter Prédikációinak első kötete (1573) (V. Ecsedy Judit)	125

SZEMLE

Mikó Árpád, Régi magyar bibliofilek nyomában, Tanulmányok a magyarországi reneszánsz könyvkultúra és miniaturafestészet köréből, 15-17. század, 1–2. kötet, Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Művészettörténeti Intézet, 2023 (Rozsondai Marianne)	127
Enyészetnek örvényéből ki ragadtam, Jankovich Miklós és kora, szerk. Csörsz Rumen István, Budapest, Reciti, 2023 (Reciti konferenciakötetek, 21) (Bodnár Krisztián)	128
Elena Gatti, Francesco Zambrini tra filologia e bibliografia, [Dueville], Ronzani Editore, 2023 (Storia e cultura del libro. Historica, 5.) (Szovák Márton)	130
Zvara Edina, Gratia mecenaturae Esterhasianae, A kismartoni ferences könyvtár története és állománya, Budapest, MTAK–Kossuth, 2023 (Esterhazyana) (Németh S. Katalin)	133

SZÁMUNK SZERZŐI	137
-----------------------	-----

HUN
REN

BTK

BIBLIOTHECA NATIONALIS HUNGARIAE

Kiadja

a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont és az Országos Széchényi Könyvtár.

Mércz András

A budaszentlőrinci pálos kolostor könyvtárának egy megmaradt kötete*

A történelem viszontagságai jelentősen megrostálták a középkori Magyarország könyvtermését, ezért minden olyan kódex, amely a korszakból ránk maradt, hatalmas kincs könyvkultúránk és a Mohács előtti művelődéstörténet tanulmányozásához. Mezey László becslése szerint a Magyar Királyság késő középkori kódexállománya 45 000 kötetre tehető, ennek csupán 1%-át foghatja ma kézbe a kutató.¹ Az 1980-as években a Csapodi házaspár igyekezett Európa-szerte minden olyan kéziratot és ősnymtatványt felkutatni, amely középkori magyarországi könyvműhelyben készült vagy egy itteni gyűjteményt gyarapított valaha.² Azóta alig került elő a gyűjtőkörükbe tartozó teljes kötet.³ A most bemutatásra kerülő kódex ezt az állományt gazdagítja.

A híres antwerpeni nyomdászdynasztia magánkönyvtárából létrejött Plantin–Moretus Múzeum kézirateit vizsgálva ugyanis kezembe akadt egy 13. századi latin *Biblia*, amelyet a középkorban Magyarországon használtak. Az UNESCO Világörökség részét képező gyűjtemény M 17.3-as jelzetű kódexe a fol. 2r-en található két tulajdonosi bejegyzés alapján a budaszentlőrinci pálos kolostor könyvtárához tartozott egykor.

Ez a minden bizonnyal impozáns gyűjtemény 1526-ban, amikor a mohácsi győzelmet követően az oszmán csapatok felprédálták a környéket, teljesen meg-

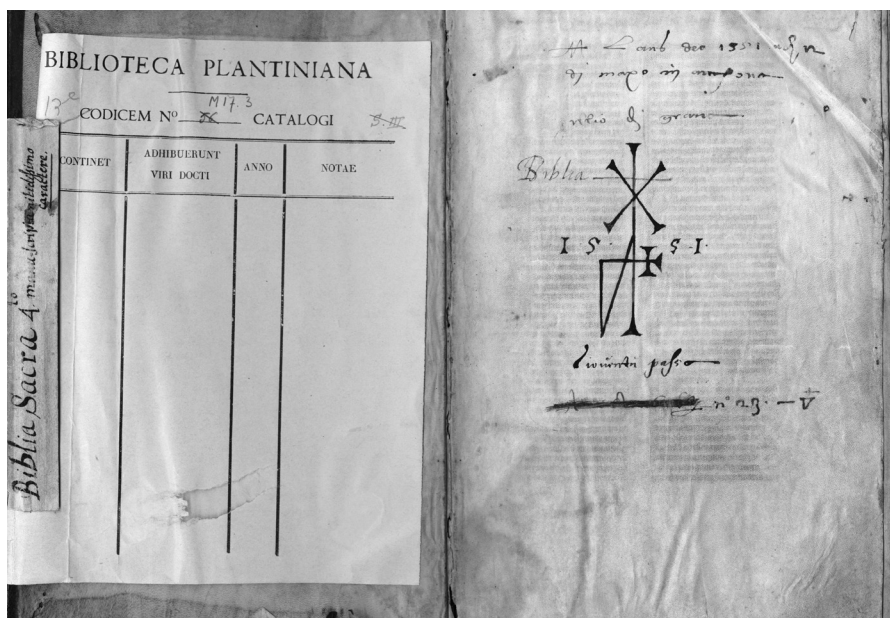
* Szeretnék köszönetet mondani a kézirat két bírálójának hasznos észrevételeikért és módosítási javaslataikért, amelyek jobbá tették a tanulmányt.

¹ MEZEY László, *Fragmenta codicum, Egy új forrásterület feltárása = Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei*, 30(1978), 65–90, itt 72.

² CSAPODI Csaba, CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára, *Bibliotheca Hungarica, Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt*, Bp., MTA, 1988, 1993, 1994, I–III.

³ Az egyik legutóbbi felfedezés a Ms. Arch. Cap. S. Pietro C 132, Livius *Ab urbe condita* című munkája, amely a korábban egyértelműen Nagy Lajoshoz kötött két kódex után egy harmadik olyan kézirat, amely Anjou uralkodónk könyvtárát is gazdagíthatta egykor. Erről ld. LUCHERINI, Vinni, *La perduta biblioteca di Ludovico il Grande d'Ungheria = Luigi il Grande Rex Hungariae, Guerre, arti e mobilità tra Padova, Buda e l'Europa al tempo dei Carraresi*, ed. Giovanna Baldisson Molli, Franco Benucci, Maria Teresa Dolso e Ágnes Máté, Roma, Accademia d'Ungheria in Roma, Viella, 2022, 334–363, különösen 343–349, valamint SIMEONI, Giulia, *A Livian manuscript from Francesco I da Carrara to Louis I of Hungary = Uo.*, 315–332. Köszönöm szépen Boreczky Annának, hogy erre a kódexre felhívta a figyelmemet.

⁴ A képeket az UNESCO Világörökség részét képező, antwerpeni Plantin–Moretus Múzeum szíves engedélyével közlöm.

1. ábra. Ms. M 17.3. fol. 2r^a

semmisült. A kortárs pálos generális, Gyöngyösi Gergely rendtörténeti munkája szerint ezer forint értékű könyv vészett oda, és mind a mai napig egyetlen kódex sem került elő belőle.⁵ Jelen közlemény célja, hogy felhívja a figyelmet e kötet létezésére, bemutassa a vonatkozó szakirodalmat, és egy-két szempontot illetően pontosítsa a kézirat leírását.

⁵ GYÖNGYÖSI, Gregorius, *Vitae Fratrum Eremitarum Ordinis Sancti Pauli Primi Eremitae*, ed. Franciscus L. Hervay, Bp., Akadémiai, 1988 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, Series Nova Tomus, 11), 177–178. (Magyarul ld. GYÖNGYÖSI Gergely, *Arcok a magyar középkorból*, gond., bev., jegyz. V. Kovács Sándor, ford. Árva Vince, Csanád Béla, Csonka Ferenc, Bp., Szépirodalmi, 1983 [Magyar Ritkaságok], 259–260.) A könyvek későbbi sorsával kapcsolatban ld. GYÖNGYÖSI 1988, i. m. 219, 178: 14–15. j.; CSAPODI, CSAPODINÉ 1994, i. m. 94, 147–148, 248–250, 345. Egy nyomtatott könyv az 1980-as években felbukkant az Egyetemi Könyvtár gyűjteményében, de ma újra eltűntként tartják nyilván. Vö. CSAPODI, CSAPODINÉ 1988, i. m. 184. A göttweigi bencés apátság gyűjteményében két olyan kézirat van, amelyet Budaszentlőrincen másoltak, de kérdéses, hogy az ottani könyvtár részei voltak-e vagy sem. Egy harmadik kézitről pedig témája (pálos misekönyv) miatt feltételezhető a budaszentlőrinci kapcsolat, de possessori bejegyzés ezt nem támasztja alá. Vö. CSAPODI, CSAPODINÉ 1988, i. m. 354–355. Ez utóbbi kötekről részletesen ld. SARBAK, Gábor, *Der Handschriftenbestand des Paulinerklosters Ranna in Göttweig = Vom Schreiben und Sammeln: Einblicke in die Göttweiger Bibliotheksgeschichte*, Hgg. Astrid Breith, Nikolaus Czifra, Christine Glaßner und Magdalena Lichtenwagner, St. Pölten, Verlag NÖ Institut für Landeskunde, 2021 (Studien und Forschungen aus dem Niederösterreichischen Institut für Landeskunde, 74), 153–170.

Kutatástörténet

A kódexszel mostanáig nagyon kevesen foglalkoztak, kutatástörténete majdhogynem kimerül a Plantin–Moretus Múzeum leltáraival és állomány-összeírásaival. A családi könyvtár első ismert, 1592-ben összeállított jegyzékében csak két, fölió méretű *Biblia* szerepel a 83 felsorolt tétel között, quarto méretű *Szentírást* nem találunk, ezért feltehetően ekkor még nem volt a család birtokában ez a kötet.⁶ Az 1650-ben Balthasar II Moretus (1615–1674) által összeállított katalógusban egy rendkívül szűkszavú bejegyzés olvasható a kéziratról: „53. Eadem [Biblia sacra]; magno 4°, nitidissimo caractere”.⁷ Egy ennél valamelyest hosszabb, a kötet jellegzetességeit jól megragadó jellemzés szerepel a gyűjtemény 1805-ös, latin nyelvű, kéziratosa inventáriumában.⁸ A 19. század végén készült nyilvántartásban pedig Max Rooses (1839–1914), a múzeum kurátora ismét egy tömör tételleírás közölt csupán erről a *Bibliáról*.⁹

Az elmúlt száz évben két részletesebb leírás is napvilágot látott a kódexről. 1927-ben Jan Denucé, Max Rooses utódja csaknem 300 oldalt szentelt a gyűjtemény félezer kéziratának bemutatására, és a kötetek fizikai leírásán túl az azokban található legfontosabb bejegyzéseket is számba vette. Ő közölte először – egyszerűen csak „újabb kéznek” tulajdonítva és minden kommentár nélkül – azt a tulajdonosbejegyzést, amely a kötetet a budaszentlőrinci pálos kolostorhoz köti, és ő tett először említést egy, a fol. 247r-n található, arabként azonosított írással írt bejegyzésről is.¹⁰ A másik kiadvány egy angol nyelvű kötet, amely a leuveni egyetem középkori művészettel foglalkozó, Illuminare elnevezésű kutatócsoportjának gondozásában jelent meg 2013-ban. A flamand és brit szerzőpáros, Lieve Watteeuw és Catherine Reynolds a Plantin–Moretus Múzeum 102 illusztrált kódexének tételes jegyzékét készítette el, külön figyelmet szentelve a díszítéseknek és miniatúráknak. Ők a possessorbejegyzés alapján megállapították, hogy a kötet a pálosok budai könyvtárát gazdagította egykor.¹¹

Ezekon kívül mindössze egy művészettörténeti monográfia és egy további kézirat-katalógus tett említést a budaszentlőrinci könyvtárat is megjárta *Bibliáról*. Robert Branner a 13. századi párizsi könyvfestő műhelyek történetét, munkamódszerét kutatta, és ennek kapcsán több száz kéziratot tanulmányozott. Az Ms Plan-

⁶ STEIN, Henri, *Les manuscrits du Musée Plantin-Moretus, Catalogues de 1592 et de 1650*, Gand, Vanderhaeghen, 1886, 6–10.

⁷ Vö. STEIN 1886, i. m. 15.

⁸ A kötet a Quarto [57]-es tétellel azonosítható, amelynek leírása: „Biblia sacra in membranis tenuissimis exemplar nitidissimum et optimi conservatum cujus litterae initiales et margines pulchris coloribus apprimi decoratae sunt cum annexis explicationibus nominum hebraicorum.”

⁹ ROOSES, Max, *Catalogue du Musée Plantin-Moretus*, Anvers, J. E. Buschmann, 1883², 40. „57. Bible Latine. Ornaments et lettrines coloriés. XVe siècle.”

¹⁰ DENUCE, Jan, *Musaeum Plantin-Moretus, Catalogue des manuscrits/Catalogus der Handschriften*, Anvers, Robert Bracke van Geert, 1927, 148–149, Nr. 191.

¹¹ WATTEEUW, Lieve, REYNOLDS, Catherine, *Catalogue of Illuminated Manuscripts, Museum Plantin-Moretus, Antwerp*, Paris, Leuven, Walpole, MA, Peeters, 2013 (Corpus of Illuminated Manuscripts, 20), 82–87, Nr. 22.

tin–Moretus M 17.3-at stílusjegyei alapján a különálló vagy kis csoportot alkotó kéziratok közé sorolta, és megállapította, hogy a kaliforniai Huntington Library HM 1073-as jelzetű kódexével közös műhelyből származhat.¹² Az amerikai gyűjtemény 1989-es kézirat-katalógusa Branner nyomán szintén rögzítette a rokonság tényét, de nem vizsgálta alaposabban a kérdést.¹³

A kézirat leírása

Az M 17.3 jelzetű kódex egy latin nyelvű *Biblia* Szent Jeromos prológusaival és a héber nevek jegyzékével.¹⁴ Az iniciálék stílusjegyei alapján a 13. század második felére datálható, nagy valószínűséggel egy északfrancia, párizsi műhelyben készült. A kötés 15–16. századi, a könyvtest mérete 263×178×85 mm. A táblák vöröses-barna bőrrel vannak bevonva, és vaknyomással készült geometrikus formák, valamint indás motívumok láthatók rajtuk. A kötet két, finoman megmunkált csattal zárható, az oromszalagot zöld és rózsaszín selyemből fonták.

A kódex 1+545+1 lapból áll.¹⁵ A Biblia szövegét és a héber nevek jegyzékét hordozó levelek finoman kikészített, papírvékony pergamen lapok. Az 545 szöveges levél elé és mögé vastag, durva pergamenívekből illesztettek előzeteket, melyet a kötéstáblákra kiragasztottak. A lapok mérete: 256×172 mm.

A kötetben két főlíószámzás is látható: mindkettő ceruzával, arab számokkal, modern kéztől. A jobb margó alsó részére írt számzás az első finom pergamennel indul és 549-es számmal az utolsó olyan oldalon zárul, amelyen van latin szöveg. Több pontatlanságot is tartalmaz: az 59. és 60. lapszám között kihagy egy oldalt a számzásból, valamint 149 után 151-re, 180 után 182-re, 267 után 269-re, 285 után 288-ra, 329 után pedig 331-re ugrik. A jobb felső sarokban lévő számzás a vastag előzéklapokat is számításba veszi, de csak a vékony lapokra írja ki a főlíószámot. A 325-ös szám kétszer szerepel, de a számzás ezután nem csúszik el, mert a 326-os számot kihagyták. A 333-as lapszám után viszont 335-öt írtak,

¹² BRANNER, Robert, *Manuscript Painting in Paris during the Reign of Saint Louis, A Study of Styles*, Berkeley, Los Angeles, London, University of California Press, 1977, 220.

¹³ DUTSCHKE, Consuelo Wager, ROUSE, Richard H., *Guide to the Medieval and Renaissance Manuscripts in the Huntington Library*, San Marino (California), Huntington Library, 1989, I, 355–359.

¹⁴ A kötet 772-es kódszámmal szerepel a Flandria illusztrált kézirateit összesítő leltárban. Vö. *Repertorium van verluchte handschriften »Collectie Vlaanderen«: inventarisatie, screening en ontsluiting van openbare en semi-openbare handschriftencollecties in steden en gemeenten in Vlas anderen*, eds. Karen De Coene, Anke Esch, Tine Melis, Jan Van der Stock, Lieve Watteeuw, Leuven, Studiecentrum Vlaamse Miniaturisten, 2003, I, 64; MMFC-11855 azonosítóval szerepel továbbá a flamand gyűjtemények középkori kézirateit számba vevő adatbázisban. <https://mmfc.be/ms/mmfc-11854> (letöltve 2023. 01. 12.).

¹⁵ Denucé 550, Watteeuw és Reynolds pedig 1+549+1 főlíót számolt. Vö. DENUCE 1927, i. m. 148; WATTEEUW, REYNOLDS 2013, i. m. 83. Ezek az adatok feltehetően az oldalak jobb alsó sarkában lévő főlíószámzáson alapulnak, és pontosításra szorulnak.

és ezt a hibát nem is javították. A lapszámozási következetlenségek az alábbi táblázatban láthatók:

Számozás a jobb felső sarokban	Számozás a jobb margó alsó részén
Kötéstáblába ragasztott vastag pergamenlap	
Vastag előzéklap – kereskedőjegy	
2 – incipit	(1) – incipit
3	2
...	...
60	59
61	–
62	60
...	...
151	149
152	151
...	...
181	180
182	182
...	...
267	267
268	269
...	...
284	285
285	288
...	...
324	327
325	328
325	329
327	331
328	332
...	...
333	337
335	338
...	...
546 – explicit	549 – explicit
547 – üres fólió	(550) – üres fólió
Vastag előzéklap	
Kötéstáblába ragasztott, vastag pergamenlap – kereskedőjegy	

A következőkben a fóliószám megadásakor az újabb, jobb felső sarokban lévő, feltehetően a kötet digitalizálásakor készült fóliószámozást követjük, amely sokkal pontosabb, mint a lap aljára írt számozás.

A latin szöveg a fol. 2r-n kezdődik (*Incipit epistola sancti ieronimi...*) és a fol. 546v-n ér véget (*Expliciunt interpretationes hebraicorum nominum secundum ordinem alphabeticum*). A szövegtükör 172×105 mm, a kalligrafikus gótikus könyvirással (*gothica textualis formata/textus quadratus*) írt bibliai szöveg (fol. 2–517) kéthasábos elrendezésű, a héber nevek jegyzéke (fol. 518–546) pedig háromhasábos tagolású. Branner két kezét azonosított a kötetben.¹⁶

A szöveg díszítését egyrészt nyolcvan, bibliai alakokat és eseményeket megörökítő, részletgazdag figurális iniciálé, másrészt számos ornamentális, valamint vörös és kék fleuronra iniciálé alkotja. A figurális iniciálék tételes jegyzékét már publikálták.¹⁷ Az élőfejeket szintén vörös és kék betűkkel írták.

A margókon több széljegyzet is található (pl.: fol. 4v, 82v, 98r, 145v, 163r, 173r, 249v, 252r, 254v, 255v, 257v): ezek túlnyomó többsége a szöveghez kapcsolódó javítás. A fol. 205v-n özet ábrázoló rajz látható. Néhány bejegyzés a kötet történetét illetően is támpontul szolgál, az alábbiakban ezeket vesszük sorra.

A felső kötéstábla belső oldalára két lap is be van ragasztva. A régebbi egy kis cédula csupán, és a „Biblia Sacra 4to manuscripta nitidissimo caractere” felirat olvasható rajta. Ez a megfogalmazás szinte teljesen egybevág az 1650-ben készült katalógus leírásával, és írásképe alapján is a 17. századra datálható. A másik lap egy nyomtatott táblázat, a Biblioteca Plantiniana latin nyelvű, üres használati űrlapja, amelynek a fejlécében a jelenlegi jelzeten (M 17.3) kívül áthúzva „56 S. III” jelzés szerepel. Ez utóbbi arra utal, hogy a kötet 1927 óta a múzeum állandó kiállításának része, a harmadik terem 56-os jelzetű tárgya.

A fol. 1r-n, a vastag előzéklapon egy tulajdonosi bejegyzés olvasható: „Laus Deo 1551 adi 12 di maxo in Anchono Gillio de Grave Biblia”.¹⁸ Alatta egy kereskedőjegy található szintén 1551-es dátummal, ezalatt pedig egy újabb felirat: „dioventu passo”. Ezek alatt egy félig átsátozott bejegyzés látszik, amelynek utolsó karakterei olvashatóak csak „n° 23. – V”.

A fol. 2r-n, Szent Jeromos prólogusának kezdő oldalán olvasható a fent említett két latin bejegyzés. Az egyik a jobb felső sarokban: „Iste liber Biblie est ecclesie sancti Laurencii supra Budam”, a másik pedig nagyon hasonló tartalommal, a kézirat soraira merőlegesen, a bal alsó margón: „Liber ecclesie sancti Laurencii supra Budam”.¹⁹

A fol. 247r-n egy oszmán-török bejegyzés olvasható, amelyre a korábbi szakirodalom arab bejegyzésként utalt. Ez a 19 soros ’inscriptio’ a mohácsi hadjárat veszteséglistáját tartalmazza: szikár adatokkal, tételesen sorolja fel a magyar és az oszmán fél veszteségeit Pétervárad júliusi ostromától egészen a török sereg

¹⁶ BRANNER 1977, i. m. 220.

¹⁷ WATTEEUW, REYNOLDS 2013, i. m. 84–87.

¹⁸ Gillis de Grave személyének nagyobb figyelmet szentelek egy, a kötet provenienciáját részletesen bemutató tanulmányban.

¹⁹ WATTEEUW és REYNOLDS „super”-nek írja át a sup. rövidítést. Vö. 2013, i. m. 84–87. A pálos források szerint azonban a „supra” alak használatos a kolostor nevében.

2. ábra. Ms. M 17.3. fol. 1r

3. ábra. Ms. M 17.3. fol. 246v-247r

októberi hazaindulásáig. Az emberveszteségeken túl a feldúlt falvak és városok, illetve az elhajtott állatok számát is pontosan rögzíti.²⁰

Az ószövetségi könyvek a fol. 408v-n érnek véget, itt van a Makkabeusok második könyvének utolsó lapja. Az Újszövetség első, a Máté evangéliumához tartozó prólógust tartalmazó oldalán, a fol. 409r felső lapszélén az előfej alatt olvasható egy kora újkori felirat: „Fili Dei memento mei 59 WH” majd a margón a jobb felső sarokban ugyanazzal az írással és tintával az 1559-es évszám.

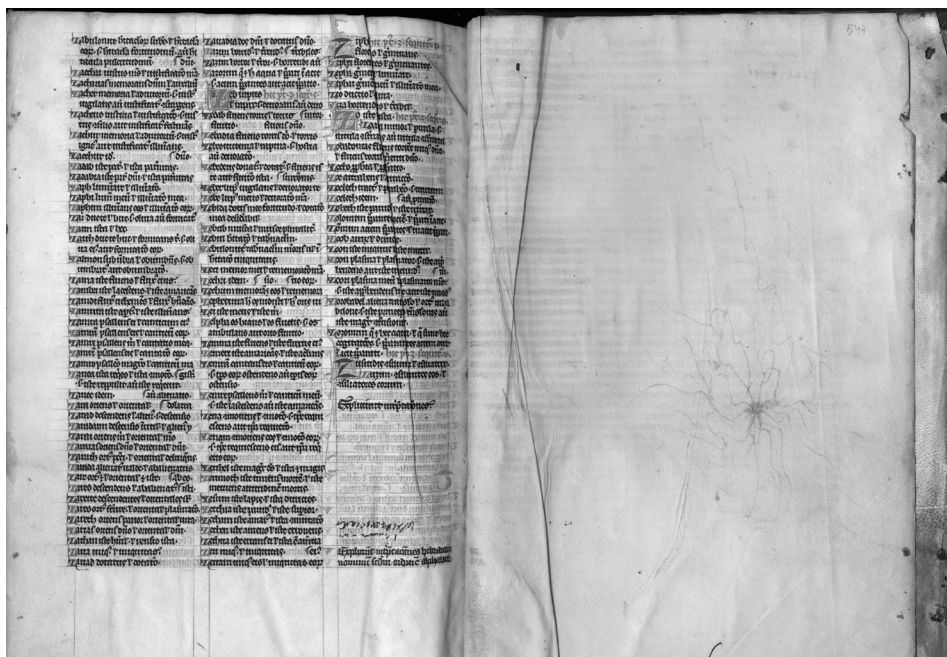
4. ábra. Ms. M 17.3. fol. 408v–409r

Az utolsó írott oldalon, a fol. 546v-n, az explicit felett két sornyi tollpróba található. A fol. 547 üres verzőjén egy kör alakú tintapacából hullámos vonalak futnak ki sugaras elrendezésben: feltehetően ezzel is a pennáját próbálgatta az írnok. Felette kétszavas, nehezen kibetűzhető bejegyzés is látható.

A hátsó kötéstáblába ragasztott vastag pergamenlap felső részén a következő szöveg áll: „M laus Deo 1551 anchono adi 12 di maxo Gillio di Grave”, ez alatt pedig ugyanaz a kereskedőjegy, amely a f. 1r-n is, csak itt kevésbé kidolgozott formában.

A kötet elejében két különálló papírlap található. Az egyiken 8 sornyi francia nyelvű jegyzet, valamint a bibliai könyvek kezdő főlíószámának listája olvasható

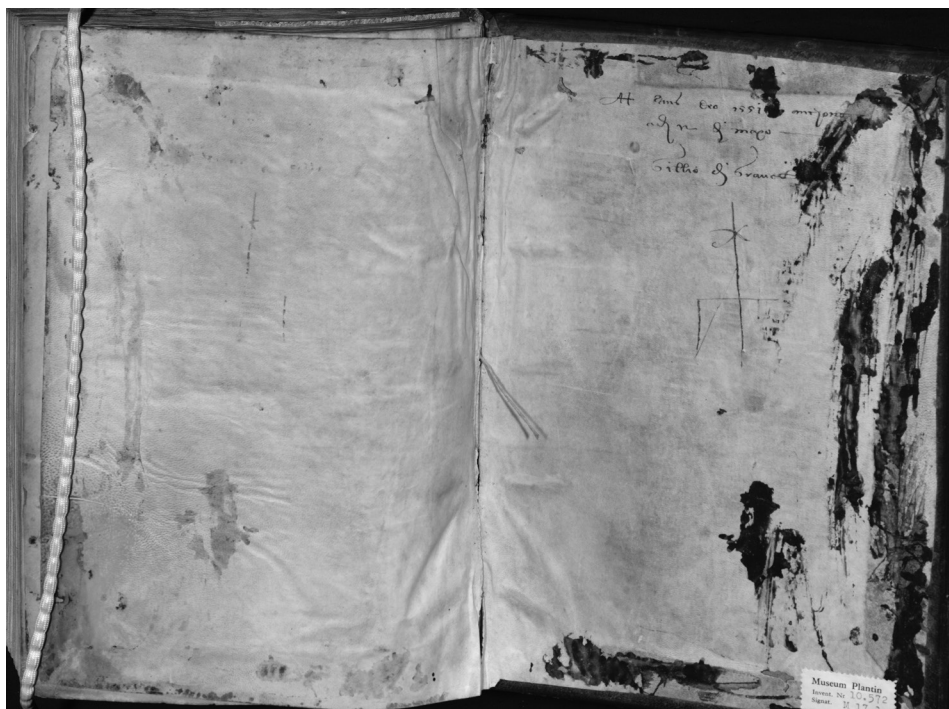
²⁰ E páratlan forrás részletes ismertetését ld. FODOR Pál, MÉRCZ András, „Mi is veszett Mohács-nál?” *Oszmán-török veszteséglista az 1526. évi hadjáratról* = *Történelmi Szemle*, 65(2023), 2, 193–235.

5. ábra. Ms. M 17.3. fol. 546v–547r

modern írással, ceruzával. Ezek minden bizonnyal Denucé jegyzetei lehettek, amelyek benne maradtak a kéziratban. A másik szintén egy francia nyelvű irat: egy kölcsönszerződés François Lemaire és Christophle Abraham, illetve egy bizonyos Lambleau Lemarigny de Chasteauneuf között 1660-ból. A *Biblia* ekkor már a Plantin–Moretus család gyűjteményében volt Antwerpenben, ezért kérdéses, hogyan került a kódexbe ez a dokumentum.

Az oldalakat bekötéskor erősen körülvágták: több helyen csonkák a margináliák (pl.: fol. 252r, 263r, 404r), és néhol még az iniciálékba is belevágtak (pl.: fol. 367v, 532r). A kódex jelenlegi kötését minden valószínűség szerint a 16. század derekán Anconában működő flandriai kereskedő, Gillis de Grave készítette, mert az ő neve és kereskedőjele van a kötet elején és végén is a kötéstáblára kiragasztott fóliókon. A kötést Denucé a 16. századra, Watteuw és Reynolds pedig kérdőjelesen a 15. századra datálta. Ez a két állítás akár egyszerre is igaz lehet, ha már korábban meglévő, 15. századi kötéstáblákat használtak fel a de Grave megrendelésére készült újrakötéshez, ami egyszersmind az oldalak csonkolására is magyarázatot ad. További kodikológiai érdekesség a kódex közepén elhelyezkedő, eredetileg üres, vonalazás nélküli fólió, amelyre később a török bejegyzés került. Arra már Watteuw és Reynolds is felhívta a figyelmet, hogy a lapok külső széléin található használati nyomokban eltérés mutatkozik a fol. 1–247 és a fol. 248–549 között, és felvetették annak lehetőségét, hogy a kódex kezdetben két kötetből állhatott, Teremtés könyve–Zsoltárok és Példabeszédek könyve–Jelenések könyve.

6. ábra. Ms. M 17.3. hátsó kötéstábla

ve felosztásban. Ezt a felvetést két további érv is erősíti. Egyrészt a fol. 247 szabad szemmel is jól látható, egységes, egész oldalas elszíneződése, amely az előzőklapok jellegzetessége. Ez esetben ez az oldal az első kötet utólapja lehetett. Másrészt az is erre utal, hogy a török bejegyző ide írta a feljegyzését annak ellenére, hogy nincs ennél az oldalnál megtörve a kódex, nem itt nyílik ki magától a kötet. Az kevésbé valószínű, hogy végiglapozta volna a teljes kódexet, hogy egy üres lapra leljen, sokkal életszerűbb, hogy egy rögtön kézreálló előzőklapra skiccelte fel a veszteséglistát.

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a kódex kétszer is végigutazta Európát, először nyugat–kelet, majd kelet–nyugat irányban. Arra vonatkozóan nincs konkrét utalás a kötetben, hogy mikor került francia földről magyar tulajdonba. Legkésőbb a 16. század elején már biztosan a budaszentlőrinci pálos kolostor birtokában volt, de a possessorbejegyzés duktusa alapján erre már korábban, a 15. században sor kerülhetett. 1526-ban török kézre jutott, majd 25 év lappangás után Itáliában bukkan fel egy anconai flamand kereskedőnél. Tőle pontosan nem rekonstruálható úton, két-három emberöltő elteltével Antwerpenbe került, ahol legkésőbb 1650 óta maig is ugyanazt a gyűjteményt gazdagítja.

Ugyan vannak hasonló korú latin bibliák magyarországi közgyűjteményekben (pl.: OSZK, Cod. lat. 32, 37, 96 és 100; Egyetemi Könyvtár, Cod. lat. 18 és 45;

Pécs, Püspöki Könyvtár, AA. III. 13 és P. IX. 10), de pálos kötődése miatt ez a kötet, amely joggal számíthat a hazai könyv- és művészettörténészek kiemelt figyelmére, feltétlenül további kutatásokat igényel.

Mércz, András

A surviving volume of the library of the Pauline monastery in Budaszentlőrinc

The library of the Pauline monastery of Budaszentlőrinc was plundered and burnt down by the Ottoman troops after the Battle of Mohács, and according to current research, all volumes of this grandiose collection perished in the fire. This study draws attention to the existence of a surviving codex. The volume is a 13th-century Latin Bible richly decorated with initials and miniatures that was produced in a Parisian workshop and is currently held in the Plantin-Moretus Museum in Antwerp under shelfmark M. 17.3. The study reviews the international scholarly literature related to the codex and clarifies an episode of its provenance: based on the Turkish entry (previously incorrectly identified as Arabic) on folio 247r, it was seized by the Ottoman forces in 1526 and not in 1546. From a codicological perspective, it clarifies the inconsistencies of the foliation, supplements the list of entries found in the volume, and ascertains the mutilation of the pages. It also provides further evidence to support the hypothesis that the codex originally consisted of two volumes and links the rebinding to the Flemish merchant Gillis de Grave operating in Ancona.

Keywords: 13th century, 1526, library history, book history, Pauline order, monastery of Budaszentlőrinc, Bible, codex, Turkish entry, Ottoman, Mohács, provenance, Gillis de Grave, merchant's mark.

Farkas Gábor Farkas

András, a könyvmester*

Hess András első monográfusa, Fitz József találó megállapítása szerint mindent, amit tudunk a neve alapján német származású tipográfusról, az a könyveiben rejlik.¹ Magáról a nyomdász létezéséről két nyomtatványa tesz tanúbizonyságot, ami ezen túlmutató jelentőséggel bír: egy félezer és félszáz évvel ezelőtt élt emberről csak a könyvei erősítik meg, hogy élt és alkotott, ezek nélkül nyomtalanul eltűnt volna, senki sem ismerné ma a nevét. Így személye és munkái a szokásosnál is szorosabban kapcsolódnak egymáshoz. Könyvtörténészek sora² próbálta a rendelkezésre álló kevés adatból és az európai analógiákból megrajzolni a nyomdász arcát, megtudni, honnan jött és miért tűnt el, ki is volt valójában – eredeti nevén – Andreas Hess, hogyan nyomtatta ki a magyarok krónikáját a budai várban. A miértről maga a mester vallott híres előszavában: „óriási és sok napot igénylő

* Elhangzott a *Chronica Hungarorum* (továbbiakban *Chronica*) 550. évfordulójára rendezett ünnepségen az Országos Széchényi Könyvtárban, 2023. május 27-én. Az előadás bővített, szerkesztett és jegyzetelt változata. A könyvtörténetírásban meghonosodott rövidítéseket (Gesamtkatalog der Wiegendrucke: GW; Incunabula Short Title Catalogue: ISTC; Thesaurus database of the CERL: Thesaurus) használtam. Az ünnepi alkalomra készült egy honlap: <https://chronica.oszk.hu/> (letöltve: 2023. 05. 27.), amely tartalmazza a *Chronica* hasonmását, latin szövegét, magyar fordítását, a szövegből készült hangoskönyvet, valamint egy válogatott bibliográfiát, illetve a médiamegjelenéseket (interjúk, podcastok, tudósítások, bemutatók, werkfilmek, fotók). Itt mondok köszönetet Boross Klárának, Madas Editnek, Pálosfalvi Tamásnak, Perger Péternek, Rozsondai Marianne-nak, Sarbak Gábornak, Szovák Mártonnak, Szvorényi Róbertnek, V. Ecsedy Juditnak, Varga Bernadettnek és Zsupán Edinának a kéziratomra vonatkozó értékes javaslataiért és kritikai megjegyzéseiért. Minden hiba kizárólag a szerzőé.

¹ FITZ József, *A magyar könyv története 1711-ig*, Bp., Magyar Helikon, 1959, 44.

² *A Budai Krónika, a legrégebb hazai nyomtatványnak a M. N. Múzeum Könyvtárában levő példánya után készült lenyomata*, bev. tan. Fraknói Vilmos, Bp., Ranschburg Gusztáv, 1900; FITZ József, *Hess András: a budai ősnymdász*, Bp., A Magyar Bibliophil Társaság, 1932; GULYÁS Pál, *A könyv sorsa Magyarországon*, I–III, Bp., OSZK Könyvtártudományi és Módszertani Központ, 1961, I, 44–51; *Chronica Hungarorum 1473*, ford. Horváth János, tan. Soltész Zoltánné, Bp., Magyar Helikon, 1973; VARJAS Béla, *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*, Bp., Akadémiai, 1982, 27–38; BORSA Gedeon, *Andreas Hess*, szerk. P. Vásárhelyi Judit, Perger Péter, Bp., OSZK, 2013 (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület Füzetei, 6); BÁNFI Szilvia, V. Ecsedy Judit, *Az első magyarországi ősnymda, Andreas Hess budai műhelye (1472–1473) = Magyar Grafika*, 60(2016), 98–103; V. Ecsedy Judit, *A könyvnyomtatás története Magyarországon a kézi-sajtó korában 1473–1830*, Bp., MTA–Kossuth, 2021, 19–28.

munkát vállaltam magamra, tudniillik Pannónia Krónikájának kinyomtatását, tehát olyan munkát, amely hitem szerint minden magyar ember számára kedves és szíverősítő”.³ E tettevel nemcsak elindította a tipográfia művészetét Magyarországon, hanem egyedülálló módon egy történelmi munkával kívánta ezt a lépést megtenni. Nem tudunk erre más példát a 15. század Európájából.

Ugyanis a németeknek egy jóslatokat tartalmazó mainzi könyvecske,⁴ az olaszoknak egy Cicero-mű,⁵ a svájciaknak feltehetően egy datálatlan almanach,⁶ a franciáknak egy párizsi levélgyűjtemény,⁷ a spanyoloknak egy zsinati jegyzőkönyv Segoviából,⁸ a németalföldieknek a Szent Agostonnak tulajdonított kézikönyv,⁹ s végezetül a régiónkból, a lengyeleknek egy Krakóban nyomtatott csillagászati falinaptár jelentette a nyomdászat elindulását.¹⁰ E korai kezdetek nemcsak a téma, hanem a fennmaradt példányszámok tekintetében is említést érdemelnek. A feltételezett első, szedett betűkkel készült nyomtatványtöredék Gutenberg Szibilla-kötete: egy példányt ismerünk belőle, hozzá hasonlóan egyet-egyet a spanyol jegyzőkönyvből, a bázeli almanachból és a krakkói falinaptárból. Egyaránt tíz-tíz kötetet őriznek a budai és a párizsi ősnymtatványból világszerte, csakúgy, mint a belgiumi Aalst műhelyéből származó inkunábulumból. E sorban kivétel a subiacói bencés kolostorból kikerült retorikai munka, amely huszonegy példányban ma is kézbe vehető, közülük egy itt, a nemzeti könyvtárban, alapító atyánknak, Széchényi Ferencnek köszönhetően.¹¹

A nyomdásztörténeti kutatások legfrissebb eredményei szerint nincs kétezer kiadás, amely – akár töredékben – fennmaradt volna Európában, legalább egy példányban, 1474 előttről.¹² Ugyanakkor, hogy az arányokat lássuk, az évszázad utolsó bő negyedéből (1474 és 1500 között) közel huszonkilencezer tételt ismernek a bibliográfiák.¹³ Nem könnyű feladat tehát annak feltérképezése, hogy hány működő nyomda lehetett 1473-ban a kontinensen, és ezek közül melyeket alapították újonnan, illetve azok milyen életciklussal rendelkeztek. Ennek bonyolultsága alapvetően az adatok bizonytalanságában rejlik, hiszen jócskán akad ellentmondás a szakirodalmi hivatkozásokban és az adatbázisokban az egyes nyomdaműhelyek

³ *Chronica Hungarorum 1473, latin szöveg, magyar fordítás és tanulmány*, szerk. Farkas Gábor Farkas, Varga Bernadett, Bp., OSZK, 2023, 147. (Horváth János fordítása, a latin és a magyar szöveg gondozása Boross Klára és Kasza Péter munkája. A díszkiadás a Centrál Dabasi Nyomda Zrt.-ben készült, tipográfusa Schöck Gyula volt.)

⁴ GW 41981.

⁵ GW 6742.

⁶ GW 221.

⁷ GW 3675.

⁸ GW 43438.

⁹ GW 2962.

¹⁰ GW 1303.

¹¹ OSZK, Inc. 331.

¹² Az ISTC 1724 kiadást ismer.

¹³ Az ISTC 28 602 kiadást ismer.

működési idejéről, illetve az ősnymtatványok datálásáról.¹⁴ Annyit kijelenthetünk mindenesetre, hogy potenciálisan hétszáznegyven kiadványt hozhatunk „hírbe”, hogy talán 1473-ban hagyta el a sajtót, ám az átnézett adatok elemzése után ennél sokkal szerényebb kép bontakozik ki előttünk. Kihagyva a legfeljebb évtizedes pontossággal megbecsülhető megjelenési idejű nyomtatványokat, és azokra koncentrálva, amelyek kiadása pontosan vagy legalább körülbelül ismert, alig kétszázötven inkunábulumról mondhatjuk el, hogy biztosan, vagy szinte bizonyosan 1473-ban nyomtatták Európában. Ebből is csupán másfél száz könyv esetében egyértelmű az évszám. Elmondhatjuk továbbá, hogy Hess Andrásét beleértve hatvanhat officina működhetett ebben az évben.¹⁵ Ezek egy része ekkor már jelentős nyomdának számított, mint az augsburgi Zainer, a kölni Zell, a mainzi Schöffner, a római Swenheim–Pannartz duó, a strasbourgi Mentelin vagy a római Ulrich Han műhelye. Néhány könyvmester ekkortájt építi fel szép karrierjét, mint az augsburgi Johann Bämmler, a merseburgi Lucas Brandis, a nürnbergi Anton Koberger, a párizsi Ulrich Gering, a lyoni Guillaume Le Roy vagy a strasbourgi Georg Husner. Találunk természetesen egymásnak ellentmondó adatokat is a különböző adatbázisokban és kézikönyvekben; például több itáliai nyomdász számon tartott működési idejéhez képest egy-két évvel korábbi, 1473-as nyomtatványára is bukkanhatunk a könyvtárak katalógusaiban.¹⁶

Mennyire mondható tipikusnak vagy atipikusnak Hess András üzleti vállalkozása Budán? Úgy tűnik, hogy csupán két tucat kalandos kedvű tipográfus vágott bele a nyomdaalapításba 1473-ban Európában. Az előbb említett nagy nevek (Brandis, Le Roy vagy Husner) mellett a nyomdászok többségének officinája mindössze pár évig működött, de nem példátlan az sem – Hesshez hasonlítva –, hogy csak 1473-ról van adatunk a nyomda termeléséről: akad olyan, ahol még a mester neve sem ismert,¹⁷ mások pedig nyomtalanul eltűntek. Érdemes megjegyezni: a mi nyomdászunk mellett csak néhány tipográfusról tudunk még, akik ebben az évben alapítottak nyomdát, de nem maradt fenn róluk adat, pusztán kiadványuk jelzi, hogy valamikor éltek.¹⁸ A hetvenes évek első felében alapított nyomdák egy részében a tipográfusnak volt társa¹⁹ – András mesterrel ellentétben –, és, ha vállalkozása csődbe ment, egy másik városban folytatni tudta a mesterségét, több-kevesebb

¹⁴ Falk Eisermann több mint hatezer tételt talált a GW-adatbázisban, amelyek nem rendelkeznek ISTC-számmal. EISERMANN, Falk, *The Gutenberg Galaxy's dark matter: lost incunabula, and ways to retrieve them = Lost Books: Reconstructing the Print World of Pre-Industrial Europe*, ed. Flavia Bruni, Andrew Pettegree, Leiden–Boston, Brill, 2016, 34.

¹⁵ Az ISTC és a Thesaurus szerint.

¹⁶ Példaként álljon itt Annibale Malpigli bolognai nyomdász (Paris Bibliothèque Mazarine, Inc. 76.) vagy Pierre Maufer padovai nyomdász (Österreichische Nationalbibliothek, Ink 4. H. 29.) kiadványa.

¹⁷ Néhány példa: Drucker des Breviarium Constantiense (GW M3620510); Drucker der Gesta Christi (GW 12240); Drucker des Ablassbriefes (GW 71).

¹⁸ Például Giovanni da Sidriano (Pavia), Luigi da Sale (Vercelli).

¹⁹ Például Gabriele di Pietro és Filippo di Pietro Vercellében (GW 942a) vagy Johannes de Westfalia és Thierry Martens Aalstban (GW M3508910).

sikerrel.²⁰ Az itáliai Tommaso Ferrando sorsa tipikusnak mondható. 1473-ban alapította meg a műhelyét Bresciában. Hesstől eltérően Ferrandóról viszont ismerünk életrajzi adatokat, tudjuk róla, hogy nem sokkal később elhagyta Bresciát, majd két évtizeddel később visszatért oda, hogy újra belevágjon – kevés sikerrel – a nyomdászatba.²¹ Az olasz városban közel háromszáz nyomtatvány²² jelent meg a 15. században, Budán pedig csak kettő. Borsa Gedeonnak a sokszor idézett bölcs mondása számszerűen is visszaigazolható: inkább az tűnik meglepőnek, hogyan tudott ilyen korán megtelepedni, még ha rövid ideig is, egy nyomdász Budán.²³

Vessünk egy pillantást a kolofonra: „elkészült Budán az Úrnak 1473. évében pünkösöd vigíliáján, Hess András által”.²⁴ Ez a mondat nemcsak nekünk különleges, hiszen ezzel az utolsó sorral kezdődik a magyar nyomdászat története, hanem abban a tekintetben is fontos, hogy mind a három lényeges adat a rendelkezésünkre áll: ismert, hogy ki, mikor és hol nyomtatta az első magyarországi könyvet. Bármelyik adat hiánya ugyanis komoly vesztesége lenne a könyvtörténetünknek. Kérdés az, hogy mennyire volt általános Hess kortársai között, hogy a nyomdászmesterek nevük mellett feltüntették a helyet és az időpontot is? Hess második kiadványában²⁵ már csak nevének kezdőbetűi és a helynév: Buda szerepel, Fitz feltételezése szerint római mintára.²⁶

1470 végére óriási változás állt be a kiadványok számát tekintve. Az addig eltelt szűk két évtizedből mindössze hatszáz ösnyomtatványról²⁷ van ismeretünk, majd a következő három évben (1471–1473) több mint ezer kötet – köztük Budán kettő – jelenik meg.²⁸ Míg a tipográfia első húsz évéből valamivel több mint száz könyvben láthatjuk valamelyik adatot a kolofonban, addig az 1470-es évek elejére mintegy divatossá válik megadni a megjelenési hely és a nyomdász nevét, a kiadás időpontjával. Az első dátummal meglehetősen korán találkozhatunk: a Johann Fust és Peter Schöffler mainzi nyomdájában megjelent zsoltárkönyv végén nemcsak a mesterek nevét olvashatjuk, hanem a kötet megjelenése napját is: 1457. augusztus 14.²⁹ A katalógusok, a bibliográfiák, az adatbázisok és a kézikönyvek alapján nagyjából az officinák felében: harminckét nyomdaműhely hatvannégy kiadványa esetében tudjuk napra pontosan, hogy mikor készült el 1473-ban. A lis-

²⁰ A velencei Gabriele di Pietro később a lombard Toscolano városában alapított új nyomdát, amely 1479–1480 között működött. Johannes Parix Segoviából Toulouse-ba tette át a székhelyét 1475 körül és Heinrich Turner lett a társa.

²¹ Dennis E. RHODES, *The Career of Thomas Ferrandus of Brescia = Bulletin of the John Rylands University Library of Manchester*, 67(1984), 544–559.

²² Az ISTC 295 kiadást ismer.

²³ BORSA 2013, i. m. 18.

²⁴ *Chronica* 2023, i. m. 279.

²⁵ GW 3702.

²⁶ FITZ 1932, i. m. 21.

²⁷ Az ISTC 632 kiadást ismer.

²⁸ Az ISTC 1350 kiadást ismer.

²⁹ GW M36179.

tán egy lyoni³⁰ és egy párizsi³¹ nyomtatvány mellett feltűnik a mi Budánk, természetesen számos német és olasz helynév mellett.

Az officinák harmada, alig egy tucat, köztük a budai, 1473-ban kezdte meg a működését. Első munkájuk jogi, egyházi mű volt, de akadt latin és kortárs irodalom, illetve bibliai történetek feldolgozása is.³² Ám emeljük ki ismét: *Chronica* viszont csak egy.³³ Idézzük fel újra az előbb felsorolt adatokat: 1473-ban feltehetően kétszázötven kiadvány jelenhetett meg Európa hatvanhat műhelyében. Esetükben vagy olvasható impresszumukban az időpont, vagy a könyvkutatások datálták erre az évre, vagy minden jel abba az irányba mutat, hogy nagy valószínűséggel ekkor nyomtathatták őket. Az adatsorokból látszik, hogy a német minta (Mainz, Bamberg, Köln, Augsburg) honosodott meg Itáliában (először Subiacóban, majd Rómában és Velencében), miszerint érdemes lehetőleg mind a három adatot (hely, nyomdász, idő) feltüntetni, mert komoly hírveréssel bírhat a könyvpiacra a jogos büszkeség mellett. Jó példa erre Anton Koberger első, teljes impresszummal bíró kötete,³⁴ igaz, ez másfél hónappal később jelent meg a mi *Chronicánk*nál. Mindent összevetve, óriási szerencsénk van, hogy András mester ötszázötven évvel ezelőtt hasonlóképpen döntött.

A könyvtörténészek nem győznek azon töprengeni, hogy mi maradt meg és miért ennyi példányban? Vázoljuk fel a magyar, majd utána az európai adatsort! Magyarországon két ősnymda működött, egyik Budán, a másik feltehetően Pozsonyban, meglehetősen rejtélyes körülmények között az 1470-es évek végén;³⁵ tehát öt kiadvány köthető hozzájuk, és ezekből mindössze tizenkilenc kötetet őriznek ma a könyvtárak polcain. Van arra persze remény, hogy a salzburgi és a braunsbergi Hess-nyomtatványok előkerülhetnek valamikor, egyik talán az Egyesült Államokban, a másik pedig Oroszországban várja a kíváncsi magyar kutatókat.³⁶ A 15. századi Európa tizennyolc országában indult el a könyvkiadás, több mint kétszáz város büszkélkedhetett rövidebb-hosszabb ideig műhellyel, harmincezer címet ismernek a bibliográfiák, amiből közel félmillió példányt tartanak számon világszerte.³⁷ Árnálva az eddigieket, könyvtörténészek néhány évvel ezelőtt statisztikai elemzésekkel megkísérelték megbecsülni azon nyomtatványok

³⁰ GW M12106.

³¹ GW M11730.

³² Például Alberto da Stendhal (Padova); Bartolomeo Colonna (Matelica), Frederico de Conti (Jesi), Johann Gensberg (Róma).

³³ Az ISTC mindössze 13 (köztük két Thuróczy) kiadást ismer a 15. századból, melynek címében a *Chronica* szó szerepel.

³⁴ GW 4573.

³⁵ *A második magyarországi ősnymda egyik nyomtatványa, Laudivius Zacchia, Vita beati Hieronymi, 1478/1479*, bev. tan. Soltész Zoltánné, Bp., M. Iparműv. Főisk. Typogr. Tanszék, 1975, 7–23.

³⁶ BORSA 2013, i. m. 130, 138.

³⁷ Az ISTC 30 518 kiadást ismer. A nyomdahelyekre ld. DITTMAR, Jeremiah E., *Information Technology and Economic Change, The Impact of The Printing Press = The Quarterly Journal of Economics*, 126(2011), 1133–1172; A példányszámokra ld. VAN DELFT, Marieke, *Researching*

számát, amelyek elpusztultak, és nem ismerünk róluk egyetlenegy adatot sem.³⁸ A feltételezett szám igen magas lett: mintegy húszezer könyvet, még inkább alkalmi kiadványokat, évkönyveket, búcsúcédulákat, latin nyelvtanokat, hírlapokat nyomtathattak ez idő tájt a kontinensen, amelyekről nem maradt semmilyen emlékünkhöz. Még ha ijesztően soknak is gondoljuk ezt a számot, hiszen a 15. századi nyomtatványok negyven százalékáról beszélünk, mindenképpen figyelemre méltó, hogy milyen korlátok közé vannak szorítva ismereteink a korai nyomdászat-történettel kapcsolatban. És ez hatványozottan így van, ha a régiókra, különösen a Magyar Királyságra és az Erdélyi Fejedelemségre tekintünk. Ez alapján nem lenne elvetendő ötlet a régi magyarországi nyomtatványokkal elvégezni egy hasonló statisztikai vizsgálatot, talán kapnánk egy halvány képet azokról a hiányzó kiadványokról, amelyekről eddig nem is feltételeztük, hogy léteztek.³⁹

Mint már láttuk, a *Chronica* tíz fennmaradt példánya jó arány az európai elsőkhöz hasonlítva, s alighanem – az ELTE Egyetemi Könyvtár példányának kivételével,⁴⁰ amelyet végig a Kárpát-medencében használtak – annak köszönhetik túlélésüket, hogy idejekorán, legfőképpen Mohács előtt, külföldre kerültek. Olvasta-e valaki a *Budai krónikát*? Nyilvánvalóan, de több jel arra mutat, hogy végzetes dolog történhetett az 1470-es évek első felében a *Chronica*-kötetekkel. Ugyanis az 1480-as évekre erős igény keletkezett egy latin nyelvű történeti munkára Európában, hogy megtudják végre az olvasók: valójában honnan jöttek, mit akarnak és kik is ezek a magyarok? A *Chronica* négy korabeli kéziratos másolatát⁴¹

Provenance with Two New Tools Developed by the Consortium of European Research Libraries (CERL) = Quaerendo, 50(2020), 196.

³⁸ GREEN, Jonathan, MCINTYRE, Frank, NEEDHAM, Paul, *The Shape of Incunable Survival and Statistical Estimation of Lost Editions* = Papers of the Bibliographical Society of America, 105(2011), 141–175; EISERMANN 2016, i. m. 31–54; GREEN, Jonathan, MCINTYRE, Frank, *Lost incunable editions: closing in on an estimate* = *Lost Books*, 2016, i. m. 55–72.

³⁹ A régi magyarországi nyomtatványok (RMNY) esetében hozzátételesem jóval több mint ötezer bibliográfiai tételt jelenthet 1700-ig bezáróan, tehát ez a mennyiség már érdemes lenne egy ehhez hasonló statisztikai elemzésre. HERVAY Ferenc, *A XV–XVI. századi magyarországi könyvnyomtatás számokban* = *Magyar Könyvszemle*, 82(1966), 64. még így fogalmazott: „Hogy milyen veszteséget jelentenek művelődéstörténetünk számára a nyom nélkül eltűnt művek, azt hozzátételesem sem tudjuk megállapítani.” Az RMNY eddig megjelent négy kötete alapján adott részletes elemzést a hiányról HELTAI János, *Lölki okulár = Sylvae typographicae, Tanulmányok a régi magyarországi nyomtatványok 4. kötetének (1656–1670) megjelenése alkalmából*, szerk. P. Vársárhelyi Judit, Bp., Argumentum, 2012 (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület Füzetei, 5), 59. „A magyarországi nyomdatermelésnek tehát mintegy ötödéről részben a bibliográfiai hagyomány, részben következtetések alapján van tudomásunk.”; A csak forráshivatkozásból ismert hetvennyolc RMNY-tételre, illetve tévesen feltételezett nyomtatványokra ld. BÁNFI Szilvia, *Negyven év „adalékirodalma” az RMNY S(supplementum) tételeiben* = *Sylvae typographicae* 2012, i. m. 125, 130.

⁴⁰ FARKAS Gábor Farkas, MIKÓ Árpád, *Régi kövek, régi könyvek, A Budai Krónika Jankovich-példánya és az Egyetemi Könyvtár régi kőgyűjteménye* = *Művészettörténeti Értesítő*, 62(2013), 1–17.

⁴¹ München (BSB), Pécs (Klimó Könyvtár), Bécs (ÖNB) és Nürnberg (Scheurl Bibliothek).

is ismerjük, ami feltételezheti a nyomtatott 'tomus'-ok eltűnését vagy legalábbis hozzáférhetetlenségét. És tegyük hozzá, másfél évtizeddel később, 1488-ban aligha lett volna remek üzleti ötlet Brünmben és Augsburgban, hogy három hónap alatt kétszer megjelentessék Thuróczy János krónikáját, ha nem hiányzott volna maga a történeti szöveg. A princetoni, a párizsi, a lipcsei, a bécsi és a pesti kötetekben maradtak fenn megjegyzések,⁴² amelyek tanúsítják, hogy nem porosodott olvasatlanul a polcon András mester munkája, mintegy bizonyítékul, hogy mennyire kitűnő kapcsolódás a magyarok történetének olvasása, sőt, a mai naptól kezdve: hallgatása.⁴³

Ma már megdönthetetlen tény, amelyet sok közvetett, de egy irányba mutató forrás támaszt alá, hogy a hazai könyvnyomtatás spiritus rectora Vitéz János esztergomi érsek lehetett. Az előzményekkel kapcsolatban a következő időrend képzelhető el: Kárai László római követsége alkalmával – Vitéz megbízásából – 1470 késő őszen hívta meg Hess Andrást Budára. A tipográfus már nem számított fiatal, kezdő segédnek; ahogyan ő fogalmazott ajánlásában: „kívánságomhoz képest már valamelyes előrehaladást tettem”⁴⁴ a nyomdászatban. 1471 késő tavaszán megérkezett Budára,⁴⁵ ahol nem az elképzelései szerint alakult a könyvkiadás elindítása, hiszen pár hónappal később kirobbant a Vitéz-féle összeesküvés Mátyás király ellen, amit gyorsan felszámolt az uralkodó, s a következő év augusztusában, 1472-ben házi őrizetben halt meg az esztergomi érsek, Hess fő támogatója. Úgy tűnt, hogy András mester egyedül maradt Budán.

Az eddigieket átgondolva, fel kell tennünk egy megkerülhetetlen kérdést: mikor készülhetett el a *Chronica* első változata, amiben még a kikövetkeztetett Vitéz-féle ajánlás szerepelt? Terminus post quem, a legkorábbi dátum: 1472. január,

⁴² FARKAS Gábor Farkas, *The Buda Chronicles, The First Printed Book in Hungary, Printer, Work, Provenance, Patronage = La Bibliofília*, 117(2015), 27–45; CSAPÓ Fanni, *Koppány, a szerémi vezér? Egy Wolfgang Lazius-szöveg könyvtörténeti tanulságairól = Magyar Könyvszemle*, 138(2022), 318–338.

⁴³ Az 550. évfordulóra nemcsak hasonmás készült kísérőkötetel, hanem egy hangoskönyv is Szabó Sipos Barnabás színművész előadásában: <https://chronica.oszk.hu/hangoskonyv/> (letöltve: 2023. 05. 27.).

⁴⁴ *Chronica* 2023, i. m. 147.

⁴⁵ FRAKNÓI Vilmos, *Kárai László budai prépost, a könyvnyomtatás meghonosítója Magyarországon* (Akadémiai Értesítő, 17.7), Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1898, 11. az 1471-es érkezés mellett, míg FITZ 1932, i. m. 70–71. az 1472-es érkezés mellett érvelt, amihez csatlakozott GULYÁS 1961, i. m. I, 46, illetve SOLTÉSZ Zoltánné, *Milyen tervekkel és felszereléssel jöhetett Budára Hess András? = Magyar Könyvszemle*, 90(1974), 7. Ezt megismételte Basilius Magnus, *A költők olvasásáról, Xenophon, Sokrates védőbeszéde*, magyarra ford. Ritoók Zsigmond, utószó Soltész Zoltánné, Bp., Magyar Helikon, 1978, 102. Végül BORSA Gedeon, *Milyen műhelye lehetett Hessnek Budán? = Magyar Könyvszemle*, 105(1989), 244–245. vitte végig a logikai láncolatot: Hessnek már 1471 tavaszán Budán kellett lennie. Ezt megerősítette BORSA 2013, i. m. 205–206. Tehát a két hipotézis, miszerint volt egy első ajánlás, amely címzettje az esztergomi érsek (vagy egy olvasókhöz szóló előszó, amit Vitéz írt), illetve Hess csak 1472 tavaszán érkezett Budára: együtt nem tartható, ld. erre *Chronica* 2023, i. m. 286.

ami előtt nem születhetett volna meg az első magyar könyv első változata, melynek hiányzott a befejezése, a Mátyás uralkodásáról szóló rész, hiszen kevés idő lett volna az előkészületekre (a papír megérkezése, illetve a présgép elkészítése) és kinyomtatására; mivel legalább fél évet számolhatunk a nyomdai munkára. *Terminus ante quem*, a legkésőbbi dátum: Vitéz 1472. márciusi⁴⁶ letartóztatása és házi fogságba kerülése, ugyanis ezután Hessben nem merülhetett volna fel egy neki szóló dedikáció. Úgy vélem ugyanakkor, hogy az a1 levélen nem egy Vitézhez szóló ajánlás lehetett, hanem az esztergomi érsek olvasókhöz írt előszava. Túl hosszú lett volna ugyanis a tipográfustól két nyomtatott oldal egy dedikációhoz, míg hosszabb előszóra, jeles emberhez szóló levélre számos példa akad az 1470-es évekből a római kötetekben. Így feltételezem, hogy Hess eredetileg is oda szánta az ajánlását, ahol most olvashatjuk, az a2 levél rektójára, csak címzettje lett volna más: a budai prépost helyett az esztergomi érsek. Mindent együjtve: 1472 tavaszán már lehetett egy nyomtatott, ám befejezetlen *Chronicánk*, itt, Budán.

Továbbá magához a *Chronica* szövegéhez, legfőképpen a végéhez is kapcsolódnak kérdések. Minden olvasó számára egyértelmű a Mátyás-fejezet összecsapottsága. De már előtte is akad furcsaság. Amíg V. László királyról még igen pozitív képet fest Hess krónikája 1473-ban, addig Thuróczy szövegében már a maga teljességében bontakozik ki előttünk Hunyadi László tragikus története 1488-ban. Fitz szerint⁴⁷ a huszita mozgalom és a Hunyadi fiú kivégzése a magyarázat a kiadás csonkaságára, ám ez nem tűnik logikusnak. Ebben az olvasatban ugyanis nem szerepelhetne úgy a *Chronicában* V. László mint „ifjú, derék erkölcsökkel ékes, szemérmes, hűséges és korához képest bölcs”⁴⁸ férfi. A cseh konfliktus pedig éppen Mátyás egyik legfontosabb külpolitikai törekvésének eszköze volt, amely ráadásul keresztes háborúként lett meghirdetve a husziták ellen. Sokkal kézenfekvőbb a Fraknói óta többé-kevésbé elfogadott magyarázat: V. László haláláig, tehát Mátyás trónra lépéséig volt kész a nyomtatott krónika forrásául szolgáló kézíratos szöveg.⁴⁹ Míg az utolsó fejezetnél Fraknói szerint⁵⁰

⁴⁶ HUSZTI József, *Janus Pannonius*, Pécs, Janus Pannonius Társaság, 1931, 282; KUBINYI András, *Vitéz János és Janus Pannonius politikája Mátyás uralkodása idején = Humanista műveltség Pannóniában*, szerk. Bartók István, Jankovits László, Kecskeméti Gábor, Pécs, Művészetek Háza–PTE, 2000, 22–26; MATIĆ, Tomislav, *Bishop John Vitéz and Early Renaissance Central Europe, The Humanist Kingmaker*, Leeds, Arc Humanities Press, 2022 (Beyond Medieval Europe), 167–181.

⁴⁷ FITZ 1932, i. m. 99; FITZ József, *A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története I. A mohácsi vész előtt*, Bp., Akadémiai, 1959, 121–122. „Még jó, hogy tapintatos törlés folytán Hunyadi László kivégzéséről nem esik szó. (...) Csak a legutolsó oldalon levő zárófejezet tárgyalja Mátyás uralkodását. Itt az a feltűnő, hogy az eseményeket csak 1467-ig követi, nem pedig 1472-ig. Mátyás csehországi sikereit meg sem említi. Vajon itt is töröltek valamit?”

⁴⁸ *Chronica* 2023, i. m. 278.

⁴⁹ FRANKÓI 1900, i. m. 15. „Ez a rész Mátyás trónra léptekor kétségkívül már meg volt írva; mert az ő uralkodása alatt a krónikás bizonyára tartózkodott volna hűségesnek mondani azt, aki esküjét megszegvén, az uralkodó királyt börtönbe, fivérét vesztőhelyre hurcoltatta.”

⁵⁰ FRANKÓI 1900, i. m. 16.

„az író személyének földerítésére hiányzik a támpont”, addig Mályusz Elemér⁵¹ és Domanovszky Sándor⁵² a nyomdászban, illetve a budai kancellária egy alkalmazottjában vélte megjelenni a szerzőt. Fitz összevetette az előszó, illetve az utolsó fejezet stílusát, és igen eltérőnek ítélte: „Hess előszavának szép körmondadatai sehogy sem illenek össze a *Chronica* utolsó részének száraz előadásával”.⁵³ A stílusbeli különbségekre elfogadható magyarázat a műfaj különbözősége: az előszó mindig szubjektívebb hangvételű egy krónikánál, ám Borsának igaza van abban, hogy a Mátyás koronázásáról szóló fejezet szerzője a magyar történelemben járatlan tipográfus helyett feltételezhetően egy – sajnos személyében ismeretlen – korrektor lehetett.⁵⁴

Ennek ismeretében érdemes megnézni, hogy Hess mennyire tért el a római tipográfusok gyakorlatától.⁵⁵ Rómában több mint kétezer könyvet adtak ki a 15. században.⁵⁶ Hozzávetőlegesen másfél száz nyomtatvány kerülhetett András mester kezébe ’friss’ mintaként, amikor az Örök Városban tartózkodott.⁵⁷ Ebből közel nyolcvan kiadvány⁵⁸ legalább tíz levél terjedelmű. Két tucatnál nem ’quinternio’ az első füzet. Viszont több mint félszáz könyv esetében – tehát a vizsgált nyomtatványok 70%-ban – az első füzet öt levélpárból áll. Az eltérő első füzetek többségére van magyarázat. Felénél ’quaternio’ az első füzet, ezek rövid kiadványok: octavo és quarto méretben.⁵⁹ Továbbá néhányszor ajánlás, tartalomjegyzék előzi meg az utána már öt levélpárból álló füzetet. Mindössze nyolc kiadásnál használt a nyomdász ebben az időszakban hat levélpárt (sexternio) az első füzetnél. Itt is hasonló történt: előszó, ajánlás, tartalomjegyzék foglal helyet a főszöveg előtt. Jó példa erre Johannes Philippus de Lignamine Suetonius-nyomtatványa, ahol az első levél rektóján Giovanni Antonio Campani nápolyi születésű humanista előszava olvasható tizenkilenc sorban Francesco Piccolomini sienai érsekhez (a későbbi III. Piusz pápához), majd ezt követi – átnyúlva a verzőra – a római császárok életrajzának tartalomjegyzéke.⁶⁰ Egy másik esetben Lorenzo Valla *In*

⁵¹ MÁLYUSZ Elemér, *A Thuróczy-krónika és forrásai*, Bp., Akadémiai, 1967 (Tudománytörténeti Tanulmányok, 5), 74.

⁵² DOMANOVSKY Sándor, *A Budai krónika = Századok*, 36(1902), 630.

⁵³ FITZ 1932, i. m. 186.

⁵⁴ BORSA 2013, i. m. 66.

⁵⁵ A következő adatokhoz a GW és az ISTC adatbázisát, illetve a pontos ívjelzéseket tartalmazó *Bodleian Libraries* (Bod-Inc Online) katalógusát, valamint jó pár esetben, ha hozzáférhető volt, elektronikus példányt használtam.

⁵⁶ Az ISTC 2096 kiadást ismer.

⁵⁷ Az ISTC 151 kiadást ismer, amit 1469 után, de 1472 előtt nyomtattak.

⁵⁸ Az ISTC 76 kiadást ismer.

⁵⁹ Néhány példa: M44033 *Stylus Romanae Curiae* [a8b6] quarto; M42583 *Regulae* [a–c8] octavo; M29947 *Regulae* [a–e8] quarto; M42581 *Regulae* [a–b8c6] octavo; M31312 *Persius Flaccus Satyrae* [a–b8] quarto; M32878 *Phalaris Epistolae* [a–f8] quarto.

⁶⁰ M44220 *Suetonius Vitae* [a12b–110m–n8]. Viszont itt az utolsó két levél (n7–8) szintén nem tartalmaz nyomtatott szöveget. Zsupán Edina felhívta a figyelmemet arra, hogy „a kortárs hazai elitkéziratok esetében (pl. OSZK, Cod. Lat. 412.) gyakori, hogy több üres előzékert hagynak a kő-

laudem impressorum carmina című költeménye előzi meg a főszöveget az első levél verzóján.⁶¹ Természetesen találunk olyan ősnymtatványt is, ahol az első és az utolsó levélre viszont nem került nyomtatott szöveg. Conradus Sweynheym és Arnoldus Pannartz Lactantius-kiadása második levelén Giovanni Andrea dei Bussi II. Pál pápához írt dedikációjának szövegét olvashatjuk, majd ezt követi a tartalomjegyzék, illetve a hibaigazítás.⁶² A megfigyelt mintázattól – tehát az első füzet terjedelme öt levélpár – eltérő nyomtatványt szinte az összes neves római tipográfusnál (Sweynheym-Pannartz, Johannes Philippus de Lignamine, Ulrich Han, Sixtus Riessinger) találunk, igaz, nem sokat. Talán nem meglepő, hogy Georg Lauer – akinek műhelyéből Hess ólombetűi származhatnak – közel egy tucat, a tárgyalt időszakban megjelent nyomtatványának első füzetete mindig: 'quinternio'.⁶³

A *Chronica* két üresen hagyott utolsó levelének (g7–8) papírja⁶⁴ is vet fel kérdéseket: elsőre pazarlásnak tűnik.⁶⁵ A g8-as üres levélre megfelelő indok lenne, hogy óvja a nyomtatott szöveget, már amennyiben lenne valami a g7-es levélen.⁶⁶ Fitz a könyvkötői berendezés hiányával magyarázta ezt.⁶⁷ Ugyanakkor a kikövetkeztetett Vitézhez szóló ajánlás⁶⁸ alapján a nyomdász igyekezett minden papírfelületet kihasználni és a nyomtatott szöveget ma nem tartalmazó első levél (a1)⁶⁹ sem szennylevélként szerepelt az eredeti változatban. Ráadásul a fenti érvelésének éppen maga Fitz mondott ellen egy korábbi írásában a *Basilius–Xenophon*-nyomtatvánnyal kapcsolatban: „A kötéstáblákat a szövegtől elől és hátul két-két fedőlevél választja el, mindegyik egy-egy összehajtott fél ív, mely nem a nyomtatvány-

dexben, illetve arra is van példa, hogy az előszó jóval rövidebb, mint a rendelkezésre álló hely, esetleg alig megy át a verzóra.”

⁶¹ M49295 Valla *Elegantiae linguae latinae* [a12b–v10x8y10z12]. – TAVONI, Maria Gioia, *La princeps delle 'Elegantie' e i paratesti delle edizioni del 1471* = Lorenzo Valla e l'Umanesimo bolognese, a cura di Gian Mario Anselmi, Marta Guerra, Bologna, BUP, 2009, 246.

⁶² M16544 Lactantius *Opera* [a12b–x10y12].

⁶³ Néhány példa: GW M1908710, M13300, M49457, M13349, M31716. Eutropius *Breviarium historiae Romanae* című munkája (GW M30113) lehetne az ellenpélda, hiszen itt a tartalomjegyzék (*) megelőzi az öt levélpárból álló, a művet tartalmazó első (a) füzetet, de a nyomtatvány 1471. május 20-án jelent meg, mikor Hess már Budán tartózkodott.

⁶⁴ A lipcei példány elektronikus változatát használtam (Leipzig Universitätsbibliothek, Edit. vet. 1473, 14).

⁶⁵ Az átnézett római kiadványok ívjelzései alapján mindössze a már említett Suetonius-kiadványnál (ld. a 60. jegyzetet) találtam két üres, nyomtatott szöveget nem tartalmazó levelet a példány végén. Természetesen alaposabb kutatást igényel, hogy ez mennyire volt ritka vagy bevett gyakorlat (akár Rómában, akár máshol). Az eddigiek alapján nekem az a benyomásom, hogy inkább az előbbi: ritka lehetett.

⁶⁶ *Basilius* 1978, i. m. 102. „Hogy a szöveget védje, elől egy, a mű végén pedig két levelet üresen hagyott.”

⁶⁷ FITZ 1959, i. m. 116–117, 122.

⁶⁸ BORSA 2013, i. m. 183–188. – Feltételezésem szerint ez nem Hess dedikációja, hanem Vitéz előszava lehetett az olvasókhöz, ld. később.

⁶⁹ Ez az első levél egyedül a prágai példányban található már csak meg, ennek elektronikus változatát használtam (Praha Národní knihovna České republiky, Inc. 39. D. 14).

hoz, hanem a kötéshez tartozik. A hátsó fedőlapokban ugyanaz a vízjegy látszik, mely a könyv quinternióinak belső ívein (az 5–6. és 15–16. levélen) is megvan. Ebből azt következtetem, hogy a példányt Budán kötötték.”⁷⁰ Amennyiben Hess köttette a kiadványait, s ehhez olyan fedőleveleket (szennyleveleket) használt, amelyek nem tartoztak a nyomtatványhoz, ellentétben a g7 és g8 levelekkel, akkor ezeket az utolsó (g) leveleket is a nyomtatvány részének tekintette, így nyomtatott szöveg került volna rájuk, mint ahogyan az a1-es levéllel ez meg is történt a Vitéz-előszó kapcsán.⁷¹

Feltehetően Hessnek abba kellett hagynia a nyomtatást 1472. márciusában V. László király történeténél (g5v), mert a rendelkezésére álló kézirat, amely jóval hosszabb lehetett a most ismert nyomtatott szövegnél, politikailag érzékeny részletet tartalmazhatott: Kázmér lengyel herceg magyar trónra törését. Ez összefügg-hetett Vitéz letartóztatásával és házi fogságba vetésével. Azt se felejtsük el, hogy a *Chronica* nyomtatása végére Hess minden bizonnyal tudta, hogy pontosan mennyi papírra lesz még szüksége a kézirat alapján, és így állította össze a négy levélpárból álló g füzetet. Ezt a gondolatmenetet folytatva, a *Chronica* szövegének első változata így nézhetett ki: kezdődött Vitéz előszavával, amely folytatódott Hess ajánlásával, majd az a2 levél verzőjától olvasható volt a ma ismert szöveg egészen a g5 levél verzőjáig, s ezt követhette volna három levélen (g6–8) keresztül a Mátyás uralkodásáról szóló rész Kázmér herceg betöréséig. Tehát az első (1472) változatban 140 (esetleg 139, ha az utolsó levél rektóján volt a kolofon) nyomtatott oldal lett volna a tervezett terjedelem a mostani 133 oldal helyett. Ennek megfelelően Hess eredetileg hét darab öt levélpáros füzetben (quinternio) gondolkozhatott,⁷² amikor összeállította a tipográfiai tervet 1471 nyarán. Ezt később jól ismert okból meg kellett változtatnia: az első füzet (a) hat levélpáros, az utolsó (g) füzet négy levélpáros lett, illetve három levél (a1, g7, g8) üresen maradt, egy levelet (a12) pedig újra kellett nyomtatnia.⁷³ Az első – tervezett – kolofon 1472 pünkösdjét jelölhette volna, ám közbeszólt a politika, így erre a munka nélküliségre vonatkozhatott a tipográfus megjegyzése az ajánlásában: „időm is volt rá bőven”.⁷⁴

A munka menetét a következőképpen képzelhetjük el. Hess András Budára érkezésekor, 1471 tavaszán hozzájutott a *Chronica* kéziratához, amely a magyarok történetét tartalmazta V. László haláláig. Kiszámolta, hogy a megkapott szöveg

⁷⁰ FITZ 1932, i. m. 132–133; BORSA 2013, i. m. 141.

⁷¹ A prágai példány kötését régóta budainak tartja a könyvtörténész szakma, ld. BORSA 2013, i. m. 141–145.

⁷² FITZ 1932, i. m. 98., BORSA 2013, i. m. 155.

⁷³ Ez a logika egybevág a *Basilius–Xenophon*-kötet terjedelmével, a két quinternióval [a–b10]. Természetesen tegyük hozzá: a *Chronica* utolsó füzeténél (g) már Hess tudta, hogy elég lesz számára egy quaternio, ld. később.

⁷⁴ *Chronica* 2023, i. m. 147.

alapján⁷⁵ mennyi papírra lesz majd szüksége – nyilván gondolt arra is, hogy egy Mátyás-kori résszel bővül még – és ennek ismeretében indította el a megrendelést. Majd megérkeztek a papírbálák, elkészült a présgép, és talán a nyár végén nekiláthatott végre a nyomtatásnak. Nem tudni, hogy az a2 levél rektója miért maradt üresen, ám feltételezhetjük, hogy eredetileg ez lett volna az első levél. Borsa magyarázata szerint a nyomdász a hiányzó Teremtés–Vízözön-résznek szánta a helyet, de ez hiányzik a középkori krónika-kompozícióinkból, így feltehetően a tipográfus által használt kéziratban sem szerepelt. Később Hessnek kapóra jött a Káraihoz szóló dedikációhoz a félig üresen hagyott levél (a2) rektója, mikor Vitéz bukása után kényszerhelyzetbe került. Azonban az sem kizárt, mint már említettem, hogy eredetileg is oda tervezte a nyomdász ajánlását, mivel Vitéz előszava két nyomtatott oldalt (a1) tett volna ki.⁷⁶ Ez alapján logikusnak tűnhet, hogy a *Chronica* incipitje miért olvasható ma az a2 levél rektóján, mivel Hess először is oda szánta, s ezért kezdte az a2 verzót – és magát a nyomtatást – a „Porro” szóval.

Az első öt levélpáros (a) füzet befejezésekor kapta kézhez Vitéz előszavát, tehát egy újabb levélpárt kellett beillesztenie, s így vált az öt levélpáros füzet hat levélpárossá. Ezzel az eredetileg a1 levél – amelynek verzóján kezdődik a hun történet („Porro”) – a2 lett, és a füzet pedig az a12 levéllel végződött, amely szövegét tekintve megegyezett a ma olvasható változattal. Ennek levélpárján (a1) állhatott Vitéz előszava. Az első (a) füzet kinyomtatása után Hess folytatta a munkát, egészen a g füzetig. Ekkor (esetleg már előbb) megkaphatta a Mátyás-kori részt korrektorától (vagy magától Káraitól) és ez alapján kiszámolta, hogy még sem kell öt levélpár (quinternio) a könyv befejezéséhez, hanem elég lesz négy levélpár (quaternio) a rendelkezésére álló szöveg alapján. Ugyanis, ha csak ennyi lett volna a kiszedendő betű, mint amit most olvashatunk a *Chronica* végén, akkor egy három levélpáros (ternio) füzet is elegendő lett volna, és nem pazarol el ennyi papírt. Mivel a megváltozott politikai helyzet miatt lehetetlenné vált az eredeti, jóval hosszabb, az 1458–1472 évekre vonatkozó rész kinyomtatása, így egy jelentősen lerövidített, 1467-ig tartó szöveget kellett beraknia az addig üresen lévő g6 levél rektójára, majd a könyvet ugyanott egy kolofonnal zárta le. A három utolsó levélhez [g6, g7 és g8] nem nyúlhatott, mert levélpárjain [g3, g2 és g1] már nyomtatott szöveg volt, így jóformán az egész (g) füzet ment volna veszendőbe, és újra kellett volna nyomtatnia. Ám, ha ezt választotta volna, akkor az újrasedés és nyomtatás már ’ternio’ terjedelemben lett volna észszerű. Ez üzleti szempontból komoly veszteségnek számított volna, ugyanis egy teljes, három levélpáros füzet újrayomása kétszázötven példányban háromezer oldalnyi papírt igényel, s vegyük hozzá az utolsó (g), félig kinyomtatott négy levélpáros füzet veszteségét is: négy-

⁷⁵ Könnyen elképzelhető, hogy ekkor – 1471 tavasza – juthatott Vitéztől Kárain keresztül a *Basilius–Xenophon*-kézirathoz, így ezt is beleszámolhatta a szükséges papírmennyiségbe.

⁷⁶ A Lactantius-kiadás (ld. a 62. jegyzetet) analógiájára kerülhetett egy- és nem kétoldalas Vitéz-előszó is a *Chronica* a1 verzójára és ennek megfelelően a nyomtatott szöveg is véget érhetett a g8 levél rektóján.

ezer oldalnyi papír került volna szemétkébe, pontosabban másodlagos felhasználásra. A fent részletezett tipográfiai beavatkozások a várható profitot számolva 1473 tavaszán felborították az eredeti – feltehetően szerény tőkebefektetéssel induló – költségvetést, így a nyomdász ismét Kárai segítségére kényszerült. Erre vonatkozhatott Hess a „nélküled sem elkezdni, sem befejezni nem tudtam volna”⁷⁷ megjegyzése is az ajánlásában.

És még van egy zavaró jel az idővonalban. A könyvtörténetírás⁷⁸ közel egy évszázada Georg Lauer római nyomdájában találta meg azt a helyet, ahonnan Hess – feltételezhetően – a *Chronica* kinyomtatásához felhasznált betűket szerezhette. Lauer 1470-ben talán kilenc könyvet adhatott ki, ám egy kivételével a többi nyugodtan megjelenhetett a következő évben, vagyis 1471-ben. A kivétel Aranyszájú Szent János homíliája, melynek datálása pontos: 1470. október 29.⁷⁹ Tehát mindössze annyi biztos, hogy Lauer műhelye 1470 őszén működött, éppen akkor, amikor Kárai László Hess Andrással tárgyalhatott Rómában.⁸⁰ Amennyiben elfogadjuk azt a hipotézist, hogy Hess 1471 kora tavaszán indult el Rómából Budára,⁸¹ akkor a szűk idő, valamivel több mint egy év nyilvánvalóan elégtelen arra, hogy az itáliai tipográfusnál sajátítsa el a nyomdászmesterséget. Ugyanis nincs adat arra, hogy a Lauer-nyomda 1470 előtt működött volna.⁸² Könnyen lehetséges, hogy Hess a római officina előtt más műhelyben is dolgozhatott az 1460-as évek végén. Három nyomda jöhet szóba: vagy Swenheim–Pannartzé, vagy Ulrich Hané vagy Sixtus Riessingeré.

Bár mély tudományos kutatásra nem adódott lehetőségem, az áttekintett adatokból és az online elérhető digitális másolatokból mégis úgy sejtem, hogy néhány római – főként Johannes Philippus de Lignamine – és egy firenzei példa⁸³ kivételével, nem volt éppen elterjedt ezekben az években, hogy egy nyomdász először fűzzön a nyomtatványához. Ez az olvasókhöz szóló ajánlás egy munkájára büszke mesterember vallomása, aki nem volt híján sem az intellektuális bátorságnak, sem a vállalkozó kedvnek. Feltételezhetjük, hogy Hess nyomtatott könyvekkel érkezett Budára, s köztük lehetett olyan kötet is, aminek előállításában ő segédkezett. Fitz elmélete szerint próbanyomatot készíthetett még Rómában, ez lenne

⁷⁷ *Chronica* 2023, i. m. 147. – Annak ellenére gondolom ezt, hogy a tipográfus vallomása toposz-szerűnek tűnik.

⁷⁸ FITZ 1932, i. m. 58–64; *Basilius* 1978, i. m. 114–115; BORSA 2013, i. m. 36–39.

⁷⁹ GW M13300.

⁸⁰ FRAKNÓI 1898, i. m. 9–10.

⁸¹ De nem zárhatjuk ki, hogy még előbb útra kerekedett és csatlakozott Kárai László, Veronai Gábor és Mohorai Miklós kíséretéhez, s velük érkezett meg Budára 1471. február végén. FRAKNÓI 1898, i. m. 10.

⁸² *Clavis typographorum librariorumque Italie 1465–1600*, ed. Gedeon Borsa, I–II, Baden-Baden, Verl. Koerner, 1980, I, 196. és a Thesaurus szerint is.

⁸³ GW M18342, GW M41873. – Johannes Philippus de Lignamine ajánlásaira, előszavaira ld. CAPIALBI, Vito, *Notizie circa la vita, le opere, e le edizioni di Messer Giovan Filippo La Legname Cavaliere Messinese e Tipografo del secolo XV*, Napoli, Porcelli, 1853, 49–98; FITZ 1932, i. m. 55–56.

Silius Italicus *Punicájának* nevezetes kiadása,⁸⁴ amellyel Mátyásnak kívánt kedveskedni. Ezt Borsa meggyőzően cáfolta.⁸⁵ Az időrenddel is gondunk támadna ez esetben, hiszen Blandius miniátor, firenzei címerfestő – és nem a vélelmezett tipográfus – hozta Rómából a magyar királynak a kötetet. A mű kinyomtatásakor Hess már úton volt vagy akár Budán lehetett, ráadásul Mátyásnak a Pomponius Laetushoz szóló köszönőlevele 1471. szeptember 13-i keltezésű.⁸⁶

Sajnos hiányzik forrás arra vonatkozóan, hogy András mester terveiből mi valósult meg, és nem zárható ki az sem, hogy további kiadványai elpusztultak a történelem viharaiiban. Ugyanakkor az biztos, hogy 1473. június 5-én, pünkösdi vigíliáján a budai vár egyik legboldogabb embere egy német származású, Itáliából elcsábított tipográfus, Hess András lehetett. Ez már a harmadik pünkösdi volt, amit Magyarországon tölthetett, így tapasztalatból jelölhette ki a *Chronica* piacra dobásának dátumát: a budafelhévi országos vásár időpontját. A budai vár mellett fekvő Felhévíz mezőváros vásárhelye Árpád-kori alapítású, népszerű sokadalom volt Mátyás király idején, délnémet kereskedők is gyakran megfordultak, így a legalkalmasabb helyszínnek, illetve időpontnak tűnt a könyvek értékesítésére.⁸⁷ Fölvetődik a kérdés, hogy Kárai László milyen anyagi támogatást tudott adni Hessnek? A budai prépost tehetős embernek számított, például nyolcezer aranyforintot kölcsönzött Ernuszt János kincstartó közvetítésével Mátyásnak 1474-ben a sziléziai háborúhoz, amihez még négyszáz aranyforint járult Kárai „fáradtságáért”.⁸⁸ Így számára nem tűnhetett megoldhatatlan pénzügyi feladatnak egy szerény könyvnyomda alapításának támogatása és rövid távú finanszírozása. Arról nem is beszélve, hogy a megtermelt nyereségből – az előbb említett Ernuszt-ügy analógiájára – akár részesedhetett is.

⁸⁴ GW M42095.

⁸⁵ BORSA 2013, i. m. 179–180.

⁸⁶ FITZ 1932, i. m. 66–70; BORSA 2013, i. m. 179–180; Ugyanakkor nagyon fontos Zsupán Edina figyelmeztetése, aki így fogalmazott a szóban forgó Corvina (ELTE Egyetemi Könyvtár, Cod. Lat. 8.) kapcsán: „A kutatás Silius Italicus művét sokáig Mátyás kedvenc olvasmányának tartotta, ugyanis a király egyik Pomponio Letónak írt levelében megemlíti, hogy ifjúkorában is szívesen olvasta Siliust. Ugyanabban a levélben megköszöni azt a Silius Italicus-nyomtatványt is, amelyet a római humanista küldött neki (Teleki 1855, vol. XI, 454–455; Csapodi 1973, Nr. 598, 599). A levél egyébként is a Corvina történetének egyik kulcsfontosságú forrásának számított, hiszen szó esik benne egy Blandius nevű udvari miniátorról. A levél hitelességét azonban Ritoókné Szalai Ágnes, majd az ő nyomán legutóbb Pócs Dániel – az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében 2016. február 23-án elhangzott előadásában – nyelvi anakronizmusok alapján kétségbe vonta.” „Az ország díszére”, *A Corvina könyvtár budai műhelye*, szerk. Zsupán Edina, Bp., OSZK, 2020, Kat. F6, 302–304. A katalógustételt Zsupán Edina írta.

⁸⁷ KUBINYI András, *Budafelhévi topográfiaja és gazdasági fejlődése = Tanulmányok Budapest Múltjából*, 16(1964), 111–114; VÉGH András, *Buda város középkori helyrajza*, I–II, Bp., BTM, 2006–2008 (Monumenta Historica Budapestinensia, XV), I, 23–24, 105.

⁸⁸ KNAUZ Nándor, *A budai káptalan regestái 1148–1649 = Történelmi Tár*, 12(1863), 38–41, 123–124; FITZ 1932, i. m. 81; BORSA 2013, i. m. 176.

Sokan kíváncsiak arra, hogy a *Chronica* mennyibe kerülhetett és milyen hasznot hozhatott 1473-ban. Körülbelül száz aranyforint kellett hozzávetőlegesen kétszázötven példány⁸⁹ előállításához, így egy kötet önköltsége negyven ezüstdénár. Számításaim szerint Hess ötven forintot fizethetett a velencei papírért, tizenöt forintot a helyben készített présgépért, tizenöt forintot a segéd éves bérére, valamint a kosztot és a kvartélyt feltehetően Kárai biztosíthatta, így a fennmaradó húsz forint elég lehetett a fűtésre, a világításra és egyéb költségre.⁹⁰ Ezért is lehetett vonzó Hess számára a budai nyomdászat megalapítása, hiszen privilegizált helyzetben, pár év szorgos munkájával megszédhette volna magát, a nyereséget visszaforgathatta volna vállalkozásába, bővíthette volna az officinát színesebb palettát kínálva ezzel az igényes vásárlóközönségnek. Nyomdaalapításának éppen ez lehetett az ereje: kis műhely, alacsony költségvetéssel, komoly megtérüléssel – kiadványonként száz-százhusz aranyforint – képes egy szűkebb régiót (gondoljunk csak az éves vásárookra, a német viszonteladókra és a lengyel, valamint cseh területekre is) ellátni nyomtatott szöveggel. Mekkora vásárlóértékkel bírt akkoriban ez a befektetett összeg? 1471-ben Vetési Albert veszprémi püspök a Mindszent utcában fekvő, száz forintért (és némi borért) vett házát testvérének és unokaöccseinek adományozta. Pár évvel később, 1474-ben Orbán budai polgár ugyancsak száz forintért adta el Alhévízen, a nagy út mellett álló házát Kállay Jánosnak.⁹¹ Fitz példája alapján akkortájt a *Chronicához* hasonló terjedelmű, díszítetlen és kötetlen könyv ára egy aranyforint volt.⁹² Ez megfelelt egy napszámos havi bérének, amiből egy ökröt tudott venni.⁹³

A Rómában töltött pár év meghatározó volt Hess számára, hiszen nemcsak a tipográfia művészetét sajátította el olyan szinten, hogy nyomdát tudott alapítani és képes volt könyveket kiadni, hanem előtte állt egy minta: a történeti munkák népszerűsége. Sorra adták ki a klasszikus históriákat az Örök Városban 1469 és 1471 között: először Liviust,⁹⁴ majd őt követve Justinust,⁹⁵ Plutarkhoszt⁹⁶ és Suetoniust,⁹⁷ míg végül megfordulhatott a kezében az első nyomtatásban megjelent nemzeti história: Rodrigo Sánchez de Arévalo Hispánia-története is 1470 októberében.⁹⁸ Ahogyan a római Ulrich Han vallotta büszkén e nyomtatványa végén:

⁸⁹ BORSA 2013, i. m. 153. kétszáznegyven példánnyal számolt.

⁹⁰ Nagyobb műhelyt és magasabb példányszámot feltételezve ettől lényegesen eltérő költségvetéssel kalkulált: FITZ 1932, i. m. 115–126; ezt cáfolta GULYÁS 1961, i. m. I, 47–48; *Basilius* 1978, i. m. 158; BORSA 2013, i. m. 205. A szükséges papírra ld. FITZ 1932, i. m. 118. száz aranyforint; *Basilius* 1978, i. m. 119. hatvan aranyforint; BORSA 2013, i. m. 155. harmincöt aranyforint.

⁹¹ VÉGH 2008, i. m. II, 100–101.

⁹² FITZ 1932, i. m. 121. A díszített és kötött példány ára ennek duplája.

⁹³ E. KOVÁCS Péter, *Hétköznapi élet Mátyás király korában*, Bp., Corvina, 2008, 66.

⁹⁴ GW M18467.

⁹⁵ GW M15629.

⁹⁶ GW M34472.

⁹⁷ GW M44220.

⁹⁸ GW M38526.

megszülethetett a könyv kalamus és penna nélkül.⁹⁹ Nem tudjuk, végül mi lett a mi Hess Andrásunkkal, nyomtalanul eltűnt,¹⁰⁰ de két könyve bizonyítja, hogy itt élt és dolgozott, s tudásának legjavát arra használta, hogy örömet szerezzen nekünk: az olvasóinak.

Farkas, Farkas Gábor

Andreas, the bookmaster

The first book printed in Hungary, the *Chronica Hungarorum*, originally consisted of probably 140 (or 139) printed pages. Andreas Hess, the printer, was forced to implement constraints at the beginning and end of the incunabulum, which currently consists of 67 leaves, corresponding to 133 printed pages so that a complete book could be published. Originally, the publication began with a foreword by Archbishop János Vitéz, followed by the printer's dedication, and continued with the medieval history of the Huns and Hungarians until the reign of King Matthias. Andreas Hess had to interrupt the printing of the book in the spring of 1472, due to the arrest of his patron, the Archbishop of Esztergom, and was obliged to wait a year before finally publishing the current version of the text. This is related to the story of the two blank leaves at the end of the print, for which no plausible explanation has yet been found. It is believed that the Hungarian printer suspended the printing process in the middle of the last quire of the incunabulum, the history of King Ladislaus V of Hungary, presumably when Vitéz was arrested. Based on this, it is possible that the text of the chronicle was considerably longer and included, among other things, the accession of the Polish Prince Casimir to the Hungarian throne in 1471. After the suppression of the Vitéz conspiracy, Andreas Hess had no choice but to exclude the preface by János Vitéz to the readers and accept that he could not print a chronicle of the controversial Hungarian domestic political affairs of 1468–1472. However, owing to the high cost of paper, he could not discard the last pairs of leaves already printed, which recount the reigns of Louis I of Hungary and Sigismund of Luxembourg. The budget of the *Chronica Hungarorum* must have been modest: it cost 100 gold forints, half of which was the price of the paper, and about 250 copies were published on the vigil of Pentecost, 5 June 1473. Today we know about ten surviving copies worldwide.

Keywords: Incunabule, Andreas Hess, *Chronica Hungarorum*, Press Office, Typography.

⁹⁹ Kolofon: t12r „Ego Vdalricus Gallus sine calamo aut pennis eundem librum impressi.”

¹⁰⁰ Hess 1473 utáni élete rekonstruálására tett érdekes kísérlet: GÁRDONYI Albert, *Karai László és Hess András Budán = Magyar Könyvszemle*, 65(1941), 332–341. Ennek cáfolatát ld. BORSA 2013, i. m. 32–34; Végh elfogadta Gárdonyi érvelését, és az Ötvös utcában álló, a Boldogasszony plébániatemplommal szemben lévő épületre lokalizálta Kárai házát, ahol a magyar ősnyművész lakott Borbála nevű feleségével. Az ingatlan értékes lehetett, mert Márton ötvös 1488-ban azt állította a városi tanács előtt, hogy 325 forintért szeretne volna megvenni Káraitól az 1470-es évek végén. VÉGH 2006, i. m. I, 251–252; Ugyancsak figyelemre méltó, ám nem meggyőző próbálkozás a budai tipográfus és a pozsonyi nyomdászat összekapcsolására: FRIMMOVÁ, Eva, *L'activité de l'imprimeur Andreas entre 1477 et 1480 à Presbourg = Magyar Könyvszemle*, 129(2013), 438–440.

Báthory Orsolya

A kálvinisták ördöge – Pázmány Péter eddig ismeretlen latin nyelvű röpirata*

Az 1620-ban Bécsben, a szerző feltüntetése nélkül jelent meg a *Calvino-praedicantium Ungarorum Genius malus* (A magyar kálvinista prédikátorok ördöge) című politikai pamflet.¹

A megjelenésekor szinte reflektálatlanul maradt művel kapcsolatban csak a 19. században jelentek meg protestáns kritikák, szövegét azonban akkor sem vizsgálták alaposabban, alkotójának kilétét nem igen kutatták, illetve külföldi szerzőre gyanakodtak.² A mindössze 21 oldalas mű a címlap tanúsága szerint egy másik „scriptiunculára”, a *Machiavellizatióra* született válaszul.³ Ez utóbbi Alvinczi Péter anonim írása, amely a második darabja volt annak a korabeli értelemben vett publicisztikai háborúnak, amelyet az Európa-szerzte komoly felháborodást kiváltó és több kiadásban, illetve nyelven megjelent *Secretissima instructio* váltott ki.⁴ A tollharc alakulását a könnyebb áttekinthetőség kedvéért egy folyamatábrában foglaltam össze. Az így kialakuló vitairat-bokor egyes darabjait rövidített címükkel közlöm, álló betűvel kiemelve azt a rövidített címalakot, amivel a továbbiakban hivatkozom a művekre.

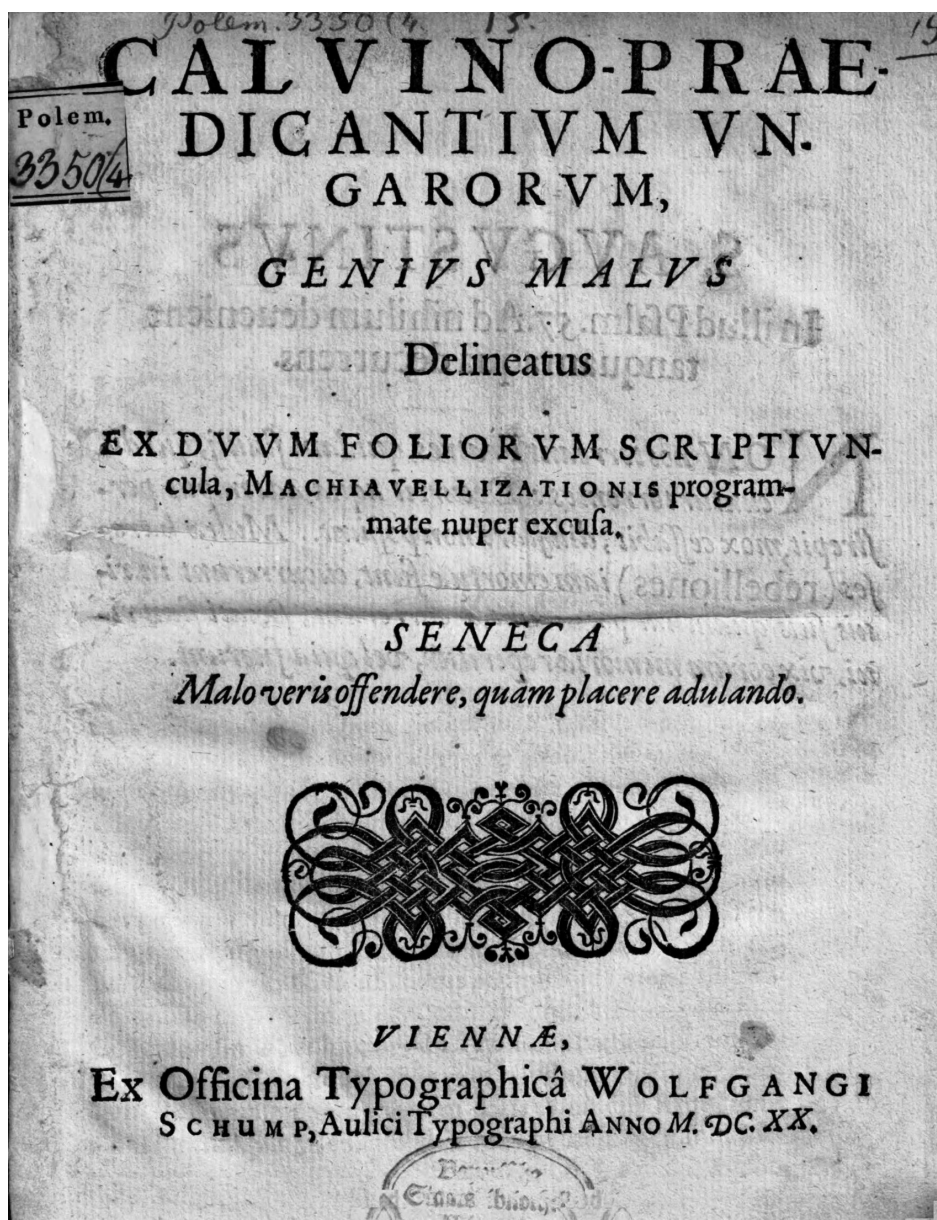
* A tanulmány a K 137815. számú OTKA-pályázat támogatásával készült.

¹ *Calvino-Praedicantium Ungarorum genius malus delineatus ex duum foliorum scriptiuncula, Machiavellizationis programme nuper excusa*, Viennae, Wolfgang Schump, 1620. RMK III 1283. VD17 12:113786M <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb10910081?page=4,5> (letöltve: 2023. 06. 14.) A továbbiakban: *Genius malus*.

² Egy protestáns iskolai lap „dühöngő” jezsuita műként jellemezte a röpiratot. *Magyar protestáns egyházi és iskolai figyelmező*, 1873. január, 31. ALMÁSI Gábor, *A Secretissima instructio (1620), A kora újkori politikai paradigmaváltás egy Bethlen-kori röpirat tükrében*, Bp., ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék–Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2014, 116–117.

³ [ALVINCZI Péter], *Machiavellizatio, qua unitorum animos Iesuaster quidam dissociare nititur (illorum est titulus) Detecta per quendam et ingratiam Domini Archiepiscopi, Petri Pazman succincte excepta*, [Kassa], [Festus], 1620. RMNy 1207. Magyar fordításban: [Alvinczi Péter], *Machiavellizatio, amelyben egy jezsuitáskodó meg akarja bomlasztani a szövetségeselekét [...]*, ford. Szabó Ádám = *Források a 17. századi politikai gondolkodás történetéhez*, I, szerk. Báthory Orsolya, Kármán Gábor, Zászkaliczky Márton, Bp., reciti, 2019, 133–149.

⁴ [KASPAR SCHOPPE], *Secretissima instructio Gallo-Britanno-Batava Friderico V. Electo comiti Palatino electori data, ex gallico conversa, ac bono publico, in lucem evulgata*, H. n., 1620. A mű bilingvis kiadását Almási Gábor rendezte sajtó alá, a bevezető tanulmányban a szerző, Kaspar Schoppe kilétét is tisztázta. ALMÁSI, *A Secretissima instructio*, i. m. 9–123.

1. ábra. A Genius malus első, 1620. évi bécsi kiadásának címlapja

[Kaspar Schoppe], *Secretissima instructio* (1620) → [Alvinczi Péter], *Machiavellizatio, qua unitorum animos Iesuaster quidam dissociare nititur...* [Kassa],[Festus], 1620 →

→ [Pázmány Péter?], *Calvino-Praedicantium Ungarorum Genius malus...*, Bécs, Schump 1620.

→ Balásfi Tamás, *Castigatio libelli calvinistici, cui titulus est Machiavellizatio...*, Bécs, Formica, 1620. → Alvinczi Péter, *Resultatio plagiarum castigatoris autorem Machiavellizationis reverberata in Thomam Balásfia...*, Kassa: Festus, 1620 → Balásfi Tamás, *Repetitio castigationis et destructio destructionum Petri P. Alvinczi...*, Bécs, 1620

A cseh rendi felkelés elleni Habsburg-propagandát szolgáló *Secretissima instructio* lényegében egy királytükör-travesztia, melynek fiktív elbeszélői kereke és ironikus hangvétele Alvinczi Pétert vélhetőleg az ellene írt 1609-es *Öt szép levélre* emlékeztette.⁵ Abbéli meggyőződésében, hogy az *Instructio* is Pázmány alkotása, az esztergomi érseket a címlapon megnevezve, és a műben „érsek uramnak” szólítva jelentette meg a *Machiavellizatiót*, amelyben tételesen cáfolta a botrányt kiváltó röpirat állításait.⁶ Jóllehet Alvinczi a pamfletet név nélkül adta ki, és csak a következő válasziratában, a *Resultatióban* fedte fel kilétét, a kortársak sejtették, hogy valójában ő a szerző.⁷ A *Machivellizatióra* a *Genius malus* mellett Balásfi Tamás válaszolt, a *Castigatiót* nevének feltüntetésével adta ki.⁸ A címzetes boszniai püspök és pozsonyi prépost Balásfi ekkoriban Bécsben tartózkodott más főpapok, köztük az esztergomi érsek, Pázmány Péter társaságában.

⁵ [PÁZMÁNY Péter], *Egy Keresztien Predikatorvtl. S. T. D. P. P. Az Cassai nevezetes tanitohoz Alvinczi Peter Vramhoz, Iratot eot szép level...*, [Graz], [Widmanstetter], 1609. RMNy 980. Modern kritikai kiadása: PÁZMÁNY Péter, *Öt szép levél (1609) – Öt levél (1613)*, s. a. r. Horváth Csaba Péter, Bp., Universitas, 2019 (Pázmány Péter Művei – Kritikai kiadás, 10).

⁶ Alvinczi *Machiavellizatióját* valahol külföldön, hamis impresszummal (Saragossae, Didacus Ibarra, 1621), néhány másik kisebb művel egybekötve újra kinyomtatták (RMK III 6119). A sors iróniája, hogy ebben a kolligátumban Alvinczi írása annak a Kaspar Schoppének egyik művével együtt jelent meg, aki a valódi szerzője a *Secretissima instructiónak*.

⁷ ALVINCZI Péter, *Resultatio plagiarum castigatoris autorem Machiavellizationis reverbarata in Thomam Balasfia, Ejectum Episcopum Bosnensem, nec non Depositum Posoniensem [...]*, Kassa, Festus, 1620. RMNy 1208. A publicisztikai háborút Balásfi Tamás *Resultatióra* írt válasza zárja: BALÁSFÍ Tamás, *Repetitio Castigationis, et destructio Destructionum, Petri P. Alvinczi, Calvinistae Cassoviensis Praedicantis [...]*, Bécs, Formica, 1620. RMK III 1281.

⁸ BALÁSFÍ Tamás, *Castigatio libelli Calvinistici, cui titulus est: Machiavellizatio, quem Calvinista quidam praedicans, responsi nomine ad Secretissimam instructionem ... Friderico V. comiti Palatino electori datam, Viennam Austriae misit et vulgavit [...]*, Bécs, Gelbhaar, 1620, [A2v]. RMK III 1280. Magyar fordítása: BALÁSFÍ Tamás, *Egy kálvinista könyvecske megfeddése, amelynek címe: Machiavellizatio [...]*, ford. Szabó Ádám = *Források ...*, I, 2019, i. m. 154–173.

Az egyházi vezetők Bethlen Gábornak az 1619 augusztusában meginduló hadjárata elől menekültek el, és maga Pázmány majd három éven át, 1619. szeptember 14-től 1622 elejéig volt távol hazájától.⁹ Noha Balásfi Tamás ez idő alatt akár napi kapcsolatban is lehetett vele Bécsben, a *Castigatio*ban mégsem említi, hogy a *Secretissima instructió*t nem Pázmány írta. A *Castigatio* pontról pontra megfelelt a *Machiavellizatio* állításaira, és Alvinczi a *Resultatio*val kizárólag erre, tehát Balásfi művére reagált.

Az ugyancsak a *Machiavellizatióra* válaszul írt *Genius malus* viszont teljesen reflexió nélkül maradt. Az egykorú nyilvánosság mintha nem is észlelte volna művet, és vélhetőleg úgy értelmezte a vita aktuális helyzetét, hogy a *Castigatio* révén Pázmány átengedte a válaszadás jogát Balásfinak. Ez utóbbi viszont azért is lenne meglepő, mivel Pázmány személyes megszólíttósága esetén mindig kötelességének érezte, hogy az ellene, illetve a katolikus üggyel szemben felhozott vádakát pontról pontra megcáfoló válasszal éljen.¹⁰ Pázmány polemikus írásainak ezen keletkezéstörténeti sajátosságára alapozva látszott indokoltnak a *Machiavellizatióra* adott másik válasz, a *Genius malus* alaposabb vizsgálata is. A röpiratot átfutva a szöveg Pázmány korábbi latin nyelvű vitairataira emlékeztet. A mű stílusa, indulatos hangvétele, a mondatfűzés módja, bizonyos tipikus kifejezések, az ellenfelet becsmérlő, sajátos szóalkotással létrehozott megszólítások főként Pázmány *Peniculus papporum*át, illetve annak bővített változatát, a *Logi alogi*t mutatja eszünkbe. Egy alaposabb vizsgálattal pedig a higgadtabb érvelésre alapozó *Diatriba theologicával* (1605) és *Vindiciae ecclesiasticae*-vel (1620) való szöveg-párhuzamok is kimutathatóak lettek.¹¹

Vizsgálódásaim előrehaladtával kiderült, hogy Pázmány szerzősége már korábban is felmerült. Révész Kálmán református püspök, egyháztörténész teljes

⁹ FRAKNÓI Vilmos, *Pázmány Péter és kora*, I, Pest, Ráth, 1868, 508–509. PÁZMÁNY Péter *Összegyűjtött levelei*, I, s. a. r. Hanuy Ferenc, Bp., A Budapesti Kir. Magyar Tudomány-egyetem Tanácsa, 1910, 208. (A továbbiakban: PPÖL I).

¹⁰ Pázmány magyar nyelvű vitairataival és a bennük követett válaszadási technikával kapcsolatban legutóbb megjelent: AJKAY Alinka, *Pázmány Péter vitairatai = Irodalomtörténeti Közlemények*, 126(2022), 3–30.

¹¹ [PÁZMÁNY Péter], *Peniculus papporum Apologiae Solnensis conciliabuli et hyperaspistes legitimae antologiae Illustriss. Cardinalis Francisci Forgacs [...] Ioannes Jemicus parochus Senquicensis scribebat* Posonii, [typ. Archiepiscopalis], 1610, 1611. RMNy 1002, 1024; Modern kiadása: *Petri Cardinalis Pázmány [...] Opera Omnia*, VI, rec. Johannes Kiss, Bp., 1904, 197–271. A továbbiakban: PPOO VI. [PÁZMÁNY Péter], *Logi alogi, quibus baptiae calamosphactae peniculum papporum Solnensis conciliabuli, et Hyperaspisten legitimae Antilogiae vellicant [...] Joannes Jemicus scribebat*, Posonii, [typ. Archiepiscopalis], 1612. RMNy 1040. Modern kiadása: PPOO VI, 286–468; PÁZMÁNY Péter, *Vindiciae ecclesiasticae, quibus edita a principe Bethlen in clerum Hungariae decreta divinis humanisque legibus contraria ipso jure nulla esse demonstrantur [...]*, Viennae, Wolfgang Schump, 1620. RMK III. 1287, RMK III. 6087. Modern kiadása: PPOO VI, 521–565. [PÁZMÁNY Péter], *Diatriba theologica: De visibili Christi in terris Ecclesia*, Graz, Widmanstetter, 1605. Uő, *Krisztus látható egyházáról, Diatriba theologica*, s. a. r., bev. Öry Miklós, Eisenstadt, Prugg Verlag, 1975.

bizonyossággal jelentette ki, hogy a röpirat az esztergomi érsek műve. Révész ugyanakkor csak mellékesen fogalmazta meg ezt az állítását, és minthogy cikke alapvetően Alvinczi Péter műveivel foglalkozott, ennél fogva bizonyítékokat sem hozott fel Pázmány szerzőségének alátámasztására.¹² Jelen tanulmány most ennek a feladatnak az elvégzésére vállalkozik.

A *Genius malus*nak három kiadása ismert. Az 1620-as bécsi megjelenést két kölni követte szintén 1620-ban, majd 1621-ben.¹³ Ha a kiadás körülményeit vizsgáljuk, Pázmány szerzősége melletti bizonyítéku szolgálhat, hogy a művet Wolfgang Schump nyomtatta ki először.¹⁴ Schump 1616-tól 1623-ban bekövetkezett haláláig dolgozott Bécsben. 1617-ben elnyerte az „aulicus typographus”, vagyis az udvari nyomdász kiváltságos címét, így nem meglepő, hogy számos, a kormányzati politikához kapcsolódó, illetve az uralkodói vallásos ideológiát képviselő mű jelent meg műhelyében, így többek között 1620 végén Pázmány *Vindiciae ecclesiasticae* című, névvel vállalt pamfletje is.¹⁵ Anonim művet jelen tudásunk szerint nem nyomtattak Schumpnál a *Genius malus*on kívül, így ez a tény is utalhat arra, hogy egy kiváltságos, az udvarhoz, vagy magához az uralkodóhoz közel álló személy művéről van szó. Fraknói Vilmos közléseiből tudjuk, és újabban Tusor Péter is hangsúlyozta, hogy Pázmány tanácsadóként igen közel állt II. Ferdinándhoz, tagja volt a király szűkebb, bizalmasi körének.¹⁶

A továbbiakban filológiai, tartalmi és stilisztikai érvekkel igyekszem alátámasztani, hogy a *Genius malus* Pázmány Péter munkája. Elsőként a mű előzékszövegei érdemelnek alaposabb figyelmet. A címlapon és a címlapverzón található, Senecától és Szent Ágostontól származó idézet ugyanis okot adhat a gyanakvásra. Pázmány

¹² A szerző azonosításának tágabb kontextusát idézem. „A röpirat [ti. *Secretissima instructio* – B. O.] káros hatásának meggátlására Alvinczi Péter vállalkozott. *Machiavellizatio* cím alatt írta meg válaszáát, igen erős csapásokat mérve a r. kath. pártra s különösen a jezsuitákra. Nagyon természetesen, hogy ezek sem hallgattak; két munkával is síkra léptek Alvinczi ellen. Az egyiket, *Calvino-praedicantium Ungarorum genius malus* cím alatt maga Pázmány írta, de nevét jónak látta elhallgatni; a másik Balásfi Tamásnak, Pázmány leghűbb csatlósának, különben boszniai választott püspöknek és pozsonyi prépostnak műve, a *Castigatio*.” Révész Kálmán, *Alvinczi Péter könyvtáráról = Protestáns Szemle*, 1900, 651–660, 656.

¹³ Az 1620-as kölni kiadás követte a bécsinek a címlap beosztását, megjelenését, a lapok szélessége viszont eltérő, ezért rövidebb is, 16 lapnyi terjedelmű. *Calvino-Praedicantium Ungarorum genius malus* ..., [Köln], Johannes Mertzenich, 1620. VD17 12:113782F. <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb10910080?page=,1> (letöltve: 2023. 06. 14.). Ennek jelent meg az utánnomása 1621-ben. https://books.google.hu/books?id=wShbAAAAQAAJ&printsec=frontcover&dq=Calvino-Praedicantium,+1621&hl=hu&sa=X&ved=2ahUKEwiA9r6b_pT9AhWqioKHVO3CK-kQ6AF6BAGHEAI#v=onepage&q&f=false (letöltve: 2023. 06. 14.).

¹⁴ Wolfgang Schump (†1623) 1615-ben költöztette át nyomdáját Innsbruckból Bécsbe. Néhány adat a nyomdászáról: <https://d-nb.info/gnd/1037506537> (letöltve: 2023. 06. 14.).

¹⁵ BORDA Lajos, *Pázmány Péter „Vindiciae ecclesiasticae” (1620) című vitairatának két kiadásváltozata = Magyar Könyvszemle*, 115 (1999), 425–435.

¹⁶ FRANKÓI 1868, i. m. 544. Szekfű Gyula egyenesen barátinak jellemezte Pázmány II. Ferdinándhoz fűződő viszonyát. HÓMAN Bálint, SZEKFŰ Gyula, *Magyar Történet*, 4. Bp., 1935, 25.

szerette a tömör megfogalmazású életbölcseességeket, apoftegákat, gnómákat; Sík Sándor kifejezésével élve, a „szentenciózus kifejezésmód” stílusának elengedhetetlen része volt.¹⁷ Több művének címlapverzójára is beillesztett egy vagy több mottójellegű citátumot, és sokszor magán a címlapon is találunk egy-egy antik auktortól vagy a *Bibliából* származó idézetet, amely mintegy emblémaszerűen foglalja össze a mű fő üzenetét.¹⁸ A *Falsae originis motuum Hungaricorum succincta Refutatio* kivételével Pázmány valamennyi latin nyelvű vitairatának címlapján szerepel ilyen mottó.¹⁹ A *Genius malus* elején olvasható idézet („Malo veris offendere, quam placere adulando. – Jobban szeretek igaz dolgokkal megütközést kelteni, mint hízelgéssel tetszést aratni.”²⁰) Seneca *De clementiá*jából való. A „keresztény Senecát” megkülönböztetett hely illette meg a Pázmány által hivatkozott auktorok között, Lukácsy Sándort idézve: „senki sem idézte annyiszor az antik filozófust, mint ő.”²¹ Csak a *Prédikációkban* több mint háromszáz említése szerepel,²² és Seneca-idézet áll a kötetet Isten kegyelmébe ajánló fohász, a rendkívül személyes és bensőséges hangvételű, a „Szent Háromság Egy bizony Istenhez” szóló dedikáció után is.²³

A *Genius malus* címlapverzóján olvasható idézet a Pázmány műveiben leggyakrabban hivatkozott auktortól, Szent Ágostontól származik.²⁴ Az 57. zsoltár 8. verséhez írt kommentárból kiragadott idézet így szól.

„Non nos terreant Fratres, quidam fluvii, qui dicuntur torrentes: Decurrit aqua, ad tempus perstrepat, mox cessabit, diu stare non possunt. Multae haereses (rebelliones) jam emortuae sunt, cucurrerunt in rivis suis quantum potuerunt, decurrerunt, siccatae sunt rivi, vix eorum memoria reperitur, vel quia fuerunt.”²⁵

¹⁷ Sík Sándor, *Pázmány, Az ember és az író*, Bp., Szent István-Társulat, 1939, 336.

¹⁸ Címlap-mottót találunk a következő, magyar nyelvű Pázmány-művek esetében: *Felelet* (RMNy 905), *Tíz bizonyosság* (RMNy 933), *A Szentírásról és az Anyaszentegyházról szóló két rövid könyvecskék* (RMNy 1351), *Setét hajnalcsillag* (RMNy 1376), valamint *Bizonyos okok* (RMNy 1511).

¹⁹ Egy-egy szentírási idézet szerepel a *Peniculus papporum* (RMNy 1002, 1024), a *Logi alogi* (RMNy 1040), a *Vindiciae ecclesiasticae* (RMK III 1287, 6087) és a *Dissertatio* (RMNy 1512) elején.

²⁰ Szőke Ágnes fordítása. *Seneca prózai művei*, II, ford. Bollók János et al., jegyz., utószó Takács László, Bp., Szenzár, 2004 (S. P. Q. R.), 191.

²¹ LUKÁCSY Sándor, *Magyar Seneca = Irodalomtörténeti Közlemények*, 96(1992), 261–274, 268.

²² A Pázmány által használt antik auktorokra vonatkozó statisztikát ld. BENDI Nándor, *Pázmány Péter prédikációi és az ókori klasszikusok*, Székesfehérvár, 1910, 21–25.

²³ PÁZMÁNY Péter, *A római anyaszentegyház szokásából, minden vasárnapokra és egy-nehány innepekre rendelt evangéliomokról prédikációk, melyeket élő nyelvén tanítása után írásban foglalt Cardinal Pázmány Péter*, s. a. r. Kanyurszky György, Bp., 1903 (Pázmány Péter Összes Munkái, 6), XX.

²⁴ BENDI 1910, i. m. 21.

²⁵ *Genius malus*, [2].

A citátum szövegébe beillesztett „(rebelliones)” révén a *Genius malus* szerzője párhuzamot von az Ágoston korában lévő eretnokségek és az aktuális politikai helyzet, vagyis a 1619–1620. évi rendi belháború között. A közös vonás a katolikus vallástól való elfordulás, hiszen a Bethlen Gábort támogató felkelők túlnyomó része protestáns volt. Hasonló elgondolással találkozunk Pázmány 1605-ös művében, a *Tíz bizonyosságban* is, amely az eretnokséget mint jelenséget vizsgálva az eretnek tanítások katolikus szempontú ismérveit veszi sorra.²⁶ E tekintetben pedig Pázmány szerint az újkori reformátorok ugyanúgy eretneknek, mint a kora keresztény időszak heretikusai.

Rátérve a röpirat előszavára, annak erőteljes felütése („Johannes Calvinus, ductor ac seductor plurimorum, pastor et impostor sectae cui nomen dedit”) a Pázmány által is sokszor hivatkozott német jezsuitától, Jacob Gretsertől származik.²⁷ Az idézet előrevetíti a mű egészében érvényesülő ’ad hominem’ jellegű érvelést, nevezetesen hogy a fennálló polgárháborús helyzetért és az azzal együtt járó mindenfajta nyomorúságért konkrét személyeket, illetve az ő jellemüket és vallásfelekezetüket terheli a felelősség. Jelen esetben valamennyi baj okozói Bethlen Gábor és párthívei, valamint – a probléma gyökeréig hatolva – az ő protestáns felekezetük alapítója, Kálvin és rajta keresztül maga az ördög (Cacodaemon), akitől a reformátor a tanait kapta.²⁸ A személyi felelősség ezen többszörözése, valamint a gonosz entitás mint végső ok megnevezése Pázmány vitairatainak visszatérő eleme.²⁹ A *Genius malus* az *Institutiót* is az ördögtől koholt hazugságok kvintesszenciájaként aposztrofálja, és a kálvini tanítás diabolikus voltának bizonyítására közöl belőle idézeteket.³⁰ Ezek közül némelyik megegyezik Pázmány 1609-es vitairatában, *Az nagy Calvinus Jánosnak Hiszekegy Istenében* lévő citátumokkal, sőt, olykor a Pázmánynál kurziválva közölt Kálvin-idézetek közti magyar mondatok latin párhuzamát, parafrázisát is felfedezhetjük a *Genius malusban*.

²⁶ Pázmány az érvek megfordítását használja, vagyis azt bizonyítja, miért nem hihető a pogányok és eretnek tanítása. SZABÓ Ferenc S. J., *A teológus Pázmány: A grazi « theologia scholastica » Pázmány művében*, Róma, 1990, 124.

²⁷ *Antiloquium. Scriptionis huius occasio, scopus = Genius malus*, 3.

²⁸ *Uo.* A *cacodaemon* latin megfelelője a *genius malus*.

²⁹ Pázmány a *Vindiciae ecclesiasticae*-ben is Kálvint és tanait okolja a Bethlen Gábor vezette rendi belháború kirobbanásáért. „Nincs mit csodálkoznunk azon, ha Kálvin követői rosszul ítélik meg és rágalmazzák a papokat, a katolikus klérust, amikor vezérük és előharcosuk a pátriárkákról és az apostolokról, a Szent Szűzről és magáról Istenről is rendkívül kártékony gondolatokat ír le.” *Vindiciae ecclesiasticae*, ford. Báthory Orsolya = *Források...*, I, 2019, i. m. 205. A lutheránus ellenfelekkel, Magyar Istvánnal és a zsolnai zsinaton (1610) részt vevő evangélikusokkal szemben viszont Luthert és az ördögtől kapott tévtanokat teszi felelőssé a nyugati kereszténységben támadt szakadásért. Ezzel a gondolattal találkozunk a *Tíz bizonyosságban*, a *Logi alogiban* és előzményében a *Peniculus papporumban*, valamint a *Kalauz III.* könyvében is.

³⁰ „[...] decumanum illud mendacium omnium quae Cacodaemon ipse finxerit pseudologiarum quintam essentiam, Christianae religionis Institutionibus accensuit.” *Genius malus*, 3.

<i>Genius malus</i>, 7.	Az nagy Calvinus Jánosnak Hiszekegy Istene (1609/2021)³¹
<i>Homo iusto Dei impulsu agit, quod sibi non licet.¹ Euadere nequit peccandi necessitatem, cum ex Dei ordinatione sibi injiciatur huiusmodi necessitas.² Et quemadmodum cum Diabolus mentitur a Deo mittitur cum certo mandato, ut sit spiritus mendax in ore, Deique impulsu Satan suas partes agit et perficit, et a Deo manat efficacia erroris. Ita, flagitiorum omnium quorum Scelesti latrones ministri sunt, Deus Avthor est. Et dum homines projiciuntur infoedas cupiditates, Deus praecipuus est AVTHOR, Satan vero, tantum minister.</i> ¹Calu. lib. 1. c. 18. n. 4. ²lib. 3. cap. 23. n.9.	Az Isten parancsolia az Satannac söt ötet vgian taszyttia arra, hogy hazudgion, minket az bünre vigien, vgy hogy az Satan csac szolga es eszköz ebbe, [...] <i>mittitur a Deo cum certo mandato vt sit spiritus mendax, [...] Dei impulsu Satan agit partes suas: A Deo manat efficacia erroris [...] Impulsu Dei agit homo, quod sibi non licet. Ibid: n. 4. Peccandi necessitatem euadere nequeunt, quae ex Dei ordinatione illis injicitur. Lib: 3. cap: 23. n. 9. [...] Calvinus pedig az tanyttia, hogy az ő Istene, Authora, oka es megh szerzőie, minden bűnnec, [...] Eius probationis, cuius Satan, et scelesti latrones ministri fuerunt, Deus author fuit:</i>
<i>Fidem semel habitam extra periculum defectionis esse: hoc est.¹ Fidem quam Deus semel inscripsit piorum Caluinistarum cordibus, evanescere, et perire impossibile esse.² Id si sic est, Igitur qui fidem iustificantem Caluinianam semel nactus fuerit, (prout se adpetos omnes Caluini-sequae indubie credunt) quidquid tandem dixerit, feceritue, quantavis foeda, scelesti, sacrilega agglomerarit, fidem tamen quae sola iustificat,³ nunquam amittet.</i> ¹Caluin. Lib. 3. c. 24. n. 6. ²Caluinus Matth. 13. v. 20. ³Calui. Lib. 4. c. 17. n. 13. Ad Galat. 2. v. 16.	<i>Vt nunquam extinguatur: Spiritus sanctus, ita fidem, quam semel insculpsit piorum cordibus, evanescere et perire impossibile est.¹ [...] Electorum fides extra periculum defectionis est.² [...]</i> Mely mondásból követközic, hogy az ki egiszer hyt az Istenbe, akár menit paráznál-koggiec, reszegeskedgiec etc., de soha az Istennek haragiába nem esic, mert mindenkor föl öltözue lészen az igaz hitbe, mely által ő neki <i>Imputaltatic</i> az Christus igasságágha. ¹Cal. Mat. 13. v. 20. ²Lib. 3. c. 24. n. 6.

A *Genius malus* ironikus, sokszor gúnyos hangneme Pázmány fentebb említett vitairatait, a *Peniculus papporum*ot és a *Logi alogit* idézi fel az olvasóban.³² Ugyancsak ezt a reminiscenciát erősíti a pamflet szóhasználata (szófordulatai, tipikus kifejezései, metaforái stb.) és nyelvi excentrikussága is. Ez utóbbi főként a ritka, nem normanyelvi kifejezések használatában nyilvánul meg. Ilyenek pél-

³¹ PÁZMÁNY Péter, *Az nagy Calvinus Jánosnak Hiszekegy Istene [...]*, s. a. r., jegyz. Ajkay Alinka, Bp., Universitas, 2021, 12:14–16; 15:8–9; 79:23–80:7.

³² A két pamfletről bővebben ld. BÁTHORY Orsolya, „Deák legyen ám!...”, *Pázmány Péter Peniculus papporum című vitairatának latinsága = A reformáció és a katolikus megújulás latin nyelvű irodalma*, szerk. Békés Enikő, Kasza Péter, Kiss Farkas Gábor, Lázár István, Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet, 2019 (Convivia Neolatina Hungarica, 3), 229–244; Uő, *Pázmány Péter Peniculus papporuma = A reformáció emlékezete, Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században*, szerk. Száraz Orsolya, Fazakas Gergely Tamás, Imre Mihály, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018 (Loci Memoriae Hungaricae, 7), 283–292.

dául a medicinális nyelvből (Corybantismus, paroxysmus), a reneszánsz prózából (laedoria) vagy épp az plautusi latinból (medioximus) származó szavak.³³

Ezeknél is árulkodóbbak az ellenfelek „Praedicans”, „Praedicantes” megszólítása, illetve megnevezése (gondoljunk csak az *Őt szép levél*-ben sűrűn előforduló „Predikátor Uramra”). A *Genius malus* szívesen él a vitapartnerekre alkalmazott más dehonesztáló szóösszetételekkel, neologizmusokkal (Calvino-sequae, Calvinocolae, Calvino-mystae, Calvini pulli, Machiavellizantes), és találkozunk az ugyan-csak az ellenfelekhez intézett „amabo” („kérlek”, „légy oly szíves”) közbevetéssel is. Pázmány a *Diatriba theologica* című polemikus írásában többször szól ezzel a fordulattal az angol puritán teológus vitapartneréhez – a mű megjelenésekor már a tíz éve halott –, William Whitakerhez.³⁴ A *Genius malus* és Pázmány latin nyelvű írásai közti lexikai, frazeológiai egyezéseket és hasonlóságokat az alábbi táblázatban foglaltam össze.

<i>Genius malus</i> (oldalszám)	Pázmány latin írásai és rövidítései (<i>Diatriba theologica</i> = <i>Diatriba</i> ; <i>Peniculus papporum</i> = <i>Pen.</i> ; <i>Appendix [...]</i> <i>Anonymi Sycophantae</i> = <i>Sycoph.</i> ³⁵ ; <i>Logi alogi</i> = <i>Logi</i> ; <i>Falsae originis motuum [...]</i> <i>Refutatio</i> = <i>Refut.</i> ³⁶ ; <i>Vindiciae ecclesiasticae</i> = <i>Vind.</i> <i>Acta et decreta synodi dioecesis Strigoniensis</i> = <i>Synod.</i> ³⁷ <i>Dissertatio</i> ³⁸ <i>Epistolae</i> = PPÖL I–II ³⁹)
(3) <i>Infrunitissimi calumniatores</i>	<i>infrunitus calumniator Logi</i>
(4) <i>Atheismi sale defricare</i>	non sale et aceto, sed <i>Peniculo molliori defricaram Pen.</i>

³³ HOVEN, René, *Lexique de La Prose Latine de La Renaissance*, Leiden–New York–Köln, Brill, 1994, 198. Plautus és a *fabula Atellana* szerepéről Pázmány evangélikusok ellen írt vitáiraiban ld. BÁTHORY Orsolya, „Deákul írtam” – Pázmány Péter latinsága = Pázmány Péter 450, szerk. Ajkay Alinka, Hargittay Emil, Bp., Universitas, 2022, 83.

³⁴ [PÁZMÁNY], *Diatriba theologica*..., i. m.

³⁵ [PÁZMÁNY Péter], *Appendix, in qua anonymi Sycophantae glomeratae criminationes, infabrae commissae fabellae, in Pontificem Max. e triviis computabilibus mutuatae, ac rhythmis Pannonicis cantitatae, iugulantur* = PPOO VI, 272–286.

³⁶ [PÁZMÁNY Péter], *Falsae originis motuum hungaricorum succincta refutatio*, Bécs, [Gregor Gelbhaar], 1619 = PPOO VI, 469–519.

³⁷ PÁZMÁNY Péter, *Acta et decreta synodi dioecesis Strigoniensis [...]*, Pozsony, 1629 = PPOO VI, 567–669.

³⁸ PÁZMÁNY Péter, *Dissertatio, an unum aliquid ex omnibus Lutheranis dogmatibus, Romanae Ecclesiae adversantibus*, Pozsony, [typ. Societatis Jesu], 1631 = PPOO, VI, 673–697.

³⁹ PÁZMÁNY Péter *Összegyűjtött levelei*, I–II, s. a. r. Hanuy Ferenc, Bp., A Budapesti Kir. Magyar Tudományegyetem Tanácsa, 1910–1911. (A továbbiakban: PPÖL I, PPÖL II).

(4) Deum immortalem! in quae tempora reservati sumus?	Deum immortalem! in quae tempora reservati sumus? <i>Pen.</i> Proh dolor, in quae tempora reservati sumus <i>Synod.</i>
(4) Amabo Lector	<i>Többször előfordul: Diatriba, Pen., Logi</i>
(4) sine fronte ac pudore	Si frons, si pudor <i>Pen., Logi</i>
(4) portenta mendaciloquentiae	mendaciloquos <i>Pen., Logi</i> portenta, portentis <i>többször Pen., Logi, Vind.</i>
(4) Viuam effigiem	Neque enim aptius vivam Fidei vestrae, Vanitatis vestrae effigiem Apelles ipse expressisset, quam depinxit Apologia Cassovina.
(4) larua tectus	„tecti larva” <i>Pen.</i> , a ’larva’ függő esetei, abból képzett alakok <i>Pen., Logi, Vind.</i>
(4) suppresso nomine	suppresso nomine <i>Synod.</i>
(4) palmam Caluino praeripere voluisse	„depalmare Praedicantem” <i>Sycoph.</i>
(5) velut intento digito commonstremus	velut intento digito ostendit <i>Pen., Logi</i> intento quasi digito moxtrant <i>Logi</i>
(5) Calvini-colae Praedicantes	Luthericolarum <i>Logi</i>
(5) Cur adeo libere, licenterque Pseudolum semper agant Calvino-Praedicantes?	Praedicanrium est libere convitari, criminari, Pseudolum in scenam dare; <i>Logi</i>
(5) repressam ac retusam	compescat ac retundat <i>Sycoph.</i>
(5) famam existimationemque	famam existimationemque <i>Sycoph., Logi, Vind.</i>
(6) Vbi lex non est, nec est praevaricatio, [...] [Róm 4,15]	Nam ubi lex est, praevaricantes delinquere nemo dubitat. <i>Logi</i>
(6) Caluini-sequas	Calvini-sequae <i>Dissertatio</i>
(6) Praedicantes, intrepide vestram artem factitare	Praedicantes artem suam factitent; <i>Logi</i>
(8) medioximos	medioximis <i>ritkán előforduló szó. Pen., Logi</i>
(8) linguae petulantia	procacissima linguae petulantia <i>Logi</i>

(9) calumnia, quae nuda conviciatione	... nuda accusantium dicam an calumniantium conviciatione , proferuntur. <i>Vind.</i>
(9) camerinam hanc movere nunc nolim	camerinam hanc invitus commoveo: <i>Pen., Logi</i>
(10) Nec magis Augustae Domus Austriacae luminibus obstruunt, rebellium rictus , et latratus , quam sparsa contra solem missilia	convitia in Illustriss. Cardinalem velut missilia sparsa , idcirco tacitus praetereo, quod et ad criminationes iam occaluumus, et Lunam non laedi pleno rictu latrantium canum, [...] <i>Pen., Logi</i>
(11) in apricum deducere	in apricum deducam <i>Pen., Logi</i>
(11) amplissimus ad dicendum campus pateret	Latissimus hic mihi ad dicendum campus aperitur <i>Logi</i>
(11) Caluini- creporum Praedicantium	terr icrepi Praedicantes, <i>Pen., Logi</i> verb icrepos <i>Pen., Logi</i>
(14) alexipharmaco depellitur	alexipharmaco validiore depellerentur <i>Pen., Logi</i>
(14) ad fidem Deo ac regi illibate servandam	nec ullum Ungarum, qui Deo, ac Regi fidem illibatam servarit <i>Vind.</i>
(18) Vestro pede metiri vultis alios	Nero, [...] suo pede caeteros metiebatur , <i>Vind.</i> ; [...] quae suo ceteros pede metitur , <i>Logi</i>
(20) perfricata fronte	perfricata semel fronte <i>Sycoph.</i>
(20) Spissum est, ac plane Praedicanticum mendacium	ob tam spissum, minimeque tralucidum mendacium. <i>Sycoph.</i>
(21) Evangelicis aut Epistolicis Principibus	Evangelico-Lutheranis, aut EpistolicoCalvinistis <i>Vind.</i>
(21) indigestaque maledictorum struice	mille conviciorum struicibus asperatis insectantur [...] indigestam illam maledictorum molem, [...] <i>Logi</i>
(21) Valet et sapite Machiavelizantes	Vos interim valet, Praedicantes, et favete linguis. <i>Pen., Logi</i>

A szóhasználat mellett más, Pázmány írásaira jellemző retorikai eszközökkel is találkozunk a szövegben, mint például a halmozó fokozással,⁴⁰ a kérdő mondatok halmozásával,⁴¹ valamint a háromszoros anaforával.⁴²

Az ellenfeleknek szóló ironikus vocativusok (Praedicantes, Machiavellizantes), valamint az olvasó megszólítása (Lector), a hozzá intézett kérdések, az egyes szám 2. személyű igealakok a Pázmány stílusával kapcsolatban gyakran emlegetett élőbeszéd-jelleget adják a *Genius malus*-nak. Hasonlóképpen, a feltehetően Erasmustól kölcsönzött adagiumok (proverbiumok) érvelésbe való beleszövése is a Pázmányra jellemző „közmondásszerű, rövid, pregnáns, szemléletes kifejezőmódot” eredményezik.⁴³ Ilyenek például a „Gigis annulum reperisse ipsos dixeris [...]”⁴⁴, vagy a „sed camerinam hanc mouere nunc nolim”⁴⁵ mondatok, amelyekben egy-egy adagiumra való utalást találunk. A Habsburg-háznak a *Machiavellizatió*-val szembeni apológiája szintén szólásokat és közmondásokat idéz fel az olvasóban. „Nec magis Augustae Domus Austriacae luminibus obstruunt rebellium rictus et latratus, quam sparsa contra solem missilia in caput iacentis retorquenda.” (És épp úgy nem veszi el az Ausztriai Ház fényét a lázadók vicsorgása és ugatása, ahogy az sem, hogy a Nap ellen dobált dárdák visszahullanak annak fejére, aki elhajította őket.) A szövegben implikált „Luna latrantes canes non curat” („a Hold nem törődik a kutyák ugatásával”) proverbium Pázmánynál többször előfordul, egyebek mellett a *Peniculus papporum*-ban és a *Setét hajnalcsillag*-ban is.⁴⁶

Míg Balásfi *Castigatiója* tételesen, pontról pontra haladva cáfolja a *Machiavellizatiót*, addig a *Genius malus* csak szemezget Alvinczi pamfletjének vádjai közül. A kiragadott témák némelyikével Pázmány is foglalkozott nem egy művében. Ilyen például annak a rendszeresen visszatérő protestáns vádnak a cáfolata,

⁴⁰ „nec vllis Divinae legis repagulis circumscriptam fingendi, conuiciandi, calumniandi, peierandi, quiduis flagitiose agendi libertatem secum ferunt.” *Genius malus*, 5.

⁴¹ „Deu immortalem! in quae tempore reseruati sumus? Haec tam crassa, tam putida, Christianae Institutioni inserantur? Amabo Lector optime, quid ab ijs Praedicantibus expectabis, qui haec sine frunte ac pudore conficta mendacia, nulla vel ad apperentiam similitudine veri speciosa, Christianae Institutionis rudimenta putant? Credesne etiamnum Praedicantibus tam perspicue falsa confingentibus? Miraberisne adhuc, ibi mendacia foecunde fruticare, vbi Christianae institutioni adnumerantur portenta mendaciloquentiae deflenda potius quam refellenda? *Genius malus*, 4.

⁴² Vestro pede metiri vultis alios, dum vitia vestra, in alios transcribitis. Vester erat, qui Lippam ac adiacentia Christianitatis praesidia, sacri Romani imperij, Augustaeque domus Austriacae viribus ac impendijs recuperata, Turcis non promisit tantum, sed et tradit. Vester erat Bochkaius, qui Turcarum auxilia contra legitimum regem [...] mercatus est [...].” *Genius malus*, 18.

⁴³ Sík 1939, i. m. 335.

⁴⁴ *Genius malus*, 6. Vö. ERASMUS, *Adagia*, 1.1. 96. = ÉRASME de Rotterdam, *Les Adages*, sous la direction de Jean-Christophe SALADIN, Paris, Les Belles Lettres, 2013 (Le Miroir des Humanistes), 134–135.

⁴⁵ *Genius malus*, 9. Vö. ERASMUS, *Adagia*, 1.1.64. = ÉRASME 2013, i. m. 111.

⁴⁶ *Genius malus*, 10. „Lunam non laedi pleno rictu latrantium canum” PPOO VI, 213, 318. „[...] annyit árt a’ Balduinus morgása, mennyit a’ Hóldnak az ebek ugatása.” PÁZMÁNY Péter, *A setét hajnalcsillag után bújdósó Luteristák vezetője* [...], Bécs, Formica, 1627, 17.

miszerint a katolikusok a nem katolikusokkal szemben tett ígéreteket, fogadalmakat, szerződéseket megszeghetik. Alvinczi a *Machiavellizatio* 20. pontjában írja: „Perjuros, perfido, simulatores esse papistas, probe signatis.” („Nagyszerűen bemutatjátok, hogy a pápisták hitszegők, hűtlenek és színlelők.”)⁴⁷ A *Genius malus* erre adott válaszában egy apróbb átfedést találunk az *Öt szép levél Második levelével*, ahol Pázmány a hittel kötött fogadásokról részletesen írt.

<i>Öt szép levél</i> (1609/2019), 50:15–17	<i>Genius malus</i> , 9
Thomas Aquinas pedig <i>Quodlibeto</i> 1. Art. 18., Soto <i>libr. 8. de Justitia</i> quest. 2. art. 3. azt tanítták, hogy az hitnek megszegése még a gyilkosságnál-is nagyobb véték.	Adeoque Theologi nostri, Thomas Aquinas, Dominicus Soto, caeteri periurum longe gravius esse pronunciant scelus, quam homicidium.

Ugyancsak Pázmány szerzőségére utal a *Genius malus*ból egyértelműen kiolvasható szimpátia Homonnai Drugeth György (1583–1620) személye iránt. A Habsburg-hű zempléni főispán, későbbi országbíró, aki a felső-magyarországi rekatolizáció egyik legharcosabb képviselője volt, baráti kapcsolatban állt Pázmánnyal.⁴⁸ 1616 tavaszán Homonnai eredménytelen kísérletet tett Bethlen Gábor erdélyi fejedelem megbuktatására. Kezdetben a bécsi (prágai) udvar támogatta, sőt – a rendkívüli politikai befolyással rendelkező bécsi püspök, Melchior Klesl révén – titokban szervezte is a próbálkozást.⁴⁹ 1619-ben pedig Bethlen háborús terveit akadályozta, amikor a fejedelmet Bécs alól megfordulásra késztette azáltal, hogy novemberben két alkalommal is betört Felső-Magyarországra. Noha Homonnai mindkétszer vereséget mért a Bethlen pártján álló Rákóczi György csapataira, végül serege szétszéledt, és ő maga Lengyelországba menekült.⁵⁰ Távollétében az 1619–1620 fordulóján tartott pozsonyi országgyűlés Pázmánnyal és Balásfival

⁴⁷ Szabó Ádám fordítása. *Források ...*, I, 2019, i. m. 144.

⁴⁸ FRAKNÓI 1868, i. m. 208. Homonnai Drugeth (III.) Györgynek a felső-magyarországi rekatolizációban vállalt szerepéhez ld. LUKÁCS László SJ, MOLNÁR Antal, *A homonnai jezsuita kollégium (1615–1619) = Művelődési törekvések a korai újkorban, Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, szerk. Balázs Mihály, Font Zsuzsa, Keserű Gizella, Ötvös Péter, Szeged, József Attila Tudományegyetem Régi Magyar Irodalom Tanszéke, 1997 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 35), 372–373.

⁴⁹ BORBÉLY Zoltán *A Homonnai Drugeth György vezette Bethlen-ellenes mozgalom nemzetközi hátteréhez = Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene, A Bethlen Gábor trónra lépésének 400. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai*, szerk. Dáné Veronika, Horn Ildikó, Lupescu Makó Mária, Oborni Teréz, Rűsz-Fogarasi Enikő, Sipos Gábor, Kolozsvár EME, 2014, 299–300, 306. Tusor Péter, *Pázmány, a jezsuita érsek, Kinevezésének története, 1615–1616 (Mikropolitikai tanulmány)*, Bp.–Róma, 2016 (Collectanea Vaticana Hungariae, Classis I, vol. 13), 70, 256.

⁵⁰ BORBÉLY Zoltán, *A Homonnai Drugethek Felső-Magyarországon a 17. század első évtizedében*, PhD-disszertáció, Eger, Történelemtudományi Doktori Iskola, 2015. http://disszertacio.uni-eszterhazy.hu/2/1/Borbely_Zoltan_disszertacio.PDF (letöltve: 2023. 06. 14.), 204–207.

együtt száműzetésre ítélte. Homonnai az 1620 júliusában bekövetkezett haláláig vélhetőleg több levelet is váltott az esztergomi érsekkel.⁵¹

A *Genius malus* negyedik fejezete a *Machiavellizatio* 13. pontjára reagálva kizárólag Homonnaival foglalkozik. Alvinczi Péter a röpiratában ugyanis azzal vádolta Homonnait, hogy az titokban tárgyalt a törökkel és ígéretet tett több partiumi végvár átadására.⁵² A *Genius malus* fejezetének címe (*Virus Machiavellizantium, in Illustriss. Comitem Georgium Druget de Homonna, Alexipharmaco depellitur*) allegorikus értelmén túl arra a pletykára is utal, miszerint Homonnai 1620 nyarán bekövetkezett halálát mérgezés okozta.⁵³ A *Genius malus* hosszan taglalja az országbíró érdemeit, megemlítve annak „az Isten és a király iránti csorbitatlan hűségét” (ad fidem Deo ac Regi illibate servandam). Ugyanezzel a kifejezéssel él Pázmány is, igaz, magára vonatkoztatva, a *Vindiciae ecclesiasticae* utolsó, szintén Homonnait exkuzáló szakaszában.⁵⁴ A *Genius malus* szerzője Homonnai halálát közvetetten a kálvinisták (Bethlenék) számlájára írja, és megjegyzi, hogy nem sokkal azelőtt elhunyt Nádasdy Tamás után őt is gyorsan ölő méreggel ölték meg (propinato veneno peremerunt).⁵⁵ Ráadásul nem elég, hogy „Homonnainak már életében nekimentek, de a mocskos háрпиák azon vannak, hogy a kifogástalan erkölcsű főúr hírnevét halála után is beszennyezzék a prédikátorok rágalmazásra alkalmas és fecsegő nyelvvel.”⁵⁶ A „háрпиák” és a „rágalmazó nyelvű prédikátorok” emlegetése Pázmány *Peniculus papporum*át és *Logi alogiját* idézik, Homon-

⁵¹ Pázmány levelei között mindössze egy Homonnaihoz írt misszilis maradt fenn 1620. március 17-i keltezéssel, erről azonban tévedésből azt hitték, hogy a címzettje Thurzó Szaniszló. PÁZMÁNY Péter, *Pázmány Péter Összegyűjtött levelei*, I, s. a. r. Hanuy Ferenc, Bp., A Budapesti Kir. Magyar Tudományegyetem Tanácsa, 1910, 226–228. (A továbbiakban: PPÖL I.) A levélről a további információkat ld. BÁTHORY Orsolya, *Pázmány Vindiciae-je és Balásfi Refutatiója, Két röpirat a beszercebányai országgyűlés végzése ellen = Politikai nyelvek a 17. század első felének Magyarországn, szerk. Kármán Gábor, Zászkaliczky Márton, Bp., Reciti, 2019, 200, 13. j.*

⁵² *Machiavellizatio*, [6]–[8].

⁵³ *Genius malus*, 14. Homonnai nagyjából egy kb. fél éve húzódo betegségben halt meg a lengyelországi Laszki várában, 1620. július 21-én. (Eszerint a *Genius malus* ez után íródott.) A krakkói jezsuita rendház *Historia domusa* haláláról beszámolva megemlíti, hogy nem zárható ki a mérgezés gyanúja. *Scriptores rerum Polonicarum, 17: Historici diarii domus professae Societatis Jesu Cracoviensis annos decem 1620–1629, Fasciculus IV, Cracoviae, Typis Univ. Jagellonicae, 1899* (Editionum Collegii historici Acad. lit. Crac., 58), 18. Ugyanerre a forrásra annak lengyel címével hivatkozik: LUKÁCS, MOLNÁR 1997, i. m. 374.

⁵⁴ *Genius malus*, 14. „[...] ita animum suum ad fidem Deo ac Regi illibate servandam, obfirmaverat [...]” *Vindiciae*: „[...] qui Deo, ac Regi fidem illibatam servavit, [...]” PPOO, VI, 564.

⁵⁵ Figyelemre méltó körülmény, hogy Nádasdy (II.) Tamás haláláról Pázmány is megemlékezett a fentebb már említett 1620. március 17-i, Homonnainak szóló levelében. „Nádasdy uramat ez jövő csütörtökön temetik Kúszegben.” PPÖL I, 227. Nádasdy (II.) Tamásról ld. BESSENYEI József, *Nádasdyak*, Bp., General Press, 2005, 60, 63, 158.

⁵⁶ Neque tamen sat fuit in vitam grassari, posthumam etiam integerrimi Comitis famam maculare, impurissimae Harpyiae adnuntuntur loquaxque ac ingeniosa in contumeliam Praedicantium lingua, non patitur, ut qui culpani vitaverat, effugiat infamiam. *Genius malus*, 15.

nairól pedig tömörebben, de hasonlóan pozitív véleményt fogalmaz meg az érsek a *Vindiciae ecclesiasticae* című röpiratában.⁵⁷

A harmincéves háború idején megjelent politikai publicisztikák előszeretettel közöltek eredeti, vagy legalábbis eredetinek mondott dokumentumokat, főleg leveleket az ellenfél titkos, általában „machiavellistának” minősített szándékainak leleplezésére. Alvinczi is a *Machiavellizációban* utal egy biztosítólevélre (*litterae assecuratoriae*), amely azt igazolja, hogy Homonnai lepaktált a törökkel, az irat szövegét azonban nem közli. A *Genius malus* ezzel szemben szó szerint idéz Homonnai 1615. november 16-án és 1616. február 21-én kelt leveleiből. A szerző az általa idézett levélrészletekkel egyrészt az országbíró ártatlanságát kívánta bizonyítani, másrészt meg akarta erősíteni a törökösség vádját Bethlen-nel szemben.⁵⁸ A röpiratszerző állítása szerint a leveleket azok címzettjeitől sikerült megszereznie. Nem tudjuk, hogy a levelek valóban eredetiek voltak-e, ahogyan azt a pamfletíró állítja, vagy, hogy egyáltalán léteztek-e. Mindenesetre, ha valakinél lehettek bizalmas információkat tartalmazó Homonnai-levelek akkoriban, az épp Pázmány volt, és talán pont ő az a „barát”, akinek az egyik levél íródott.

A *Genius malus* túl azon, hogy egy konkrét mű cáfolata, a kor politikai pamfletirodalmának tipikus terméke, amennyiben az ellenfél céljait, módszereit leleplező forrásokat tesz közzé, és felfedi Bethlen és hívei politikai titkait, végeredményben machiavellista szándékait. Ugyanakkor a szerző biztosan nem a politikán kívüllálló katolikusként tekint Alvinczi vádjaira, sőt bizonyos mondataiból kiérezhető a felelős egyházi vezetőre jellemző aggodalom, illetve a szándék a római pápa, a katolikus egyház, valamint általában a keresztények megvédésére. Ez a katolikus ügy iránti felelős elkötelezettség megint csak Pázmány lehetséges szerzőségére utal.

Végezetül még arról érdemes néhány szót ejteni, hogyan viszonyul egymáshoz a két *Machiavellizatio*-cáfolat, azaz Balásfi *Castigatio*ja, és a *Genius malus*. A *Castigatio* jóval terjedelmesebb, mivel amint már említettem, pontról pontra, részletesen cáfolja Alvinczit, míg a *Genius malus* csak szemezget azokból a témákból, amelyeket a szerző, elsősorban a személyes érintettség okán, fontosnak tart. Szembeötlő, hogy a két, elvileg egymástól függetlenül íródott pamfletben mindössze egy olyan helyet találunk, ahol mindkét szerző ugyanarról ír, ez pedig az előbb említett Homonnai Drugeth György ügye. Balásfi egyszerűen tagadja valamennyi Homonnai ellen felhozott vádat, mondván annak ártatlansága mellett sokkal jelentősebb írásos és szóbeli tanúságtételek szólnak, mintsem az Alvinczi által említett állítólagos levél, amelyben Homonnai pénzt és várakat ígért Kádizáde Ali budai pasának.⁵⁹ Balásfi csak utal a Homonnait felmentő bizonyítékokra, a *Genius malus* viszont – amint láttuk – idézi is azokat. Ebből is arra következtet-

⁵⁷ Comitem Homonnanum, aeterna memoria dignissimum Heroem [...], *Vindiciae*, 28.

⁵⁸ *Genius malus*, 16–17. Az idézett levelek azért is lehetnek érdekesek, mivel Homonnai Drugeth György teljes levelezése, kevés kivétellel, elpusztult. BORBÉLY 2014, i. m. 297.

⁵⁹ *Castigatio*, 15–16. *Források...*, I, 2019, i. m. 166.

hetünk, hogy a két röpiratszerző egyeztetett egymással, és úgy írták meg műveiket, hogy azok ne ismételjék, hanem kiegészítsék egymást Alvinczi művének cáfolatában. A két munka keletkezési idejét is meg tudjuk határozni. A *Genius malus* bizonyosan Homonnai halála, tehát 1620. július 21. után íródott, Alvinczinak a *Castigatio*ra adott válasza, a *Resultatio plagarum* pedig, az előszó tanúsága szerint, szeptember 20. után jelent meg. A *Castigatio* és a *Genius malus* tehát valószínűleg ezen konkrét dátumok közötti két hónapban készült el. A pamfletharcban az utolsó szó jogát megszerző Balásfi a *Repetitio castigationis*ban még hivatkozik is három esetben a *Genius malus*ra, sőt idéz is abból. Hasonló együttműködést feltételezhetünk Balásfi és Pázmány között a beszercebányai határozatokkal szemben írt vitairataik kapcsán is. Balásfi a *Refutatio*jában ugyancsak hivatkozik Pázmány *Vindiciae*-jére.⁶⁰

Mint láttuk, számos kisebb nyelvi, stilisztikai és tartalmi érv szól amellett, hogy a *Genius malus* Pázmány Péter műve. Noha ezen külső és belső indokok egyenként, önmagukban nem támasztják alá kielégítő módon a szerző azonosítását, ugyanakkor együttesen, egymással kontextusba helyezve igazolják azt a feltételezésünket, miszerint még egy írással gazdagodott Pázmány Péter latin nyelvű életműve.

Báthory, Orsolya

The Devil of the Calvinists – A Previously Unknown Latin Pamphlet by Péter Pázmány

A political pamphlet entitled *Calvino-praedicantium Ungarorum Genius malus* (The Devil of the Hungarian Calvinist Preachers) was published in Vienna in 1620, without the author's name being given. The 21-page work is one of the pieces of the pamphlet war of 1620 started by the also anonymously published *Secretissima instructio*. The *Secretissima instructio*, which served as the propaganda of Habsburgs against the Bohemian Revolt (1618–1620), is a travesty of the literary genre of the mirrors for princes. Its fictional narrative framework and ironic tone may have reminded Péter Alvinczi of *Öt szép levél* (1609) written by Péter Pázmány against him. In his conviction that the *Instructio* was also Pázmány's work, Alvinczi wrote the *Machiavellizatio* as a response to this and repeatedly addressed the Archbishop of Esztergom on the title page of his book and in the work itself. Two responses to the *Machivellizatio* were written, Tamás Balásfi's *Castigatio* and the anonymous *Genius malus* mentioned above. Alvinczi refuted only Balásfi's pamphlet, the *Genius malus* remained unanswered. Looking through the opusculum, its text is reminiscent of Pázmány Péter's earlier Latin-language treatises. The style of the work, its passionate tone, certain characteristic phrases, the special forms of address of the opponents, and the numerous neologisms remind us of Pázmány's *Peniculus papporum* and its extended version, the *Logi alogi*. A closer reading of *Genius malus* also reveals further textual parallels with Pázmány's *Diatriba theologica* (1605) and *Vindiciae ecclesiasticae* (1620), writings based on rational rather than emotional argumentation. As my research progressed, it became apparent that Pázmány's authorship had already been suggested.

⁶⁰ BÁTHORY 2019, i. m. 219.

Kálmán Révész, reformed bishop and church historian declared with absolute certainty that the pamphlet was the work of the Archbishop of Esztergom. However, Révész formulated this claim only incidentally, and since his article was essentially about the works of Péter Alvinczi, he did not provide any specific evidence to support Pázmány's authorship. The present study undertakes to carry out this task.

Keywords: 17th Century, Péter Pázmány, Péter Alvinczi, Tamás Balásfi, Gábor Bethlen's first campaign (1619–1621), György Homonnai Drugeth, Neo-Latin studies, pamphlet literature of Thirty Years War.

Erdős Zoltán

Olvasmányműveltség és érveléstechnika

Váradai Mátyás olvasmányai Erdélyben és Németalföldön

Egy-egy jeles személyiség olvasmányműveltségét általában könyvjegyzékek, possessorbejegyzések alapján szokták rekonstruálni.¹ Ehhez kiválóan alkalmasnak bizonyultak a forrásadottságok – hogy csak protestáns értelmiségieket említsünk – többek közt Miskolci Csulyak István és Tofeus Mihály,² Szatmárnémeti Mihály³ és Debreceni Ember Pál,⁴ nyugat-dunántúli protestáns lelkészek,⁵ illetve németalföldi peregrinusok⁶ esetében. Az ő érdeklődésük, szellemi horizontjuk könyvbeszerzéseikről készült jegyzékek vagy hagyatéki leltárak alapján sejlik fel.

Ezekhez az eredményekhez csatlakozik a jelen dolgozat Váradai Mátyás olvasmányműveltségének elemzésével, bár módszertana egészen más. A kiindulópontot nem a Váradai által birtokolt könyvek jegyzéke, hanem az általa feltehetően olvasott művek lajstroma jelenti, amelyet egyetlen teológiai művének lapszéli hivatkozásaiból tudunk összeállítani.⁷ Mivel a művet még diákként, németalföldi

¹ A jegyzékszerű források jellemzőihez, forráskritikájához: FARKAS Gábor Farkas, *A 16–17. századi polgári könyvtárak típusai = Magyar Könyvszemle*, 108(1992), 103–108; MADAS Edit, MONOK István, *A könyvkultúra Magyarországon*, Bp., Balassi, 1998, 99–107.

² OLÁH Róbert, *Miskolci Csulyak István és Tofeus Mihály könyves műveltsége*, Sárospatak, Hernád, 2022 (Hit és Kultúra, 7).

³ CSORBA Dávid, Szathmárnémeti Mihály kolozsvári esperes könyves műveltsége = *Hagyomány – Identitás – Történelem 2019*, szerk. Kiss Réka, Lányi Gábor, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem, 2020 (Reformáció Öröksége, 3/1) 55–70.

⁴ CSORBA Dávid, *Debreceni Ember Pál könyves műveltsége*, Debrecen, Hernád, 2018 (Nemzet, Egyház, Művelődés, IX).

⁵ ZVARA Edina, *Nyugat-dunántúli protestáns lelkészek könyvei a késő humanizmus korában*, Szeged, Bp., Szegedi Tudományegyetem, Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2013 (A Kárpát-medence Koraújkori Könyvtárai, IX).

⁶ MONOK, István, *The Readings of Hungarian Students during their Studies in the Netherlands in the Early Modern Period = Peregrinus sum: Studies in History of Hungarian–Dutch Cultural Relations in Honour of Ferenc Postma on the Occasion of his 70th Birthday*, eds. Gosker, Margriet, Monok, István, Bp., Amsterdam, 2015, 93–120.

⁷ A hivatkozások elemzése általában csak kiegészíti a jegyzékszerű források alapján levont következtetéseket. Czeglédi István és Tolnai F. István itáliai olvasmányait hivatkozásaik alapján rekonstruálta: CSORBA Dávid, *Tancredustól Diodatiig, Kálvinista értelmiségiek itáliai olvasmányai a kora újkorban = Szörényi László honlapja, Köszöntő írások a 70. születésnapra*, 2015. <https://iti.abtk.hu/hu/szorenyi-laszlo-honlapja/koszonto-irasok-a-70-szuletesnapra>, 3–4; Tofeus Mihály olvas-

tanulmányai során adta ki, elemzése így apró adalékokkal a peregrináció- és kapcsolattörténethez is hozzájárul,⁸ láthatóvá téve, hogy a szerző vélhetően milyen művekhez jutott hozzá külföldi stúdiumai idején. A hivatkozások rendszere egyúttal bepillantást enged Váradi sajátos munkamódszerébe is, hiszen az idézetek és említések jellege, pontossága utal arra, hogy mely műveket vett kézbe a szöveg megírásakor, melyeket idézett emlékezetből, és adott esetben milyen utalásokat vett át más munkák hivatkozásaiból.

Váradi Mátyásra legalább két ok miatt esett a választás. Egyrészt eleve nem sok hallgató rukkolt elő még peregrinációja alatt önálló könyvvel (bár a fordítások nem voltak ritkák). Amely művek hasonló körülmények között születtek, azok hivatkozásaiban is szinte kizárólag bibliai textusokat (mint Pápai Páriz Imre *Keskeny út* című művében), vagy egy nagyon speciális terület, szűk diskurzus irodalmait találjuk (ahogyan Miskolci Csulyak Gáspár *Angliai independentismus* című munkájában), ismét más szövegek pedig (mint Técsi Joó Miklós imádságoskönyve) műfaji okból nem alkalmasak ilyen vizsgálatra. Másrészt Váradi azért is kiváló alany, mert bár orvostudományból a doktori fokozatig vitte, teológusként sokkal inkább a derékhadat képviselte: munkájának gondolatisága, érvanyaga alig mutat eredeti vonásokat, az általa hivatkozott irodalom a lelkészi átlagműveltségre vet fényt.

A peregrinus Váradi

Váradi Mátyás⁹ 1638-ban született a marosszéki Sóváradon. Az alighanem Marosvásárhelyt megkezdett tanulmányait Kolozsvárott, Apáczai Csere János keze alatt folytatta. 1659 októberében – azaz alig húszéves korában – Apáczai rábízta

mányműveltségéhez szolgáltatott adatokat a jegyzetapparátusának elemzése: OLÁH 2022, i. m. 149–150; Debreceni Ember Pál könyvtárának rekonstrukcióját is hasonló módon nyert adatok segítették: CSORBA 2018, i. m. 111–114. Az Apáti Madár Miklós omniáriumából származó adatok használatára ld. OLÁH Róbert, *Egy református lelkész könyves műveltsége, Apáti Madár Miklós olvasmányai, I–II = Magyar Könyvszemle*, 129(2013), 145–164, 322–335.

⁸ A peregrinációkutatás eredményeire és feladataira legújabban: SZABÓ András, *A kora újkori magyar és erdélyi peregrináció kutatásának lehetőségei és korlátai = Peregrináció és erudíció, Tanulmányok Tonk Sándor tiszteletére*, szerk. Bogdándi Zsolt, Lupescu Makó Mária, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2020, 415–422; SZÖGI László, *A magyarországi és erdélyi peregrinációkutatás eredményei az elmúlt másfél évtizedben = Peregrináció és erudíció, Tanulmányok Tonk Sándor tiszteletére*, szerk. Bogdándi Zsolt, Lupescu Makó Mária, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2020, 453–463.

⁹ Váradi Mátyás életútját korábbi, hézagos és részben téves közlések adatait kiegészítve és helyreigazítva Herepei János mutatta be legrészletesebben. BOD Péter, *Magyar Athenas*, h. n., 1766, 320–321; HEREPEI János, *Apáczai és kortársai*, Szeged, Bp., 1966 (Adattár, II), 622–627; SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, XIV, Bp., Hornyánszky Viktor, 1914, 868–869; WESZPRÉMI István, *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza, Második száz, második rész*, Bp., Medicina, 1968, 848–853; ZOVÁNYI Jenő, *Magyar protestáns egyháztörténeti lexikon*, szerk. Ladányi Sándor, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977, 673.

a 'rudimenta' osztály tanítását, és bár mestere hamarosan elhunyt, ő feltehetően továbbra is itt taníthatott, talán már a felsőbb osztályokban.

1665 nyarának végén Béli Pál Belső-Szolnok vármegyei főispán, háromszéki főkirálybíró támogatásával kezdte meg külföldi tanulmányait:¹⁰ a németalföldi peregrináció virágkorában a legnépszerűbb itteni egyetemeket választotta, ahol teológiai és orvosi tanulmányokat folytathatott.¹¹ Az év novemberében a leideni egyetemre iratkozott be (Dési Mártonnal és Sárpataki Mihállyal együtt), 1666 tavaszán pedig Utrechtben immatrikulált. Itt Andreas Essenius teológiai professzor (1618–1677) elnöklete alatt a fogadalmakról,¹² Philippus Matthaeus orvos (1641–1690) elnöklete alatt pedig a himlőről és a kanyaróról disputált,¹³ és üdvözlő verseket írt diáktársai, Kabai Bodor Gellért, Teremi P. István és Liszkai P. András disputációihoz.¹⁴ 1668 januárjában már a franekeri egyetemen találjuk, a következő év júliusában itt is szerzett orvostudományi oklevelet. A tüdővészről szóló disputációját¹⁵ elnöklő professzor nélkül, a rektor jelenlétében tartott nyilvános gyűlésen mutatta be. Ezután néhány hónapig még alighanem Németalföldön maradt, legalábbis a Leidenben tanuló Felvinczi Sándor 1669 novemberében tartott disputációját neki is ajánlotta.¹⁶

Hazatérte után,¹⁷ 1671-ben kézdivásárhelyi lelkész lett (érdekes, hogy itteni elődje, Tolnai Fabricius István szintén orvostudományi fokozattal rendelkezett), a következő évben a kézdi egyházmegye esperessé választotta.¹⁸ Lelkeszi szolgálata mellett orvosi tudását is igénybe vették: 1677-ben egykori patrónusa, az ekkor már fogságban lévő Béli Pál gyermekeit kezelte, 1684-ben pedig idősebb Nemes János nagybeteg feleségét gyógyította. Az 1670-es évek végétől – fizetési jegyzékek tanúsága szerint – a fejedelmi udvarban is többször kérték orvosi segítségét.

¹⁰ Külföldi tanulmányaira összefoglalóan: BOZZAY Réka, LADÁNYI Sándor, *Magyarországi diákok holland egyetemeken, 1595–1918*, Bp., ELTE Levéltára, 2007 (Magyarországi Diákok Egyetemjárása az Újkorban, 15), 74; SZABÓ Miklós, TONK Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban, 1521–1700*, Szeged, JATE, 1992 (Fontes Rerum Scholasticarum, IV), 181–182.

¹¹ BOZZAY Réka, *Magyar diákok hollandiai tanulmányai a kora újkorban = Gerundium*, 8(2017), 2, 25, 28, 31.

¹² RMK III. 2372.

¹³ RMK III. 2403.

¹⁴ RMK III. 2366, 2400, 2402.

¹⁵ RMK III. 2473.

¹⁶ RMK III. 2480.

¹⁷ Lehetséges, hogy miután visszaért Erdélybe, egykori alma materének ajándékozott egy föld- és egy éggömböt, valamint Blaeu *Institutio astronomica de usu globorum et sphaerarum coelestium et terrestrium* című szakkönyvét. SIPOS Gábor, *A kolozsvári Református Kollégium Könyvtára a XVII. században*, Szeged, Scriptorium, 1991 (Olvasmánytörténeti Dolgozatok, 1), 41. Bár elképzelhető, hogy nem ő, hanem a vele azonos nevű, nála fél-egy emberöltővel idősebb kolozsvári főgondnok volt az adományozó. Az adata Oláh Róbert hívta fel a figyelmemet, amiért ezúton is köszönetet mondok!

¹⁸ Korábban felmerült, hogy Váradit esperesi tisztségéből chiliasztikus nézetei miatt eltávolították, ám ezt Herepei János meggyőzően cáfolta, valószínűsítve, hogy nem őt, hanem egy azonos nevű szilágysági lelkészt mozdítottak el az állásából heterodox nézetei miatt. HEREPEI 1966, i. m. 277.

Az Égő szövétnek

Váradí alighanem még Utrechtben kezdte összeállítani, majd Franekerben fejezte be és rendezte sajtó alá az *Égő szövétnek* című munkáját. Az olvasóhoz intézett előszó szerint kettős célt tűzött maga elé: „a’ Christus tudományának igasságát mások ellen védelmezni, és annak szentséges voltát a’ maga vallásan valokkal el-hitetni.”¹⁹ Ezt a szellemiséget tükrözi a szerző diáktársa, Teremi P. István üdvözlő verse is, amely az igazság és hamisság összeférhetetlenségét emeli ki.²⁰ A hitvédelem ügye mellett Váradí a munkájával patrónusának, Béli Pálnak is szerette volna leróni háláját „hogý így a’ minek magva Istenes alamisnalkodásra szokott kezéből költ ki, gyümöltseis azon kéz által takarittassék Csüriben bé.”²¹

A mű két nagyobb egységre, „vágatékra” tagolódik. Az első vágaték első részében a szerző áttekintést ad a könyv gondolatmenetéről, majd a következő tartalmi egység (2–14. rész) a főbb hitágazatokat tárgyalja. Az egyes részek (az első kivételével) egy kérdésfeltevéssel kezdődnek: „Aszt kérdi a’ Christus érdemében bizakodó hiv Nyáy.”²² Erre következnek a Krisztustól, az apostoloktól, majd az egyházatyáktól származó bizonyságok, és végül kiemelten (a fejezetcímnél is nagyobb betűkkel szedve) az ezekkel ellenkező katolikus álláspont: „Ellenne mond ezeknek a’ Christus érdemében meghcsemerlett Romai Gyülekezet.”²³ A következő egység (15–17. rész) az apostoli hitvallás, a szentségek és a tízparancsolat alapján veszi sorra a katolikus tévelygéseket és a helyes tanítást, ezután (18–22. rész) a szerző az igaz egyházzól szóló ekkleziológiai vitához szól hozzá. Cáfolja, hogy a református vallás újító lenne, és hogy a római egyház örököse volna Szent Péternek. Váradí a közkézen forgó érvelést használja, amikor azt állítja, hogy a római egyház fokozatos megromlása, az emberi koholmányok túlsúlyra kerülése már a 4. századtól tetten érhető, míg az igaz tanítások búvópatakként őrződtek meg, az előreformátorokkal kezdtek tündökleni, majd 1517-ben diadalmaskodtak.²⁴

¹⁹ VÁRADÍ Mátyás, *Égő szövetnek avagy rogyogo fáklya*, Franeker, Wellens János, 1668 (RMK I. 1064 = RMNy 3420)**2v–**3r.

²⁰ VÁRADÍ 1668, i. m. **6v. Modern kiadása: *Régi magyar költők tára, XVII. század. 10. Az 1660-as évek költészete*, szerk. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1981, 353–354.

²¹ VÁRADÍ 1668, i. m. **1r–**1v. Általános gyakorlat volt, hogy egy-egy szerző az ajánlásban fejezte ki az öt tanítató patrónus, vagy a mű megjelenetése költségeit viselő mecénás iránti háláját: PESTI Brigitta, *Dedikáció és mecenatúra Magyarországon a 17. század első felében*, Bp., Eger, Kossuth, Esterházy Károly Főiskola, 2013 (Kulturális Örökség), 215–217.

²² VÁRADÍ 1668, i. m. 10.

²³ VÁRADÍ 1668, i. m. 30.

²⁴ Ez az érvelés számos más szerzőnél is felbukkant, egy másik kép viszont jóval ritkábban fordult elő. Váradí az igaz egyházat szépen művelt szőlőskerthez hasonlította, amelyet a pápa fokozatosan elvaduló, a krisztusi tanokat emberi találmányokkal vegyítő hívei tönkretettek: „kegyetlen Farkasokká, s’ agyarkodó Vadkanokká fajult Rom[a]i Bestiáknak dühössége az Urnak szőlejét el pusztította, szépen zöldellő veszszejét le tördelte.” VÁRADÍ 1668, i. m. 69. Néhány évvel később Szőnyi Nagy István is a fokozatosan elvaduló szőlő, és a parlagon heverő szántó példájával szem-

A második vágaték első egysége (1–2. rész) a katolikus tanok bírálatával foglalkozik. Váradi szerint a katolicizmus nem lehet a tiszta krisztusi tanítás letéteményese, hiszen tanai rendre megegyeznek a korai keresztyénségtől fel-felbukkanó eretnekmozgalmak tanaival. Röviden ismerteti a tévtanokat, majd ütközteti őket az igaz tanítással: „Ezen Eretneki tudományt tanítták a’ mai Papisták. De ellene tanított ennek a’ Sz. Agoston Doctor.”²⁵ A könyv gondolatmenetének talán ez a leginkább koherensen és újszerűen kidolgozott részlete.²⁶ A 3. rész a katolicizmus politeizmusból származó örökségeként leplezi le a védőszentek és az őrangyalok tiszteletét, majd a következő nagyobb egység (4–14. rész) a katolikusok bálványimádását mutatja ki a tanítás és a vallásgyakorlat különféle szegmenseiben. Ez az alaposan kidolgozott szakasz leginkább iskolai disputációk anyagára emlékeztet. A kereszti imádása kapcsán például Váradi körüljárja Krisztus keresztye és annak mintájára készített más keresztek tiszteletét, valamint a kereszttetést. Mindhárom résztémában szigorú rendet követ: kimutatja, hogy a tanítás és a gyakorlat nem biblikus, hiszen a Szentírás téves értelmezésén alapul; ezután amellet érvel, hogy a katolikusok által hivatkozott hagyomány nem szentírási tekintélyű, és eleve belső ellentmondásoktól terhelt, így nem következhet belőlük a katolikus álláspont helyessége; végül arra utal, hogy a szokások még kevésbé igazolják a tanítás igazát.²⁷ A könyv zárásaként, a 15. részben az elmondottak összegzését adja: megállapítása szerint a katolikus tanítás hamis, így nem vezethet az üdvösségre.

A könyv műfaji szempontból kevert: tartalmilag egyszerre kontroverz és – a tárgyalt témák sokféleségének köszönhetően már-már – szisztematikus teológiai mű, formailag pedig néhol káté-, néhol pedig disputaszerűen (állítások és kifogások, ellenvetések, megcáfolások mentén) felépített idézetgyűjtemény. A szakszövegre jellemző stílus mellett helyenként idézi az iskolai disputációk frázisait, a hazai polemikus irodalom hangvételét,²⁸ de időnként felbukkan a gyülekezet

léltette az eredeti tanítástól eltávolodó római egyház állapotát. SZÖNYI NAGY István, *Martyrok Coronaja*, Kolozsvár, [Veresegyházi Szentyel Mihály], 1675 (RMK I. 1180), 89–95.

²⁵ VÁRADI 1668, i. m. 138–139.

²⁶ Ez még avval együtt is igaz, hogy a gondolatmenet néhány eleme – egyes katolikus tanok visszavezetése ókeresztény eretnekségekre – elszórtan felbukkant Váradi kortársainál, így Pósa-házi János és Kézdivásárhelyi Matkó István munkáiban is, pl. KÉZDIVÁSÁRHELYI MATKÓ István, *Főveny-nen épített haz romlasa, avagy Három kérdések körül gögösön futkározó Sambar Matyas jesuita ina szakadása*, [Szeben, Szenci Kertész Ábrahám], 1666 (RMK I. 1043 = RMNy 3323), 2–3, 27–28; PÓSAHÁZI János, *Igazság istapja Avagy olly catechismusi tanitas, Mellyben a’ Keresztény Reforma-ta Vallás bőven meg magyaráztatik*, Sárospatak, Rosnyai János, 1669 (RMK I. 1096 = RMNy 3591), 399, 442. Hasonlóan megjelennek a késő antikvitás eretnekségei Komáromi Csipkés Györgynél és Tofeus Mihálynál is. OLÁH 2022, i. m. 186. Váradi újítása, hogy nemcsak rendszerezte és kiegészítette, hanem a mű szervező elveket érvényesítette ezeket.

²⁷ VÁRADI 1668, i. m. 228–236.

²⁸ „Uy Világot Fütyesző Romai Püspök Synattya...” VÁRADI 166, i. m. 33; „...könnyebb volt volna a’ Tengerben vettetett Ionastis a’ Révészeknek edgy Seculumnak el folyása után a’ mélység-ből ki horgászni, hogy sem mint az hitetlenségnek feneketlen mélysegeiből az igaz vallasnak tiszta magvat, a’ Papistaknak ki keresgélni, s’ annak Reghiségével ditsekedni.” VÁRADI 1668, i. m. 110;

megszólítása is,²⁹ végül a mű az igaz egyház, a „még mostis Babylonban [...] sajtolodo Isten Anyaszentegyháza” és Róma megszólításával, majd áldással zárul.³⁰ A szöveg több más jellegzetessége sem egy egységes, jól szerkesztett mű benyomását kelti. A fejezetek nagyon eltérő hosszúságúak, a jegyzetapparátus mennyisége fejezetről fejezetre erősen változik, egy-egy téma redundáns módon többször is felbukkan lényegében azonos kontextusban. A képtisztelet kapcsán például többször is elmagyarázza a 'latria' és a 'dulia' kifejezések jelentését,³¹ a pápaság feslettségét ismételten Johanna nőpápa legendájával illusztrálja,³² a két szín alatti áldozás kapcsán pedig háromszor idézi a „vivetis sed non bibetis” szállóigét.³³

A mű a megjelenését követő évtizedekben nem vált igazán népszerűvé. Bár nem számított ritkaságnak (napjainkra 11 példány maradt fenn belőle), annak nincsen nyoma, hogy jelentősebb intézményi- és magánkönyvtárakban elérhető lett volna: mindössze Bethlen Kata könyvtárában és a nagyenyedi Bethlen-kollégiumban őrizték egy-két példányát.³⁴

Váradai munkamódszere és a hivatkozások logikája

Az *Égő szövétnak* lapjain – az olvasmánytörténeti szempontból kevésbé releváns bibliai textusoktól eltekintve – összesen 306, a lapszámon és a főszövegben elhelyezett hivatkozás és említés található. A hivatkozási rendszer, egy-egy mű többféle rövidítése, a kor szokásaitól egyáltalán nem idegen. A mai olvasó számára viszont nemcsak ez nehezíti a rövidítések feloldását, hanem a korántsem tökéletes tipográfia és a sok sajtóhiba is (ami annak fényében nem is meglepő, hogy a kiadást gondozó Jan Wellens sem ez előtt, sem ez után nem jelentetett meg magyar nyelvű munkát).

Az *Égő szövétnak* rekonstruált irodalomjegyzéke 108 tételből áll.³⁵ Ez nem vall komoly kutatómunkára, a csak név szerinti említésekkel azonban Váradit azt a

„...lassan lassan annyíra építettett a' Belus oltara, hogy már a' mai Páristák, annak fel-huzalkodott szarvain csüggedezvén, az Isten dücsösége székin láttassanak kapdosni.” VÁRADI 1668, i. m. 185; „...nintsen szerentséjek az igaz mondáshoz, es hejjaban szaladnak a' tsalóka Rokának szem fényvesztő lyukában.” VÁRADI 1668, i. m. 171 [271].

²⁹ „Hogy azért oh Isten Anyaszentegyházában épségben megh maradott Hívek! ez tü lelketeket rettentő veszedelemnek kőszálaiban megh ne ütközzetek...”. VÁRADI 1668, i. m. 144.

³⁰ VÁRADI 1668, i. m. 180–184 [280–284].

³¹ VÁRADI 1668, i. m. 150, 152–153, 170–171, 179–180, 175 [275].

³² VÁRADI 1668, i. m. 60, 90, 92.

³³ VÁRADI 1668, i. m. 48, 126, 114 [214].

³⁴ *Erdélyi könyvesházak, III, 1563–1757*, szerk. Monok István, Németh Noémi, Varga András, Szeged, Scriptum Kft., 1994 (Adattár, 16/3), 34, 36, 63; RÁCZ Emese, *A nagyenyedi Bethlen Kollégium könyvtárának XVIII. századi gyűjteményei, I, Hungarika téka*, Bp., MTA Könyvtár és Információs Központ, 2019 (A Kárpát-medence Korájújkori Könyvtárai, X), 111.

³⁵ A teljes listához járul még 10–12 mű, amelyeket a hivatkozások alapján feltételelesen sem tudtam azonosítani, jóllehet Váradit olykor a lehető legpontosabban idézte a szöveghelyet, és a rövidítés a mű tematikájára, jellegére is utal. Például a „Testib. Historic. Pontif. lib. 40. art. 50.” jelölés

benyomást tudta kelteni, hogy sokkal nagyobb irodalmi apparátust mozgatott meg. Olykor sorjáznak a tekintélyi hivatkozások, amelyeket vagy közismertnek tekintett, vagy emlékezetből hivatkozott rájuk: „es ez az oka, hogy a’ Paterek: mint Origenes, Epiphanius, Ambrosius, Basilius, Hieronymus, Cyrillus, Chrysostomus, Augustinus, a’ Szentek segítségével valo hivasa-ert feddőznek.”³⁶

Azt, hogy Váradi a hivatkozásaiban szereplő összes művet olvasta volna, nem állíthatjuk teljes biztonsággal. Könnyen előfordulhatott, hogy a megjelölt könyvekkel kompendiumokban, iskolai használatra szánt kivonatokban találkozott.³⁷ Valamelyes bizonyossággal mégis utal a tényleges olvasmányélményre, ha a szerző egy bizonyos (mondjuk párizsi vagy Plantin-féle) kiadásra utal, az adott műnek legalább fejezetszáma vagy a kiadás oldalszáma szerepel a hivatkozásban, illetve, ha a főszövegben szó szerint idézi a művet. A hivatkozások közel egyharmadában mindössze a szerző neve szerepel, 17 szerzőnek Váradi csak a nevét említi, konkrét mű megjelölése nélkül. 216 esetben viszont a mű címe is olvasható, ezek legnagyobb részében, 179 helyen pedig a hivatkozott szöveghelyet is megadja Váradi legalább fejezetszám, olykor oldalszám szerint. A szövegben összesen 105 helyen szerepelnek szó szerinti idézetek és parafrázisok.³⁸ Ezek alapján úgy tűnik, a hivatkozott művek nagy többségét kézbe vette és olvasta a munka során.

Váradi sajátos munkamódszere húzódhat meg egy-egy téves adat és hibás hivatkozás mögött. A karthágói egyetemes zsinat és a római zsinat helytelen datá-

léssel hivatkozott (VÁRADI 1668, i. m. 90) egyháztörténeti művet, még ha ma már nem is azonosítható egyértelműen (talán Platina vagy Stella másutt is idézett könyvére utal), szinte bizonyosan használta.

³⁶ VÁRADI 1668, i. m. 104.

³⁷ Vö. Tofeus Mihály hasonló eljárására: OLÁH 2022, i. m. 261; Ilyen antológia volt Matthias Flacius Illyricus (1520–1575) *Catalogus testium Veritatis*a, amely – bár hazai közegben nem örvendett olyan népszerűségnek, mint a szerző egyháztörténeti és még inkább szentírástudományi munkája – a 17. század második felében fellelhető volt a Rákócziak pataki könyvtárában, a kassai városi könyvtárban és a kolozsvári református kollégiumban, később pedig Debrecenben is a diákság rendelkezésére állt. *Magyarországi magánkönyvtárak IV, 1552–1740*, szerk. Bajáki Rita, Bujdosó Hajnalka, Monok István, Viskolcz Noémi, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 2009 (Adattár, 13/4), 82; *Kassa város olvasmányai 1562–1731*, szerk. Gácsi Hedvig, Farkas Gábor, Keveházi Katalin, Lázár István Dávid, Monok István, Németh Noémi, Szeged, 1990 (Adattár, 15), 116; *Erdélyi könyvesházak, II*, szerk. Monok István, Németh Noémi, Tonk Sándor, Szeged, Scriptorium Kft., 1991 (Adattár, 16/2), 52; *Protestáns intézményi könyvtárak Magyarországon, 1530–1750*, szerk. Oláh Róbert, Bp., OSZK, 2009 (Adattár, 19/2), 71. Érdekes összefüggés, hogy Flacius művének jelentősen kibővített második kiadása éppen Váradi peregrinációja idején, 1666-ban jelent meg Frankfurtban. SCHÄUFELE, Wolf-Friedrich, *Matthias Flacius Illyricus und die Konzeption der Zeugenschaft im Catalogus testium veritatis* = *Matthias Flacius Illyricus, Biographische Kontexte, theologische Wirkungen, historische Rezeption*, hrsg. Dingel, Irene, Hund, Johannes, Ilić, Luka, Göttingen, Wanderhoek & Ruprecht, 2019, 162.

³⁸ Ahol nincsen pontos hivatkozás, ott Váradi egy-egy esetben veretes kifejezéssel („teste Baronio”, „teste Platina”, „teste Onuphrio”) igyekszik súlyt adni utalásának. Pl.: VÁRADI 1668, i. m. 63, 67, 81, 231. A szófordulatra: SCHÄUFELE 2019, i. m. 171.

lása³⁹ talán a nyomdász számlájára írható, egy másik hibáért azonban minden bizonnyal Váradi a felelős. Augustinus műveként hivatkozik egy *De officio* című szövegre,⁴⁰ de alighanem Ambrosius *De officio hominis Christiani* című munkájára gondolhatott. Az idézett fejezetet ugyan gondosan megjelölte, a két, egyaránt jelentős szerző neve azonban a jegyzetelés vagy a szövegezés közben mégis összekeveredett. Hasonló hiba bukkant fel nem sokkal korábban: itt Bartholomaeus Carranza műveként hivatkozik egy *De consecratione* című könyvre,⁴¹ melynek szerzője valójában a szintén spanyol és közel egykorú Martín de Azpilcueta (1492–1586). Mivel azonban Azpilcueta műve latin kiadásban még nem jelent meg, Váradi valószínűleg nem ezt használta, hanem Carranza más témájú, *Summa conciliorum* című művére gondolhatott.

Első látásra úgy tűnik, hogy Váradi hivatkozásaiban lényegében a paritás elve érvényesül: ellenfelei tanait csaknem ugyanannyi hivatkozás segítségével rekonstruálja, mint amennyivel a saját álláspontját támasztja alá. A katolikus érvelésben ráadásul arányaiban jóval több a pontos (azaz fejezet vagy oldalszám szerint megjelölt) hivatkozás és a szó szerinti idézet vagy parafrázis, ami a szerző részéről kimondottan az előzékenység benyomását kelti.

Bár ez az összkép nagyon kimértnek tűnik, valójában az *Égő szövétnak* idézései mindenben megfelelnek a polemikus irodalomban megszokott gyakorlatnak. Legenyhébb eset, amikor Váradi nyeglén, kisebb-nagyobb rosszindulattal rekonstruálja ellenfelei nézeteit. A katolikus álláspont ismertetésekor – főként az első vágaték kevésbé kidolgozott részeiben – gyakran megelégszik egy-egy hivatkozással, sőt olykor csak a közismert katolikus nézetek summázatával, hivatkozás nélkül. A képek tiszteletéről szóló fejezetben például ennyit ír: „Az Attya Istennek képét, vénember formájában; a’ Szent lelket penigh Galamb képpen ki formálhatni. El szakadt tehát a’ Pápa Synattya az Christus Tudományától.”⁴²

Hasonlóan a katolikus tanítás nagyon frappáns és képszerű cáfolatát szolgálja egy-egy közismertnek tekintett, éppen ezért hivatkozás nélkül közölt anekdota. Váradi Athanasius életének egy epizódjával karikírozza a katolikus tant a keresztségről: „aszt állattyák, hogy, ha a’ porban Jadzo Gyermekek jatekból megh keresztelik egymást, (mint az Athanásius gyermekeis tselekedett) még az-is igaz keresztségh lészen.”⁴³

Ugyanezt a célt szolgálják helyenként a pontosan megjelölt, és olykor a szó szerinti (vagy annak feltüntetett) idézetek is. A műben általában a bibliai textusok szerepelnek dőlt betűvel, a többi szerzőnél pedig az „ugymond” kitéttel jelezte a szerző, hogy idézetről vagy parafrázisról van szó. Váradi dőlttel szedett, azaz egészen

³⁹ Előbbinél Kr. u. 416 helyett 116-ot, utóbbinál 495 helyett 194-et jelöli meg a marginálison és a főszövegben is. VÁRADI 1668, i. m. 130, 136.

⁴⁰ VÁRADI 1668, i. m. 109.

⁴¹ VÁRADI 1668, i. m. 105.

⁴² VÁRADI 1668, i. m. 22.

⁴³ VÁRADI 1668, i. m. 48. Hasonló anekdotát Epiphaniusszal kapcsolatban is közöl. VÁRADI 1668, i. m. 169 [269].

hangsúlyos módon idézetnek tüntetett fel egy-egy botrányos kiszólást, noha bizonyosan parafrázisról, torzításról van szó. Durandusra hivatkozva állítja, a katolikusok „aszt valjak, hogy nem leszen vétkes keresztelés, ha valaki így keresztel-is: Keresztellek tegedet az Attyának, Fiunak es a' Szent-Leleknek, és az Eördögnek nevében”. Itt ráadásul az idézet visszakereshetetlen, Váradi csak a szerző nevét adja meg, a pontos szöveghelyet, vagy akár csak a hivatkozott mű címét hiába keresi az olvasó.⁴⁴ Ugyanezt a komikus vagy elrettentő hatást érthette el Váradi a katolikus énekeskönyvekből, szerkönyvekből vett bőséges idézetek révén, amik a Mária-kultusz, az erekle- és szentisztelet visszásságait illusztrálták.⁴⁵

Feltűnik emellett egy jóval körmönfontabb megoldás is: Bonaventura és Duns Scotus műveiből azokat a rövid részleteket emeli ki Váradi (itt ráadásul pontosan megjelölve a szöveghelyeket), amelyekben a középkori szerzők elbizonytalanodni látszanak a katolikus úrvacsora-tan helyességét illetően. „Innét mondgya egy Angyal Barat: Nehez megh itelni, e' különböző értelmek kozzul mellyikhez kell ragaszkodni” – hangzik például Bonaventura Petrus Lombardushoz írt kommentárja.⁴⁶

Az olvasmányanyag összetétele

A Váradi könyvében szereplő jegyzetapparátus vizsgálata nem csak a szerző gondolkodásmódjába, érvelési stratégiájába nyújt bepillantást. A hivatkozások összesítése arról is képet ad, hogy milyen volt a Váradi által használt művek összetétele, vagyis az egyes művelődéstörténeti korszakokhoz köthető, és azokon belül egy-egy szellemi áramlathoz, egy-egy tudományághoz, tematikához kapcsolódó művek aránya. Olykor az is viszonylag jól kitapintható, hogy mivel magyarázhatóak az irodalomjegyzékekben észrevehető egyensúlytalanságok, aránytalanságok.

Az ókori szerzők közül Váradi egyedül Josephus Flaviusra, a közkézen forgó *Antiquitates Iudaicae* című művére utal egyetlen alkalommal. Azért bizonyulhatott irrelevánsnak további antik szerzők idézése, mert a katolicizmus tévelygéseit elsősorban egyház- és vallástörténeti úton bizonyította, és ehhez mindenekelőtt az egyházatyákra volt szüksége.

Bár az *Égő szövétnék* hivatkozásaiban semmi sem utal erre, Váradinak egyébként volt érzéke az ókori filozófia, történetírás és irodalom iránt. Apáczeitől legalábbis Curtius Rufus Nagy Sándor-életrajzának és Pompeius Trogus *Historia Philippicae* című művének egy példányát, valamint egy Sallustius-kötetet kért egy Althusiusért cserébe 1659-ben.⁴⁷ A kora újkori erdélyi, és általában az európai olvasmányműveltségnek eleve szerves részét képezte az antikvitás irodalmi, tör-

⁴⁴ VÁRADI 1668, i. m. 44. Hasonló eljárással találkozunk egy Bellarminus-szöveghely esetében is, bár ott Váradi megjelölte a forrást. VÁRADI 1668, i. m. 100.

⁴⁵ VÁRADI 1668, i. m. 35–36, 174, 124 [224].

⁴⁶ VÁRADI 1668, i. m. 115 [215].

⁴⁷ HERPEI 1966, i. m. 499, 505–506, 623.

ténetírói és filozófiai hagyatéka,⁴⁸ nincs okunk feltételezni, hogy ez Váradira ne gyakorolt volna komoly hatást.

Az ókeresztény szerzők közül a latin egyházatyák túlsúlya szemmel látható. A legfontosabb forrást – nem meglepő módon – Augustinus jelentette, akinek Váradi 15 munkájára hivatkozik összesen 32 alkalommal, és további 11 helyen utal rá konkrét mű megjelölése nélkül.⁴⁹ Szintén nagyon fontos hivatkozási alap Tertulianus, Lactantius, Ambrosius és Hieronymus. Őket követik az elvéve, egy-két alkalommal idézett szerzők, mint Optatus Milevitanus, Salvianus Massiliensis, és a – pusztán név szerint említett – Prosper Aquitanus.

A görög egyházatyák közül csak Origenes Adamantius három művére, Athanasius, Epiphanius és Cyrillus Alexandrinus két-két művére hivatkozik tételesen, és megemlíti Basilius és Johannes Chrysostomus nevét. A keleti keresztény világhoz tartozik még Socrates Scholasticus, valamint a *Canones apostolorum* című, az egyház belső életét szabályozó 4. századi szír dokumentum.

Ami az idézett művek tematikus és műfaji összetételét illeti, nem meglepő, hogy elsőbbséget élveznek az eretnekek ellen írott munkák és eretnekkatalógusok: Váradi ezekkel tudta leginkább alátámasztani okfejtését, amely szerint a katolicizmus az ókeresztény kor eretnekségeinek egyenes leszármazottja. A leggyakrabban Augustinus (erdélyi kiadásban is megjelent!) *De haeresibus*, Iraeneus *Contra haereses libri quinque* és Epiphanius *Adversus haereses* című művével találkozunk, de az érvelésben ugyanilyen szerepet töltöttek be az ókeresztény kor zsinatainak többször idézett határozatai is. Szintén fontosak voltak Váradi számára a különböző műfajú szisztematikus teológiai munkák (elsősorban Lactantius *Divinae institutiones* című műve), valamint a biblíamagyarázatok és -kommentárok is (ezek közül Augustinus zsoltármagyarázataira hat helyen utalt). Meglepő, hogy Váradi mindössze két történeti vonatkozású művet idéz: egy-egy alkalommal hivatkozik Ambrosius *De obitu Theodosii* és Socrates Scholasticus *Historia Ecclesiastica* című szövegeire, míg Eusebius (260/265–339) és Sozomenos (400–450k.) Erdélyben korántsem ritkán előforduló művei teljességgel hiányoznak.

Középkori szerzőket az egyházatyáknál jóval kisebb számban és kevesebb alkalommal említ Váradi. Közülük is leggyakrabban skolasztikus gondolkodókat citál, ám általában nem a legnagyobb tekintélyeket igyekszik cáfolni: Thomas Aquinas *Summájára* ugyan öt alkalommal hivatkozik, de Bernardus Claraevallensis nevével már csak háromszor, Anselmus Cantuariensis-szel pedig egyszer találkozunk. Egyszer sem említi (az Erdélyben egyébként széles körben olvasott) Albertus Magnust, és

⁴⁸ DANKANITS Ádám, *XVI. századi olvasmányok*, Bukarest, Kriterion, 1974, 49–59.

⁴⁹ Augustinus, és általában az egyházatyák jelentőségére: DANKANITS 1974, i. m. 35–36. A protestantizmus (főként Luther és Kálvin) Augustinus-recepciójára: FRENÝÓ Zoltán, *Szent Ágoston és az augusztinizmus*, Bp., MTA BTK Filozófiai Intézete, Szent István Társulat, 2018, 375–387.

Petrus Lombardus főművét sem veszi célba közvetlenül,⁵⁰ csak kommentátorai és folytatói, Bonaventura, Duns Scotus, Guilelmus Durandus és Gabriel Biel révén. Váradi célja alighanem a legfőbb ellenfélnek tartott skolasztika támadása volt, még ha nem is módszeresen és nem is a legkomolyabb műveket vette bíráló alá. Váradi felhasznált irodalmi között (ahogy Erdélyben általában is) dominált a skolasztika dominikánus irányzata, míg a ferences vonal jóval kisebb hangsúlyt kapott.⁵¹ A skolasztikával szemben teljesen elsikkadt a misztikus hagyomány és a 'devotio moderna', ahogyan Augustinus művei közül sem használta a vallomásokat és az elmélkedéseket. A spirituális tradíció, amely Erdélyben eleve nem talált igazán komoly visszhangra,⁵² úgy tűnik, Váradi számára sem jelentett igazodási pontot.⁵³

Valamivel jelentősebbek viszont a pápai hatalommal kapcsolatos történeti, egyházi és egyházpolitikai művek. Hangsúlyos mindenekelőtt a történeti érvelés, még akkor is, ha az egyes műveket – Regino prümi apát, Sigebertus Gemblacensis és Antoninus Florentinus *Chronicon*ját, Otto Frisingiensis *Chronica de duabus civitatibus* című művét és Nicephorus Callistus Xanthopoulos egyház-történetét – csak két-három alkalommal említi.

Egyházi kérdésekben Gratianus közkészen forgó *Decretum*a mellett egy-egy alkalommal fordulnak elő II. Honorius és III. Ince pápa dekrétumai, a frankfurti birodalmi gyűlés (794) és a (talán az első, 1123. évi) a lateráni zsinat rendelkezései. A hivatkozásokban rendre felbukkannak a világi és a spirituális hatalom, a császárság és a pápaság fel-fellobbanó küzdelmeit kommentáló szerzők. A 11. századból az egyház elsőbbsége mellett állást foglaló Petrus Damianus⁵⁴ nevével találkozunk. A 13–14. századi konfliktusokat a pápasággal szemben érvelő Marsilius Patavinus⁵⁵ és Antoninus Florentinus, a korai konciliarista kánonjogász, Guilelmus Durandus,⁵⁶ a másik oldalon pedig a szélsőségesen hierokratikus Augustinus Triumphus⁵⁷ és a monarchikus pápai hatalmat támogató Petrus Ancharanus⁵⁸ neve idézi fel.

Végül meg kell említeni az egy-két alkalommal idézett liturgikai műveket. Az általánosabb tartalmú munkák közül Durandus *Rationale Divinorum officiorum* című könyvét kétszer, Guido de Monte Rocherii *Manipulus curatorum*át egyszer

⁵⁰ A *Sententiarum libri IV* csak egyszer szerepel a hivatkozásokban, de Váradi ekkor egy Augustinus-idézetet emel át a szövegből. VÁRADI 1668, i. m. 10.

⁵¹ DANKANITS 1974, i. m. 36–37.

⁵² DANKANITS 1974, i. m. 37–38, 40.

⁵³ Bár Gabriel Biel közel állt a misztika egyik változatához és a 'devotio moderná'-hoz, a prédikációit és a miséről írt művét, melyben ez leginkább kitűnik, Váradi egyszer sem idézte. OBERMANN, Heiko A., *Gabriel Biel and Late Medieval Mysticism = Church History*, 30(1961), 3, 268–278.

⁵⁴ CANNING, Joseph, *A középkori politikai gondolkodás története, 300–1450*, Bp., Osiris, 2002 (*Historia Philosophiae*), 127–129.

⁵⁵ CANNING 2002, i. m. 220–227.

⁵⁶ CANNING 2002, i. m. 248–249.

⁵⁷ CANNING 2002, i. m. 206.

⁵⁸ CANNING 2002, i. m. 253–254.

idézi, az úrvacsora-tannal foglalkozó művek közül pedig egy-egy alkalommal említi Paschasius Radbertus és III. Ince pápa műveit.⁵⁹

A humanista szerzők közül Váradi mindössze ötöt említ a hivatkozott művek címeivel együtt: a velencei Marcus Antonius Sabellicus világtörténeti könyvét és a németalföldi Georgius Cassander *De officio pii viri* című művét egy-egy alkalommal, a padovai jogász Tiberius Decianus *Responsa* című munkáját kétszer idézi. Szemmel láthatóan többször utal Johannes Stella genovai kancellár és még gyakrabban a szintén itáliai történész, Bartholomaeus Platina munkáira, amelyek az egyes pápák alakján keresztül a pápaság erkölcsi alapjának bírálatához biztosítottak bőséges muníciót.

Elvéve találkozunk még a két francia hebraista, Franciscus Vatablus és Johannes Mercerus, a spanyol orvos és filológus Christophorus de Vega, valamint az itáliai ágostonos szerzetes, történész és Farnese bíboros könyvtárnoka, Onuphrius Panvinus nevével, de idézett műveik címe nélkül.

Az említett humanista szerzők és felhasznált műveik jegyzéke nem utal tudatos válogatásra, sőt olykor azt a benyomást kelti, hogy már-már véletlenszerűen kerültek az idézetek közé, nem kapcsolódnak igazán szervesen a gondolatmenethez. Ez természetesen az egyháztörténeti és hitvitázó „példatárak” használatából is adódhatott.

A humanista szerzőkhöz hasonlóan Váradi meglepően ritkán hivatkozik a protestantizmus nagy alakjaira. Egy-egy alkalommal hivatkozik a Johannes Sleidanus nagy történeti szintézisére és Fridericus Spanheimius genfi rektor és teológiai professzor beszédére, melyben a genfi reformáció centenáriumán a protestantizmusnak a város történetében betöltött szerepét mutatta be. A két történeti szöveghez egyetlen kontroverz teológiai műként csatlakozott a németalföldi költő, történész és politikus, Philippus Marnixius munkája. (Meg kell említeni, hogy a reformáció vitáit sok tekintetben megelőlegező Paschasius Radbertus és Nicolaus Lyranus sem vált fontos hivatkozássá Váradi számára, az előreformátorok közül pedig egyszer sem említi sem Wycliffet, sem pedig Savonarolát,⁶⁰ noha az ő művei Erdélyben és Magyarországon egyáltalán nem számítottak ismeretlennek.)

Míg a humanizmus súlytalansága mögött nem tapintható ki egy határozott megfontolás, addig a protestáns szerzők háttérbe szorítását egy szerzői gesztus magyarázhatja. Talán annak látszatát akarta elkerülni, hogy saját táborához tartozó tekintélyekkel, belterjes érveléssel küzd a katolikusok ellen, azaz korabeli szófordulattal „tzigány tzigánnyal bizonyít”.⁶¹ Sokkal gyakrabban fordult ezért az egyházatyákhoz, sőt az ellenreformáció szerzőihez, akiket ellenfelei is feltétlen tekintélyként ismertek el. A protestantizmus klasszikusai mellett Váradi nem idézte a kortárs szerzőket sem, nem akart támadási felületet adni ellenfeleinek

⁵⁹ A szerkönyvek elterjedtségére Erdélyben: DANKANITS 1974, i. m. 34.

⁶⁰ Csak „Berengáriusnak, Váldus Péternek, Brusius Peternek es többeknek” tanítására utal egy alkalommal, de rájuk is egyháztörténeti olvasmányai alapján. VÁRADI 1668, i. m. 67.

⁶¹ PÓSAHÁZI Jánosnak *Kis Imre nevű jesuita páter-rel való vetelkedese...* [Sárospatak], 1666, 36.

azzal, hogy a még le nem tisztult vitákhoz kapcsolódna, akaratlanul is állást foglalva egyik vagy másik fél mellett.

Bár az *Égő szövétnek* margináliáiban nincsen nyoma, Váradinak volt affinitása a kortárs szerzők iránt. Erre utal, hogy ő szerezte meg Althusius *Politica* című kötetét ifj. Geleji Katona István könyvei közül, amit aztán Apáczaival nem sokkal később elcserélt.⁶² A peregrinusokra általában – így minden bizonnyal Váradira is – jellemző volt, hogy jól ismerték a kortárs szerzőket, nagyon is élénk figyelemmel kísérték az éppen zajló vitákat.⁶³ Emellett a klasszikusok iránti különleges megbecsülésére utal, hogy Váradi – tőle szokatlan módon – a „Clarissimus” jelzővel illette Spanheimiust a lapszéli jegyzetben.⁶⁴

Az ellenreformáció és a katolikus megújulás irodalma kevésbé hangsúlyos az *Égő szövétnek* hivatkozásaiban: az utalások, valamint az idézett szerzők és műveik száma éppen csak megközelíti a középkoriakét, de jócskán elmarad az ókeresztény szerzőkétől.

Legtöbbször, 18 alkalommal a tridenti zsinat állásfoglalásaira hivatkozik, csaknem mindenütt megjelölve legalább az ülésszakot, de általában a fejezetet is, mely az épp szóban forgó kérdést tárgyalta. Alighanem magukat a zsinati dokumentumokat tanulmányozta Váradi, amelyekhez több kiadásban is hozzájuthatott, de könnyen hozzáférhetett feldolgozásokhoz, így a lutheránus Martinus Chemnitius (1522–1586), a hugenotta jogász Innocentius Gentilletus (1535–1588) vagy akár a kortárs svájci teológus Johann Heinrich Heidegger (1633–1698) műveihez is.

A Váradi által idézett és támadott szerzők legtöbbször a jezsuita rendhez – „Loyola Szürke kápás serege”⁶⁵ – tartozott. Ennek elegendő magyarázata a jezsuitákkal szembeni, mélyen gyökerező ellenségesség, amit jól tükröz a magyar nyelven is bőséges termést hozó antijezsuitika irodalom.⁶⁶ A jezsuita szerzők citálása, bírálata annyira fontos volt Váradi számára, hogy még a valójában oratorianus

⁶² HEREPEI 1966, i. m. 499, 505–506, 623; HEREPEI János, *Művelődési törekvések a század második felében*, Szeged, Bp., 1971 (Adattár, III), 403.

⁶³ OLÁH Róbert, „...*redux ex oris Hollandicis*...”, *A németalföldi könyves műveltség emlékei a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárában = Németalföld emlékei Magyarországon – magyar holland kapcsolatok*, szerk. Bárány Attila, Fazakas Gergely Tamás, Pusztai Gábor, Takács Miklós, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2017 (Loci Memoriae Hungaricae, V), 111–114.

⁶⁴ VÁRADI 1668, i. m. 141 [241]. Tofeusz Mihály egy helyütt szintén a „tisztességes Spanheimius nevű szent jámbor” kifejezéssel méltatta a genfi professzort: OLÁH 2022, i. m. 163. Spanheimius magyarországi és erdélyi hatásához és megítéléséhez ld. még: OLÁH Róbert, *Adalék Geleji Katona István és Friedrich Spanheim kapcsolatához = Egyháztörténeti Szemle*, 17(2016), 4, 123–126.

⁶⁵ VÁRADI 1668, i. m. 6.

⁶⁶ Csak az 1668 körüli évek anyagából érdemes megemlíteni a *Jesuitai practica* és *A Pápistai Római Vallás* című kéziratos szövegeket, egy 1657-ben megjelent satirikus dialógust, valamint Szőnyi Nagy István hosszas érvelését a jezsuiták mint báránybőrbe bújt farkasok álnokságairól és erőszakosságáról. *Jesuita paterek titkai, a magok írásából ki-szedegettettek*, Magnovárdia [Nagyvárad], [Szeneci Kertész Ábrahám], 1657 (RMK I. 926 = RMNy 9746); PESTI Brigitta, *Jesuitai practica és A Pápistai Római Vallás*, Medgyesi Pál egy kötetéhez hozzáfűzött kézirat antijezsuitikák = *Lymbus*, 2006,

Thomas Boziust is „amaz Bozius nevű Jesuita” néven említi.⁶⁷ A középkori szerzőknél tapasztalt tendenciával szemben Váradi itt a legjelentősebb jezsuita polemikus szerző, Robertus Bellarminus műveit idézi leggyakrabban: hat, pontosan megjelölt művével találkozunk összesen 11 helyen, és még négyszer utal rá csak név szerint. Két-három alkalommal szerepelnek még a spanyol Gregorius de Valencia, Gabriel Vásquez és Ferdinandus Quirinus de Salazar, valamint a németalföldi Franciscus Costerus munkái.

A domonkos szerzők közül kiemelkedik a tomista filozófiát magyarázó – csak név szerint említett – Thomas Cajetanus de Vio és a késő skolasztikus Melchior Canus. Külön színfoltot jelent Bartholomaeus Carranza toledói érsek alakja, aki élete utolsó másfél évtizedét börtönben töltötte eretnakség vádjával. Nem meglepő, hogy bár itt idézett, *Summa conciliorum et pontificum* című művét még bebörtönzése előtt készítette, ezt Váradi mindkét alkalommal a protestáns álláspont alátámasztására használja.⁶⁸

Ami a hivatkozott művek tematikus összetételét illeti, szemmel láthatóan előbbséget élveznek a kontroverz teológiai művek. Ezeket követi jelentősen lemaradva, egy-két művel a szisztematikus teológia, a liturgika (ideértve a *Pastorale Plantin-féle*, vagyis bizonyosan nem középkori kiadását is), az egyházjog és az egezetika. Az egyháztörténetírást kizárólag Caesar Baronius munkái képviselik.

A protestánsokéhoz hasonlóan a katolikus szerzők esetében is feltűnő, hogy Váradi nem igazán korszerű irodalmakat használt. Az általa említett szerzők többsége a 16. század második felében volt aktív, a felhasznált művek jelentős része pedig vagy egyetlen kiadást ért meg (mint Canus, Cupers és Gregorius de Valencia munkái), vagy legkésőbb az 1620–1630-as évek fordulójára lecsengett a népszerűsége (Vásquez *Commentariorum*a például 1598 és 1631 között 15 alkalommal jelent meg, azután viszont egyetlen kiadása sem készült). Váradi tehát sok esetben közel fél évszázados irodalomra hivatkozott. Leginkább kortárs szerzőnek az 1630–1640-es években elhunyt Martinus Bresserus, Cornelius a Lapide és Ferdinandus Quirinus de Salazar számított. Ez még azzal együtt is figyelemre méltó, hogy a kora újkori tudományos irodalom elavulása sokkal lassabb folyamat volt, szükség szerint használták az 50–100 évvel korábbi kiadványokat is.

Magyarságtudományi Forrásközlmények, szerk. Ujváry Gábor, Bp., OSZK, 2006, 9–29; SZÖNYI NAGY 1675, i. m. 32–66.

⁶⁷ VÁRADI 1668, i. m. 4.

⁶⁸ VÁRADI 1668, i. m. 105. Carranza művét Váradi csak két helyen jelölte meg forrásként, de alighanem jóval több ponton használta. Talán ennek alapján idézte a *Canones apostolorum*ot, számos pápai dekretalist és zsinati határozatot is. Jóllehet ezek a szövegek több kurrens gyűjteményben – így Petrus Crabbe (1470–1553) németalföldi ferences, Franciscus Longus a Coriolano (1562–1625), Severinus Binius (1573–1641) kölni érseki helytartó és Ludovicus Bail (1610–1669) párizsi teológus munkáiban – is elérhetőek voltak, ezeknek szerzőjére, címére sehol sem utal Váradi.

Olvasmányok Erdélyben és Németalföldön

Az irodalomjegyzék összetételéhez hasonlóan fontos, de még nehezebben megfogható kérdés, hogy Váradi a (feltételezhető) olvasmányainak mekkora részével ismerkedhetett meg erdélyi tanulmányai alatt, és milyen művekkel találkozhatott inkább a peregrinációja során.

Váradi a szövegben – nem meglepő módon – sehol sem utal arra, hogy mikor és hol olvasta a felhasznált művet, és releváns személyes élményre is csak kétszer hivatkozik.⁶⁹ Ezért az *Égő szövétnak* hivatkozásaiban szereplő műveknek megpróbáltam nyomára akadni a 16–17. századi erdélyi és magyarországi könyvjegyzékekben,⁷⁰ így hozzávetőlegesen kirajzolódott, hogy melyek lehettek azok a művek, amelyekkel valószínűleg nem idehaza találkozott, hanem a németalföldi tanulmányok gazdagították Váradi műveltségét.⁷¹

Ezt a képet helyenként árnyalná, hogyha egy-egy ritkábban előforduló mű idézése felbukkanna a Váradival egykorú és közel egykorú szerzők munkáiban. (Canus *De locis theologicis* című, Váradi által is használt műve például, amely 1563 és 1605 között nyolc kiadást ért meg, Erdélyben csak a szatmári kollégium állományában bukkant fel 1673-ban.⁷² Ez önmagában nagyon szórványos receptőrára utalna, ám az a tény, hogy számos szerző hivatkozott rá,⁷³ mégis arra utal,

⁶⁹ Először egy s. Hertogenboschban látható, Mária téves tiszteletét megjelenítő kép kapcsán, amit maga is látott, nem sokkal később pedig egy hazai könnyező Madonnára utal, amely „a’ Fogat vesztett, s’ megh koszoruzott Péter Sámbar [Mátyás] Varásló bölcsességéből szottyant ki” 1662 táján. VÁRADI 1668, i. m. 175, 198.

⁷⁰ A lelőhelyek azonosítását nehezítette, hogy számos könyvjegyzékben csak a szerzők neve szerepel, de a mű címe már nem, azt olykor csak a téma megjelölése helyettesíti. Az összeírók ráadásul egy-egy mégoly közkezen forgó könyv címét is más-más formában jegyezték fel. Bartholomaeus Platina *Opus de vitis ac gestis summorum pontificum* című, többféle címvariánssal is megjelent művét Váradi a „De vitis Pont.” rövidítéssel jelöli (VÁRADI 1668, i. m. 60), de a magyarországi és erdélyi könyvjegyzékekben találkozhatunk a „De vita et moribus summorum pontificum”, a „Catalogus Paparum” és a „Succisus Pontific.” megjelöléssel is (*A magyar könyvkultúra múltjából, Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése*, szerk. Herner János, Monok István, Szeged, JATE Bölcsészettudományi Kara, 1983 (Adattár, 11), 116; *Partiumi könyvesházak, 1623–1730*, szerk. Fekete Csaba, Kulcsár György, Monok István, Varga András, Bp., Szeged, MTA Könyvtára, 1988 (Adattár, 14), 335; Adattár, 16/2, 140. A helyzetet bonyolítja, hogy Platina munkája könnyen összetéveszthető Johannes Stella *Vitae ducentorum et triginta summorum pontificum* című művével, amely 1650-ben a Platinaéval megegyező címen jelent meg.

⁷¹ Az elemzés érvényét gyengíti, hogy a jelentős református intézményi könyvtárak, így a váradi és a debreceni kollégium 17. századi állományáról nem maradt fenn jegyzék, Kolozsvárról csak az adományozások ismertek, a 17. század végi katalógus nem hozzáférhető. Ld. Adattár, 19/2, 233.

⁷² Adattár, 14, 345. Magyarországon Dudith András is őrizte a mű egy példányát. *Dudith András könyvtára, Részleges rekonstrukció*, szerk. Jankovics József, Monok István. Szeged, Scriptum Kft., 1993 (Adattár, 12/3), 49.

⁷³ CZEGLÉDI István, *Baratsaghi dorgalas*, [Kassa, Severinus Marcus], 1663 (RMK I. 1002 = RMNy 3080), 247, 267; *Jesuita páterek*, 5; KÉZDIVÁSÁRHELYI MATKÓ 1666, i. m. 76; PÓSAHÁZI 1669, i. m. 399, 517; TOLNAI F. István, *Igaz Keresztényi és Apostoli Tudomány s’vallás Utára vezető és*

hogy a mű jóval nagyobb ismertségével kell számolnunk.) Az idézések visszakeresése és elemzése azonban túlmutatna jelen dolgozat keretein, itt pusztán a könyvjegyzékekből leszűrhető adatsorokra hagyatkozom.

Az ókeresztény szerzők körében, az idézések alapján, a várakozásoknak megfelelő összefüggés rajzolódik ki. Váradi nagyjában-egészében azokat a műveket említi gyakran, amelyek Erdélyben (és Németalföldön is) könnyen hozzáférhetőek voltak. Az általa legtöbbször hivatkozott szerzők, Augustinus, Hieronymus és Johannes Chrysostomus művei számos intézményi és magánkönyvtárban elérhetőek voltak, felekezeti különbség nélkül, míg Cyrillus, Epiphanius, Hilarius, Origenes és Tertulianus műveit már valamivel nehezebb lehetett megszerezni Erdélyben.

Igazi kuriózumnak számított Cassiodorus zsoldármagyarázata, amelynek Erdélyben mindössze két példányával találkozunk (ráadásul katolikus gyűjteményben: Báthory András hagyatékában, később pedig a csíki konventnél⁷⁴), és még ritkább volt Optatus Milevitanusnak a donatista Parmenianus ellen írt munkája, amely, bár nem volt teljesen ismeretlen, Erdélyben egyetlen példányban sem volt elérhető.⁷⁵ Könnyen elképzelhető, hogy ezeket a műveket Váradi a peregrinációja idején olvashatta. Az viszont bizonytalan, hogy Prosper Aquitanus Erdélyben szintén ritkaságnak számító munkáit⁷⁶ ténylegesen kézbe vette-e, hiszen őt csak utalásként, művei megjelölése nélkül említette egy helyen.

Ahogy az egyházatyák, úgy a középkori szerzők esetében is jól kitapintható, hogy az idézések, említések gyakorisága (némi szóródással) összefügg azzal, hogy az adott mű mennyire volt könnyen elérhető vagy éppen mennyire számított ritkaságnak Erdélyben, és hogy nyugaton mennyire volt jelen a teológiai diskurzusban. Nem véletlen, hogy Váradi a számtalan alkalommal megjelent és Erdélyben is számtalan könyvtárban olvasható Thomas Aquinatis és Bernardus Claraevallensis teológiai,⁷⁷ valamint Nicephorus Callistus Xanthopoulos történeti művét idézi legtöbbször.

az el-tévelyedésről jó utban hozó kalauz Kolozsvár, Veresegyházi [Szentye] Mihály, 1679 (RMK I. 1236), 238, 684. Canust a mű megjelölése nélkül említi: SZATMÁRNÉMETI Mihály, *Igasság Próba kövének nyert peri*, [Rosnyai, Patak], 1669 (RMK I. 1095), 129, 131.

⁷⁴ Adattár, 16/3, 336; MUCKENHAUPT Erzsébet, *A csíksomlyói ferences könyvtár kincsei*, Bp., Kolozsvár, Balassi, Polis, [1999], 154–155. Cassiodorus (Váradi által nem idézett) egyháztörténeti műve megtalálható volt a Rákócziak pataki könyvtárában. MONOK István, *A Rákóczi-család könyvtárai 1588–1660*, Szeged, Scriptorum Kft., 1996 (A Kárpát-medence Koraújkori Könyvtárai, I), 89.

⁷⁵ Magyarországon is csak két rendkívül gazdag könyvtár, Dudith András gyűjteménye, később pedig a pozsonyi jezsuita kollégium rendelkezett egy-egy példánnyal. Adattár, 12/3, 109; *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig I*, szerk. Farkas Gábor, Monok István, Pozsár Annamária, Varga András, Szeged, Scriptorum Kft., 1990 (Adattár, 17/1), 95.

⁷⁶ Prosper Aquitanus egy műve a brassói iskolai könyvtárban bukkant fel 1668-ban. *Erdélyi könyvesházak, IV, Lesestoffe der Siebenbürger Sachsen*, szerk. Monok István, Ötvös Péter, Verók Attila, Bp., OSZK, 2004 (Adattár, 16/4), 618.

⁷⁷ DANKANITS 1974, i. m. 36, 67.

Más szerzők neve ugyan nem számított ismeretlennek a hazai közegben, azoknak a műveknek viszont, amelyekre Váradi hivatkozik, még sincs nyoma a könyvjegyzékekben. Alexander Alensis munkáival például legalább néhány kiemelkedő értelmiségi magánkönyvtárában találkozunk, *Summája* viszont – a könyvjegyzékek tanúsága szerint – lényegében ismeretlen volt.⁷⁸ Bonaventura Petrus Lombardus-kommentárját ugyan a brassói iskolai könyvtárban olvashatták az érdeklődők,⁷⁹ *Psalteriumának* azonban egy példányáról sem tudunk Erdélyben.

Végül kimondottan ritkaságnak számítottak Augustinus Triumphus és Gabriel Biel munkái, Remigius Antissiodorensis zsoltármagyarázataiból és Sigebertus Gemblacensis *Chroniconjából* pedig egyetlen erdélyi példányt sem ismerünk.⁸⁰

Az irodalomjegyzék alapján Váradi a középkori szerzők műveit igen nagy lendülettel kereste az egyetemi tanulmányai idején: egy tucat hivatkozott műről tehetjük fel joggal, hogy Németalföldön ismerte meg. Ez azzal együtt is figyelemre méltó, hogy a középkori teológia iránti érdeklődés önmagában nem utal igazán aktuális tájékozottságra, és hogy az irodalomjegyzék e téren nem tükröz elmélyült, módszeres kutatómunkát.

Az *Égő szövétnék* lapjain említett humanista szerzők művei Erdélyben nem tartoztak az igazán népszerű és közkezen forgó olvasmányok közé, de nem is voltak teljesen ismeretlenek: egy-egy munkájukkal intézményi és magángyűjteményekben egyaránt találkozunk. Sabellicus történeti műve, Vatablus bibliakiadásai, Mercerus egzegetikai és bibliafilológiai munkái, héber és káld nyelvtana nem tartozott a ritkaságok közé, a – Váradi által szintén csak név szerint említett – Christophorus de Vega írásai viszont már inkább vajtfülű olvasók szakkönyvtáraiban voltak fellelhetők.⁸¹

Cassander *De officio pii viri* című művének ugyanakkor (a szerző más könyveivel szemben) egyetlen példánya sem jutott el erdélyi és magyarországi könyvtárakba. Decianus művének hasonlóképpen egyetlen erdélyi könyvtárban sem találjuk nyomát,⁸² a pontos hivatkozás azonban azt sejteti, hogy Németalföldön Váradi kezébe került ez a mű. Decianushoz hasonlóan Johannes Stella pápák

⁷⁸ Csak Lőcsén, és jóval később a bártfai Szent Egyed templomban volt elérhető. SELECKÁ MÁRZA, Eva, *A középkori Lőcsei Könyvtár*, Szeged, Scriptum Kft., 1997 (Olvasmánytörténeti Dolgozatok, 7), 79; *Katolikus intézményi könyvtárak Magyarországon, 1526–1726*, szerk. Zvara Edina, Szeged, Scriptum Kft., 2001 (Adattár, 19/1), 196.

⁷⁹ Adattár, 16/4, 529.

⁸⁰ Előbbi csak a Zsámboky-könyvtárban, utóbbi pedig 1647-ben egy mariánus ferences rendháznál bukkant fel. *A Zsámboky-könyvtár katalógusa (1587) Gulyás Pál olvasatában*, szerk. Monok István, bev. Ötvös Péter, Szeged, Scriptum Kft., 1992 (Adattár, 12/2), 289; *Katolikus intézményi könyvtárak Magyarországon, V, 1647–1750*, szerk. Monok István, Zvara Edina, Bp., Sárospatak, MTA Könyvtár és Információs Központ, Tokaj-Hegyalja Egyetem, 2023 (Adattár, 19/5), 23.

⁸¹ Rádásul filológiai, azaz Váradi témájába vágó munkáival egyáltalán nem találkozunk. Michael Eckhardt matematikus és költő 1698-ban mártonhegyesi könyvtárában az orvostudományi olvasmányok között őrizte Vega meg nem nevezett műveit (Adattár, 16/4, 858).

⁸² Csak az esztergomi érsekek nagyszombati könyvtára rendelkezett a *Responsa* és Decianus egy másik műve példányaival (Adattár, 19/1, 60, 112).

életéről írott műve a korszak egészében egyetlen példányban sem volt megtalálható sem Erdélyben, sem Magyarországon,⁸³ az mégis joggal feltehető, hogy Váradi ténylegesen kézbe vette és olvasta, alighanem németalföldi tanulmányai során. A mű az első, 1505-ös és 1507-es kiadások után csaknem másfél évszázaddal, 1650-ben jelent meg ismét, alighanem Amszterdamban. Váradi stúdiumai idején tehát ez a mű még frissnek számíthatott Németalföldön, figyelmét ez az újdonságérték irányíthatta Stellára.

A reformáció irodalma – jóllehet legkésőbb a protestantizmus konszolidációja után, a 16. század közepétől, második felétől szerves részét alkotta az erdélyi olvasmányműveltségnek⁸⁴ – Váradi művében nagyon kis hangsúllyal szerepel. Az olyan alapműveket, mint Sleidanus történeti műve, nagyon széles körben ismerték és használták.⁸⁵ Spanheimius legtöbb munkája szintén több intézményi és magánkönyvtárban elérhető volt, de Váradinál idézett genfi beszédére egyszer sem bukkanunk az erdélyi (sem pedig a magyarországi) könyvjegyzékekben. Philippus Marnixius neve ugyanakkor Erdélyben szinte teljesen ismeretlen volt,⁸⁶ az ő idézett művével bizonyosan Németalföldön találkozott Váradi.

Ami végül az ellenreformáció és a katolikus megújulás irodalmát illeti, egy-egy mű idézettsége és erdélyi, illetve magyarországi előfordulásai a már tapasztalt összefüggést mutatják: Váradi általában azokat a műveket idézi többször, amelyek nyugaton folyamatos keresettségnek örvendtek, több alkalommal jelentek meg, és amelyek példányaikat (ettől nem függetlenül) Erdélyben is megtalálhattott.

A Váradi által leggyakrabban idézett Bellarminus művei közkeletűnek számítottak, számtalan intézményi és magángyűjteményben is találkozhatott velük az olvasó, de a szerző gondolatait az ellene írt művekből – David Pareus (1548–1622), Johannes Piscator (1546–1625), Matthaeus Sutlivius (1550?–1629) és Gulielmus Amesius (1576–1633) munkáiból – is megismerhette. Több más szerző, így Caranza, Costerus, Ribera, Cornelius a Lapide, Gregorius de Valencia és Thomas Cajetanus de Vio művei már jóval ritkábban fordultak elő Erdélyben. Ezekhez sem volt lehetetlen hozzájutni, a kortársak hivatkozásaiban is rendre felbukkannak,

⁸³ Először 1698-ban tűnik fel Borosnyai János vízaknai lelkész tulajdonában (Adattár, 16/3, 278).

⁸⁴ DANKANITS 1974, i. m. 41.

⁸⁵ Ennek legjobb példája egy, a possessorbejegyzések és lapszéli jegyzetek alapján sokak által használt löcsei példány története. KEVEHÁZI Katalin, MONOK István, *Egy Sleidanus-kötet története, Adalék Lőcse művelődéstörténetéhez és a tizenöt éves háború eseményeihez* = *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, tomus 25, Szeged, 1988, 152–155.

⁸⁶ Kézdivásárhelyi Matkó István egy anekdotát közölt az életéről (sajnos, hivatkozás nélkül). KÉZDIVÁSÁRHELYI MATKÓ István, *X, út Tök Könyvnek el-tépése, avagy Banyasz csakany*, [Patak, Rosnyai János], 1668. (RMK I. 1072 = RMNy 3481), 224–225. Műveivel viszont erdélyi könyvtárakban nem találkozunk, csak Zsámboky János könyvei között bukkan fel a wormsí birodalmi gyűlésen elmondott beszédének 1578-as kiadása, a Beythe családnál pedig egy *Libellus supplex* című műve volt meg. Adattár, 12/2, 339; ZVARA 2013, i. m. 334.

mégis bizonytalan, hogy Váradi hazai tanulmányai során ismerkedhetett-e meg velük.

Más szerzőknél még inkább egyértelmű a helyzet. Baronius egyháztörténete – illetve annak Henricus Spondanus (1568–1643) és Odoricus Raynaldus (1595–1671) által készített átdolgozásai, folytatásai – ugyan Magyarországon több gyűjteményben megtalálhatóak voltak, Erdélyben viszont nem számítottak gyakori olvasmánynak.⁸⁷ Thomas Stapleton neve ugyan más munkáinak hála nem feltétlenül csengett idegenül, a Váradi által használt *Principiorum fidei doctrinalium demonstratio* című műnek azonban egyetlen példányával találkozunk, a Rákócziak pataki könyvtárában.⁸⁸

Ferdinandus Quirinus de Salazar *Példabeszédek* könyvéhez írt magyarázatából Erdélyben csak Kaposi Juhász Sámuel rendelkezett saját példánnyal,⁸⁹ a magyarországiakat pedig kivétel nélkül főpapi magángyűjtemények és jezsuita intézményi könyvtárak őrizték.⁹⁰ Johannes Roffensis, valamint – a Váradinál csak név szerint említett – Sylvester Prieratis művei egyetlen erdélyi könyvtárban sem voltak olvashatóak, Martinus Bresserus és Rudolphus Cupers nevével pedig magyarországi könyvtárak katalógusában sem találkozunk. Ezeket alighanem Németalföldön ismerhette meg Váradi, és a hivatkozások pontossága alapján úgy tűnik, ténylegesen kézbe vette, olvasta őket.

Az idézett szövegek kétharmadát Váradi egyáltalán nem, vagy csak nehezen szerezhette meg Erdélyben. Arányaiban tehát a katolikus megújulás és az ellenreformáció szerzői közül ismerkedhetett meg a legtöbb új névvel és művel németalföldi peregrinációja során. Ez akkor is jelentős tény, ha az irodalomjegyzék e téren sem tükröz módszeres válogatást, tervszerű kutatómunkát.

Összegzés

Váradi Mátyás németalföldi egyetemi éve alatt készített és megjelent munkájának hivatkozási rendszere a korban megszokott gyakorlatot tükrözi, talán kissé elnagyoltabb és pontatlanabb az átlagosnál, valamint a hivatkozott művek összetétele is kevésbé szisztematikus kutatómunkára utal. A 108 tételt tartalmazó, rekonstruált irodalomjegyzék persze csak közvetetten utal Váradi olvasmányműveltségére, vagyis nem annyira a szerző tényleges olvasottsága határozta meg, hanem a mű

⁸⁷ 1608-ban Báthory András hagyatékában, 1661-ben pedig a kolozsvári unitárius Árkosi Tegző Ferenc és Benedek könyvtárában bukkant fel egy-egy példánya. Adattár, 16/3, 335; *Erdélyi könyvesházak, V, 1541–1782, Vegyes források*, szerk. Bíró Gyöngyi, Monok István, Verók Attila, Bp., MTA Könyvtár és Információs Központ, 2018 (Adattár, 16/5), 100.

⁸⁸ MONOK 1996, i. m. 126.

⁸⁹ Adattár, 16/5, 41.

⁹⁰ Adattár, 17/1, 70, 98; *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig 2, Nagyszombat, 1632–1690*, szerk. Farkas Gábor Farkas, Szeged, Scriptum Kft., 1997 (Adattár, 17/2), 133, 305, 312; Adattár, 19/1, 22, 153.

– iskolai disputációk sorozataként összeálló, nem pedig szervesen építkező – érmenete. Ezzel magyarázható, hogy kimaradtak az antik szerzők és erősen háttérbe szorultak a humanizmus és a protestantizmus klasszikusai.

Váradi csaknem ugyanannyi hivatkozással – és köztük ugyanannyi pontos hivatkozással és szó szerinti idézettel – él, amikor a katolikus tanítást rekonstruálja és amikor a protestáns álláspont mellett érvel. Hasonló szerzői gesztust sejtethetünk a katolikusok által is tekintélyként elismert egyházatyák túlsúlya, és ugyanakkor a protestantizmus szerzőinek – azaz saját táborának – súlytalansága mögött. A hivatkozások jellege azonban teljesen megfelel a hitvitázó irodalom sajátosságainak: a szó szerinti idézetek és a parafrázisok (alighanem szándékos) pontatlansága mellett sok esetben anekdoták, képszerű utalások segítségével keltett ellenfelei iránt nevetséget vagy ellenérzést a protestáns olvasók körében.

Váradi hivatkozott olvasmányai nem számítanak igazán korszerű irodalomnak,⁹¹ a leginkább kortársnak tekinthető szerzők és művek is három-négy évtizeddel korábbiak. Ezt az összképet erősíti, hogy a közelmúlt és saját kora első vonalbeli szerzőinél érezhetően többször említ középkori műveket.

Az *Égő szövétnak* hivatkozásai követik az erdélyi művelődés, olvasmányműveltség trendjeit. Váradi azokat a műveket idézte legtöbbször, amelyek Erdélyben is elérhetőek voltak, még ha nem is feltétlenül számítottak közkezen forgó műveknek. A hivatkozásai között azonban szerepel három tucat olyan mű is, amelyek hazai közegben nem voltak fellelhetőek vagy kimondott ritkaságnak számítottak, ráadásul ezeket, úgy tűnik, Váradi ténylegesen kézbe vette és olvasta, és nem csak kivonatokból, kompendiumokból, mások hivatkozásaiból ismerte. A németalföldi peregrináció során tehát jelentősen gyarapította olvasottságát a szisztematikus és a kontroverz teológia és valamelyest az egyházjog és az egyháztörténet területén. Ez egy olyan hallgatótól, aki nem annyira lelkésznek, mint inkább orvosnak készül, egyáltalán nem kis teljesítmény.

⁹¹ MONOK 2015, i. m. 96; OLÁH, Róbert, *Obsolescent Reformed Libraries in the seventeenth and eighteenth Century Carpathian Basin = Les bibliothèques et l'économie des connaissances, Bibliotheken und die Ökonomie des Wissens 1450–1850*, eds. Barbier, Frédéric, Seidler, Andrea, Monok, István, Bp., MTA Könyvtár és Információs Központ, 2020, 105–117; A modernség, korszerűség fogalmának különböző vonatkozásaira: MONOK István, *Mitől modern egy kora újkori könyvtár Magyarországon és Erdélyben? A megítélés szempontjai = Hagyomány, egység és korszerűség, Az Egyházi Könyvtárak Egyesülése 2009. november 10-i, jubileumi konferenciájának előadásai*, szerk. Gáborjáni Szabó Botond, Debrecen, Egyházi Könyvtárak Egyesülése, 2010, 16–29.

Függelék

Az *Égő szövétnek* lapjain idézett művek

Lehetőség szerint a legfrissebb, Váradi által is használható kiadások adatait gyűjtöttem össze, függetlenül attól, hogy katolikus, vagy protestáns szellemű kiadványról van-e szó. Többkötetes művek esetén csak azokat a köteteket tüntettem fel, amelyekben a Váradi által idézett részletek találhatóak.

ALEXANDER Alensis (1185–1245)

1. Summae theologiae pars quarta... – Coloniae Agrippinae, Sumptibus Ioannis Gymnici, sub Monocerote, 1622. – [XVII] 845 p.

AMBROSIUS Mediolanensis (339 k. – 397 k.)

2. De officiis libri tres. = Sancti Ambrosii mediolanensis Episcopi Opera ex editione Romana. Tomus Quartus. – Lutaetiae Parisiorum, impensis Societatis Typographicae Librorum Officii Ecclesiastici, 1661. – pp. 1–86.
3. De poenitentia liber. = Sancti Ambrosii mediolanensis Episcopi Opera ex editione Romana. Tomus Quintus. Lutaetiae Parisiorum, impensis Societatis Typographicae Librorum Officii Ecclesiastici, 1661. – pp. 527–552.
4. In Librum Psalmorum. = Sancti Ambrosii mediolanensis Episcopi Opera ex editione Romana. Tomus Secundus. – Lutaetiae Parisiorum, impensis Societatis Typographicae Librorum Officii Ecclesiastici, 1661. – pp. 649–843.
5. Oratio de exitu, vita, ac virtutibus Theodosii Imperatoris... = Operum Divi Ambrosii episcopi Mediolanensis tomus tertius. – Parisiis. Apud Carolam Guillard, [1549.] – pp. 491–500.

ANSELMUS Cantuariensis (1033–1109)

6. Commentaria in Epistolas Pauli omnes dilucida. = Divi Anselmi archiepiscopi Cantuariensis Opera omnia quatuor tomis comprehensa. Tomus Secundus. – Studio et opera D. Ioannis Picardi. – Coloniae Agrippinae, sumptibus Petri Cholini, 1612. – pp. 1–509.

ANTONINUS Florentinus (1389–1459)

7. Chronicorum tertia pars. Quae ab Innocentio III. pont. max. usque ad Pium II. id est, ab anno Christi 1313. usque ad annum 1459. res toto fere orbe gestas exponit. – Lugduni, ex officina Iuntarum, et Pauli Guittii, 1586. – [II] 809 p.

ATHANASIUS Alexandrinus (298 k. – 373.)

8. Oratio contra gentes. = Sancti patris nostri Athanasii archiepiscopi Alexandriae opera quae reperiuntur omnia. Tomus primus. – Parisii, Sumptibus Michaelis Sononii, Claudii Morelli, & Sebastiani Cramoysi, 1627. – pp. 1–52.
9. Contra idola oratio. = Divi Athanasii Magni Alexandrini archiepiscopi, scriptoris gravissimi, et sanctissimi Christi Martyris, omnia quae extant Opera. – Parisiis, apud Sebastianum Niuellium, 1581. – pp. 1–23.

AUGUSTINUS Hipponensis (354–430)

10. Contra epistolam Manichaei quam vocant fundamenti. = Sancti Aurelii Augustini Hipponensis episcopi opera omnia. Tomis XI. comprehensa. Tomus sextus. Lugduni, sumptibus Ioannis Girin & Francisci Comba, 1664. – pp. 41–51.
11. Contra Iulianum Pelagianum. = Sancti Aurelii Augustini Hipponensis episcopi opera omnia. Tomis XI. comprehensa. Tomus septimus. – Lugduni, sumptibus Ioannis Radisson, 1664. – pp. 340–411.
12. Contra Maximinum haereticum Arrianorum Episcopum. = Sancti Aurelii Augustini Hipponensis episcopi opera omnia. Tomis XI. comprehensa. Tomus sextus. – Lugduni, sumptibus Ioannis Girin & Francisci Comba, 1664. – pp. 255–289.
13. De civitate Dei libri XXII. cum commentariis Ioan. Ludovici Vivis, et Leonardi Coquaei. = Sancti Aurelii Augustini Hipponensis episcopi opera omnia. Tomis XI. comprehensa. Tomus quintus. – Lugduni, sumptibus Ioannis Girin & Francisci Comba, 1664. – [XXIV] 844 p.
14. De dono perseverantiae. = Sancti Aurelii Augustini Hipponensis episcopi opera omnia. Tomis XI. comprehensa. Tomus septimus. – Lugduni, sumptibus Ioannis Radisson, 1664. – pp. 569–581.
15. De gratia Christi et de peccato originali contra Pelagium & Caelestium. = Sancti Aurelii Augustini Hipponensis episcopi opera omnia. Tomis XI. comprehensa. Tomus septimus. – Lugduni, sumptibus Ioannis Radisson, 1664. – pp. 305–320.
16. De haeresibus ad Quodvultdeum liber unus. = Sancti Aurelii Augustini Hipponensis episcopi opera omnia. Tomis XI. comprehensa. Tomus sextus. – Lugduni, sumptibus Ioannis Girin & Francisci Comba, 1664. – pp. 3–14.
17. De natura et gratia contra Pelagianos. = Sancti Aurelii Augustini Hipponensis episcopi opera omnia. Tomis XI. comprehensa. Tomus septimus. – Lugduni, sumptibus Ioannis Radisson, 1664. – pp. 279–291.
18. De praedestinatione sanctorum. = Sancti Aurelii Augustini Hipponensis episcopi opera omnia. Tomis XI. comprehensa. Tomus septimus. – Lugduni, sumptibus Ioannis Radisson, 1664. – pp. 559–568.
19. De vera religione liber. = Sancti Aurelii Augustini Hipponensis episcopi opera omnia. Tomis XI. comprehensa. Tomus primus. – Lugduni, sumptibus Ioannis Girin & Francisci Comba, 1664. – pp. 273–290.

20. Enarrationes in CL. Psalmos davidis. = Sancti Aurelii Augustini Hipponensis episcopi opera omnia. Tomis XI. comprehensa. Tomus octavus. – Lugduni, sumptibus Ioannis Radisson, 1664. – 634 p.
21. Enchiridion ad Laurentium. = Sancti Aurelii Augustini Hipponensis episcopi opera omnia. Tomis XI. comprehensa. Tomus tertius. – Lugduni, sumptibus Ioannis Girin & Francisci Comba, 1664. – pp. 55–71.
22. Epistolarum liber. = Sancti Aurelii Augustini Hipponensis episcopi opera omnia. Tomis XI. comprehensa. Tomus secundus. – Lugduni, sumptibus Ioannis Radisson, 1664. – 342 p.
23. In evangelium Ioannis expositio. = Sancti Aurelii Augustini Hipponensis episcopi opera omnia. Tomis XI. comprehensa. Tomus nonus. – Lugduni, sumptibus Ioannis Radisson, 1664. – pp. 1–200.
24. Liber quinquaginta homiliarum. = Sancti Aurelii Augustini Hipponensis episcopi opera omnia. Tomis XI. comprehensa. Tomus decimus. – Lugduni, sumptibus Ioannis Girin & Francisci Comba, 1664. – pp. 140–187.
25. Sermones de verbis Apostoli. = Sancti Aurelii Augustini Hipponensis episcopi opera omnia. Tomis XI. comprehensa. Tomus decimus. – Lugduni, sumptibus Ioannis Girin & Francisci Comba, 1664. – pp. 83–140.

AUGUSTINUS Triumphus (1243–1328)

26. Summa de potestate ecclesiastica. – Romæ, ex typographia Georgij Ferrarj, apud Vicentium Accoltum, 1584. – [XII] 563 [LIV] p.

BARONIUS, Caesar (1538–1607)

27. Annales ecclesiastici. Tomus I–XII. – Antverpiæ, ex officina Christophori Plantini, 1612.
28. Henrici Spondani... Epitome Annalium ecclesiasticorum Caesaris Baronii S. R. E. presbyteri cardinalis bibliothecarj apostolici. Tomus I–II. – Lugduni, sumptibus Hieronymi de la Garde, 1660.

BELLARMINUS, Robertus (1542–1621)

29. Catechismus seu Explicatio doctrinae Christianae. – Coloniae Agrippinae, sumptibus Bernardi Gualtheri, 1630. – [IV] 230 p.
30. De membris Ecclesiae militantis.⁹² = Disputationum Roberti Bellarmini Politiani... de controversiis Christiane fidei, adversus huius temporis haereticos. Tomus II. – Coloniae Agrippinae, Sumptibus Ioannis Gymnici & Antonii Hierat, 1615. – pp. 90–228.
31. De Ecclesia triumphante.⁹³ = Disputationum Roberti Bellarmini Politiani... de controversiis Christiane fidei, adversus huius temporis haereticos. Tomus

⁹² Váradi nem a mű főcímét, hanem első könyvének címét adja meg rövidítve: „de Cleri.” VÁRADI 1668, i. m. 100.

⁹³ Váradi egy alkalommal nem a mű főcímét, hanem első könyvének címét szerepelteti a hivatkozásban: „De beatit. Sanct.” VÁRADI 1668, i. m. 158.

- II. – Coloniae Agrippinae, Sumptibus Ioannis Gymnici & Antonii Hierat, 1615. – pp. 269–368.
32. De sacramento Eucharistiae. = Disputationum Roberti Bellarmini Politiani... de controversiis Christiane fidei, adversus huius temporis haereticos. Tomus III. – Coloniae Agrippinae, Sumptibus Ioannis Gymnici & Antonii Hierat, 1615. – pp. 150–376.
33. De summo pontifice. = Disputationum Roberti Bellarmini Politiani... de controversiis Christiane fidei, adversus huius temporis haereticos. Tomus I. – Coloniae Agrippinae, Sumptibus Ioannis Gymnici & Antonii Hierat, 1615. – pp. 189–355.
34. De verbo Dei. = Disputationum Roberti Bellarmini Politiani... de controversiis Christiane fidei, adversus huius temporis haereticos. Tomus I. – Coloniae Agrippinae, Sumptibus Ioannis Gymnici & Antonii Hierat, 1615. – pp. 1–84.

BERNARDINUS de Bustis (1450–1515)

35. Rosarium sermonum per quadragesimam, ac in omnibus diebus, tam Dominicis, quam festis per annum; necnon de unaquaque materia praedicabilem. Mariale item, seu sermones de B. Virg. Maria... – Coloniae Agrippinae, sumptibus Antonii Hierati sub Monocerote, 1607. – [XII] 704 p.

BERNARDUS Claraevallensis (1090/91 – 1153)

36. Tractatus de gratia et libero arbitrio. = S. Patris Bernardi Claraevallensis... Operum Tomus IV. – Studio et labore Iacobi Merloni Horstii. – Parisiis, 1645. – pp. 63–73.
37. S. P. Bernardi Abbatis Claraevallensis Operum Tomus I. Epistolas continens. – Studio & Labore Iacobi Merloni Horstii. – Parisiis, 1645. – pp. 1–152.

BIEL, Gabriel (1418/25 – 1495)

38. Commentarii doctissimi in IIII. sententiarum libros. – Brixiae, apud Petrum Bozolan, 1574. – [LXXVIII] 369 p.

BONAVENTURA (1217/21 – 1274)

39. Sancti Bonaventurae ex ordine minorum... Operum tomus quartus, Quo expositiones in librum I. et II. sententiarum... continentur. – Moguntiae, sumptibus Antonij Hierati, 1609. – [IV] 535 [VI] p.
 Sancti Bonaventurae ex ordine minorum... Operum tomus quintus, Quo expositiones in librum III. et IV. sententiarum... continentur. – Moguntiae, sumptibus Antonij Hierati, 1609. – [VI] 556 [XC] p.
40. Psalterium Beatae Mariae virginis. – Insulis, ex officinâ Ignatii & Nicolai de Rache, sub Biblijs aureis, 1659. – 286 p.

BRESSERUS, Martinus (1584–1635)

41. De consciencia libri VI. – Antverpiae, apud viduam Joannis Cnobbari, 1638. – [XXIV] 742 [XL] p.

CANUS, Melchior (1509? – 1560)

42. De locis theologicis Libri duodecim. = R. D. Melchioris Cani Ordinis Preadicatorum, Episcopi Canariensis... Opera. – Coloniae Agrippinae, In Officina Birckmannica, sumptibus Arnoldis Mylii, 1605. – pp. 1–739.

CARRANZA, Bartholomaeus (1503–1576)

43. Summa conciliorum a S. Petro usque ad Iulium III. pontificem maximum, omnibus in sacris literis versantibus apprime utilissima. – Duaci, excudebatur apud viduam Petri Telu, 1659. – [VIII] 796 [XL] p.

CASSANDER, Georgius (1513–1566)

44. De officio pii ac publicae tranquillitatis vere amantis viri, in hoc religionis dissidio. – Lugduni, Sumptibus Lazari Zetzneri, 1612. – 66 p.

CASSIODORUS, Flavius Magnus Aurelius (487 k. – 583 k.)

45. Super Psalmos expositio. – Venetiis, 1534. – [XXXV] 228 p.

COSTERUS, Franciscus (1532–1619)

46. Enchiridion controversiarum praecipuarum nostri temporis de religione, in gratiam Sodalitates Beatissimae Virginis Mariae. – Lugduni, apud haered. Gulielmi Rovillii, 1604. – [XLVI] 585 [XXV] p.

CUPERS, Rudolphus (16. század második fele)

47. Tractatus de sacrosancta universali ecclesia, eiusq[ue] sacramentis, principatu, senatu, conciliis, magistratibus & ministris, iure divino institutis prostratis impiorum rationibus. – Venetiis, apud Dominicum de Farris, 1588. – [LXXVI] 342 p.

CYRILLUS Alexandrinus (376 k. – 444)

48. Commentaria in Ioannis Evangelium libri X. cum fragmentis Libr. VII. & VIII. = S. P. N. Cyrilli Alexandriae archiepiscopi operum. Tomus quartus. – Cura & studio Joannis Auberti. – Lutetiae, Regii Typis, 1638. – 1123 [LIII] p.
49. Contra Julianum Apostatam Lib. X. = S. P. N. Cyrilli Alexandriae archiepiscopi operum. Tomus sextus. – Cura & studio Joannis Auberti. – Lutetiae, Regii Typis, 1638. – pp. 1–362.

DECIANUS, Tiberius (1509–1582)

50. Responsa... Vol. II-III. – Venetiis, apud Vassallinum, 1602.

DOMINIS, Marco Antonio de (1506–1624)

51. *Censura Sacrae Facultatis Theologicae Coloniensis*. – Coloniae Agrippinae, Apud Antonium Hierat, 1618. – [V] 115 p.

DUNS SCOTUS, Johannes (1266/74 – 1308)

52. *Quaestiones in Lib. IV. Sententiarum. Tomus V-VIII*. – Lugduni, Laurentii Durand, 1639.

DURANDUS, Guillelmus (1230–1296)

53. *Rationale seu enchiridion divinorum officiorum*. – Lugduni, in Off. Q. Philip Tinghi, apud Simphorianum Beraud, et Stephanum Michaellem, 1634. – [XL] 568 p.
54. *Scriptum super IV libros Sententiarum*. – Venetiis, 1571.

EPIPHANIUS Constantiensis (310/20 – 403)

55. *Contra octuaginta haereses opus*. – Basiliae, ex Officina Hervagiana, per Eusebium Episcopum, 1578. – [X] 430 [XII] p.
56. *Epistola ad Joannem episcopum Hierosolymitanum*. – Parisiis, apud Hieronymum de Marnes, & Guillaume Cauellat, 1566. – pp. 411–415.

FLAVIUS, Iosephus (37 k. – 100 k.)

57. *Antiquitatum Iudaicarum libri XX*. – Sigismundo Galenio interprete. = Flavii Iosephii Hierosolymitani Sacerdotis Opera quae extant. Genevae, apud Petrum Aubertum, 1635. – pp. 1–703.

GRATIANUS de Clusio (1075/80 k. – 1145/47 k.)

58. *Decretum Gratiani, emendatum et notationibus illustratum: Unà cum glossis, Gregorii XIII. Pont. Max. iussu editum*. – Lugduni, sumptibus Antonij Pillehotte, 1624. – [X] 2072 [76+XXIV] p.

GREGORIUS de Valencia (1549–1603)

59. *De idolatria contra sectariorum contumelias disputatio; unacum Apologético, aduersus Jacobum Herbrandum Lutheranum*. – Ingolstadt, apud Davidem Sartorium, 1580. – [VI] 415 p.
60. *Disputatio de satisfactione contra nostri temporis sectarios. Praeside Gregorio de Valencia, respondente M. Casparo Weinschenck*. – Ingolstadt, ex Officina Typographicus Davidis Sartorii, 1588. – [II] 39 p.

GUIDO de Monte Rocherii (1331 k.)

61. *Manipulus curatorum omnibus sacerdotibus pernecessarius*. – Venetiis, apud Ioan. Antonium Bertanum, 1575. – 312 p.

HIERONYMUS, Sophronius Eusebius (347 – 419/20)

62. *Adversus Pelagium ad Ctesiphontem.* = Sancti Hieronymi Stridonensis operum tomi I. II. III. – Mariani Victorii Raetini episcopi amerini labore et studio. – Parisiis, 1643. – pp. 545–554.
63. *Commentariorum Lib. I. in Daniele.* = Sancti Hieronymi Stridonensis operum tomi IV. V. – Mariani Victorii Raetini episcopi amerini labore et studio. – Parisiis, 1643. – pp. 495–530.
64. *Commentariorum in Matheum libri IV.* = Sancti Hieronymi Stridonensis operum tomi VI. – Mariani Victorii Raetini episcopi amerini labore et studio. – Parisiis, 1643.
65. *Commentarii in primam epistolam ad Corinthios.* = Sancti Hieronymi Stridonensis operum tomi VIII. – Mariani Victorii Raetini episcopi amerini labore et studio. – Parisiis, 1643.
66. *Sancti Eusebii Hieronymi Stridonensis Epistolae.* = Sancti Hieronymi Stridonensis operum tomi I. II. III. – Mariani Victorii Raetini episcopi amerini labore et studio. – Parisiis, 1643. – pp. 1–421

INCARNATUS, Fabius (16–17. század)

67. *Scrutinium sacerdotale, sive modus examinandi, tam in visitatione Episcopali, quam in susceptione ordinum.* – Venetiis, typis Zaccaria Conzatti, 1662. – [XXXVI] 468 p.

INNOCENTIUS III., Papa (1160–1216)

68. *De sacro altaris mysterio, libri sex.* – Lovanii, Apud Hieronymum Wellaeum, ad Intersigne Diamantis, 1566. – [XIII] 202 p.

IRAENEUS Lugdunensis (130 k. – 202 k.)

69. *Libri quinque Adversus portentosas haereses Valentini & aliorum...* – Opera & diligentia Nicolai Gallasii. – [Parisiis], apud Joannem le Preux & Joannem Parvum, 1570. – [XVIII] 408 [XX] p.

LACTANTIUS, Lucius Caecilius Firmianus (250 k. – 325 k.)

70. *Diuiinarum Institutionum.* = Lucii Coelii Lactantii Firmiani Opera quae extant. – Cum selectis variorum commentariis, opera & studio Servatii Gallaei. – Lugdunum Batavorum, apud Franciscum Hackium & Petrum Leffen, 1660. – pp. 3–732.

LAPIDE, Cornelius a (1567–1637)

71. *In omnes Divi Pauli epistolas commentaria.* – Lutetiae Parisiorum, ex officina typographica Edmundi Martini, 1628. – [V] 976 [LXXXIX] p.

LEO I. Magnus, papa (390 k. – 461)

72. *Sermones & Homiliae, quae quidem extant omnes.* Lovanii, apud Hieronymum Wellaeum ad intersigne Diamantis, 1566. – [XVIII] 442 [XXIII] p.

LIUDPRANDUS Cremonensis (920 k. – 972?)

73. *Rerum ab Europe Imperatoribus ac Regibus gestarum Libri VI.* = Luitprandi subdiaconib Toleatni... opera quae extant. – Antverpiae, ex officina Plantiniana Balthasaris Moreti, 1640. – pp. 1–130.

MARNIXIUS, Philippus (1540–1598)

74. *Premier tome du Tableau des differens de la religion.* – A Leyden, par Jean Paets, 1660. – 335 p.⁹⁴

NICEPHORUS CALLISTUS, Xanthopoulos (1256 k. – 1335 k.)

75. *Ecclesiasticae historiae libri XVIII.* In duos tomos distincti, ac Graece nunc primum editi. – Adiecta est Latina interpretatio Ioannis Langi, a R. P. Frontone Ducaeo... cum Graecis collata & recognita. – Lutetiae Parisiorum, sumptibus Sebastiani & Gabrielis Cramoisy, 1630. – [VIII] 809 [XL] p.

NICOLAUS I. Magnus, papa (819? – 867)

76. *Antiqua et insignis Epistola Nicolai Pape I. Ad Michaellem Imperatorem Augustum...* – [Ed. Johannes Cochlaeus] – Lipsiae, ex Officina Melchioris Lotteri, 1536.

OPTATUS Milevitanus (375 k.)

77. *De Schismate Donatistarum contra Parmenianum Donatistam Libri Septem.* – In eosdem notae & emendationes Merici Casauboni. – Londini, typis Ioh. Legat, 1631. – [XVI] 364 p.

ORIGENES Adamantius (185 k. – 253 k.)

78. *Contra Celsum libri octo.* – Gulielmus Spencerus, Cantabrigiensis, Collegii Trinitatis Socius, utriusque operis versionem recognovit, & Annotationes adjecit. – Cantabrigiae, Excudebat Joan. Field. Impensis Gulielmi Morden, 1658. – [X] 428, 98 [XL] p.
79. *In Epistolam ad Romanos.* = Origenis Adamantii magni illius et vetusti scripturarum interpretis Opera quae quidem extant omnia. Tomus II. – Basiliae, sumptibus Ludovici Regis, 1620.
80. *In Exodum homiliae.* = Origenis Adamantii magni illius et vetusti scripturarum interpretis Opera quae quidem extant omnia. Tomus I. – Basiliae, sumptibus Ludovici Regis, 1620. – pp. 58–104.

OTTO Frisingiensis (1114–1158)

81. *Chronicon, siue ab orbe condito ad sua usque tempora gestarum, Libri octo.* – Basiliae, apud Petrum Pernam, 1569. – [XIII] 196 [XVIII] p.

⁹⁴ Váradi rövidítése („Tab. Controv. Relig.” VÁRADI 1668, i. m. 119) egy latin nyelvű kiadást sejtet, ennek azonban a francia és holland kiadások mellett nem találtam nyomát.

PASCHASIUS Radbertus (786 k. – 865)

82. Liber de Sacramento Corpore et Sanguini Domini.⁹⁵ = S. Paschasii Radberti abbatis Corbeiensis opera. – Lutetiae Parisiorum, sumptibus Michaelis Sononii, 1618. – pp. 1551–1636.

Pastorale Romanum

83. [Ed. Plantina]⁹⁶

PETRUS, Ancharanus (1333 k. – 1416)

84. Consilia siue iuris responsa. – Venetiis, 1585. – [XXVI] 239 p.

PETRUS Lombardus (1096 k. – 1164)

85. Sententiarum libri IV. – Per Joannem Aleaume... nunc primum verè restituti... Accessit etiam recens tabula in primum Sententiarum librum F. Roberti Wiarti... – Rothomagi, Apud Antonium Ferrand et Ioannem Behourt, 1651. – [XXXVIII] 410, 160, [48+XLII] p.

PLATINA, Bartholomaeus (1421–1481)

86. Opus de vitis ac gestis summorum Pontificum ad Sixtum III. pont. max. deductum. – S. l. et typ., 1664. – [XLIII] 672 p.

REGINO Prumiensis (842–915)

87. Chronici Reginonis abbatis Prumiensis coenobii. – Argentorati, Sumptibus Lazari Zetzneri, 1609. – [72 p.]

REMIGIUS Antissiodorensis (841–908)

88. Enarrationu[m] in Psalmos David liber unus. – Coloniae, ex officina Eucharri Ceruicorni, impensa M. Godefridi Hittorpii, 1536. – [XV] 378 p.

RIBERA, Franciscus (1537–1591)

89. [Commentarius in epistolam ad Thessalonicenses secundam]⁹⁷

ROFFENSIS, Johannes (1469–1535)

90. Sacri sacerdotii defensio contra Lutherum. = R. D. D. Ioannis Fischerii, Roffensis in Anglia episcopi, opera. – Wirceburgi, apud Georgium Fleischmannum, 1597. – pp. 1232–1298.

⁹⁵ A szerző *De coena* címmel említi. VÁRADI 1668, i. m. 105.

⁹⁶ Váradi három alkalommal hivatkozik (VÁRADI 1668, i. m. 44–46.) a katolikus szerkönyv Plantin-féle kiadására, ennyi adat alapján azonban még nem azonosítható a kötet.

⁹⁷ A hivatkozás (VÁRADI 1668, i. m. 81.) teljes bizonyossággal nem feloldható. Franciscus Ribera a páli levelek közül csak a Zsidókhöz írt levelet kommentálta, a címben megjelölt textus tehát alighanem téves. Elvileg lehetséges volna, hogy Váradi Alphonsus Tostado Ribera (1410–1455) egyik művére gondolt, ő azonban a páli levelek egyikéhez sem készített kommentárt.

SABELLICUS, Marcus Antonius (1436–1506)

91. *Rapsodie historiarum Enneadum*. – [Parisiis], venundatur ab Joanne Parvo & Jo. Badio Ascensio, [1516.]

SALAZAR, Ferdinandus Quirinus de (1576–1646)

92. *Expositio in proverbia Salomonis. Tomus I.* – Parisiis, Ex Officina Hieronymi Drovart, Apud Dionysivm Bechet, 1637. – [XVI] 585 [LII] p.

SALMERON, Alphonsus (1515–1585)

93. *In Epistolam ad Galatas. = Disputationum in Epistolas Divi Pauli tomus tertius; in ordine autem tomus XV.* – Coloniae Agrippinae, Apud Antonium Hierat, & Ioannem, 1615. – pp. 1–160.

SALVIANUS Massiliensis (405 k. – 451)

94. *De vero iudicio et providentia Dei, ad S. Salonium Episcopum Vienensem Libri VIII.* – Cura Io. Alexandri Brassicani I. C. editi ac eruditis Scholiis illustrati. – Rothomagi, Apud Ioannem Osmont, 1627. – 174 p.

SIGEBERTUS Gemblacensis (1030 k. – 1112)

95. *Chronicon.* – Studio Auberti Miraei. – Antverpiae, apud Hieronymum Verdussen, 1608. – [VI] 263 p.

SLEIDANUS, Johannes (1506–1566)

96. *Commentariorum de statu religionis et Reipublicae Carolo Quinto Caesare Libri XXVI.* – Argentorati, apud Christoph ab Heyden, 1621. – [XXX] 872 [XX] p.

SOCRATES Scholasticus (380 k. – 439 u.)

97. *Historiae Ecclesiasticae. = Historiae Ecclesiasticae pars secunda...* – Lovanii, excudebat Seruatius Sassenus, sumptibus haeredum Arnoldi Birckmanni, 1569. – pp. 1–190.

SPANHEMIUS, Fridericus (1600–1649)

98. *Geneva Restituta.* – A Geneue, par Pierre Chouët, 1636. – [VI] 104 p.

STAPLETON, Thomas (1535–1598)

99. *De principiis fidei doctrialibus controversia. = Thomae Stapletoni Angli, sacri theologiae doctoris... Opera, quae extant omnia. Tomus I.* – Lutetiae Parisiorum, 1620. – pp. 1–434.

STELLA, Johannes (1380 – 1435 k.)

100. *Opus de vitis ac gestis summorum pontificum.* – S. l., s. typ., 1650.⁹⁸
– 286 p.

TERTULLIANUS, Quintus Septimius Florens (160 k. – 225 k.)

101. *De baptismo adversus Quintillam.* = Q. Septimii Florentis Tertulliani Carthagiensis presbyteri Opera omnia, quae hactenus reperiri potuerunt. Tomus tertius. – Cum Iacobi Pamelii Brugensis, ...argumentis & annotationibus toti operi interjectis... illustratur. – Rothomagi, apud Ludovicum du Mesnii, 1662. – pp. 386–408.
102. *De idolatria liber.* = Q. Septimii Florentis Tertulliani Carthagiensis presbyteri Opera omnia, quae hactenus reperiri potuerunt. Tomus secundus. – Cum Iacobi Pamelii Brugensis, ...argumentis & annotationibus toti operi interjectis... illustratur. – Rothomagi, apud Ludovicum du Mesnii, 1662. – pp. 238–256.
103. *De praescriptione haereticorum.* = Q. Septimii Florentis Tertulliani Carthagiensis presbyteri Opera omnia, quae hactenus reperiri potuerunt. Tomus tertius. – Cum Iacobi Pamelii Brugensis, ...argumentis & annotationibus toti operi interjectis... illustratur. – Rothomagi, apud Ludovicum du Mesnii, 1662. – pp. 327–385.

THEODORETUS (393–466)

104. *Haereticarum fabularum compendium.* = Beati Theodoreti Episcopi Cyri Opera omnia in quatuor tomos distributa. Tomus IV. – Lutetiae Parisiorum, sumptibus Sebastianus Cramoisy, 1642. – pp. 187–318.
105. *Interpretatio in omnes Psalmos.* = Beati Theodoreti Episcopi Cyri Opera omnia in quatuor tomos distributa. Tomus I. Pars altera. – Lutetiae Parisiorum, sumptibus Sebastianus Cramoisy, 1642. – pp. 393–982.

THOMAS Aquinas (1225–1274)

106. *Summa totius theologiae.* Pars III, Vol. I-II. – Coloniae Agrippinae, sumptibus Cornelii ab Egmond & Sociorum, 1639.

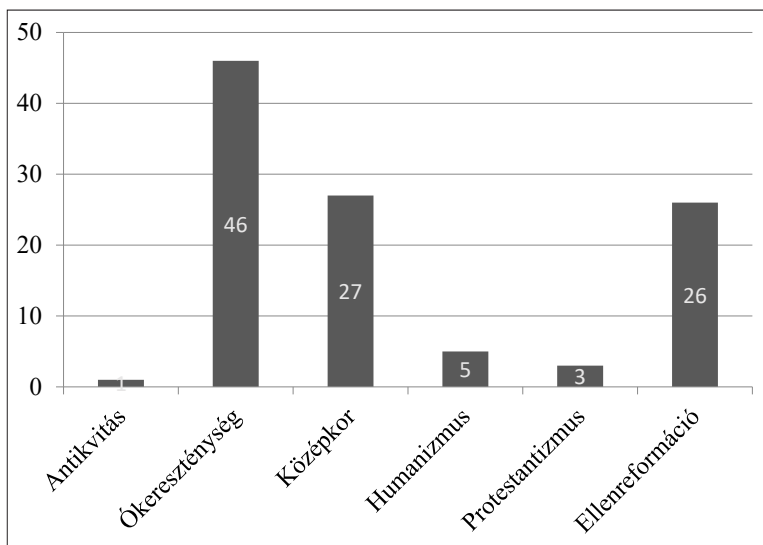
VÁSQUEZ, Gabriel (1549/51 – 1604)

107. *Commentariorum, ac disputationum in tertiam partem sancti Thomae.* Tomus I–IV. – Lugduni, sumptibus Iacobi Cardon, 1631.
108. *De cultu adorationis libri tres.* – Moguntiae, ex officina Ioannis Albini, 1601. – [XXX] 548 [XLII] p.

⁹⁸ Váradi egy párizsi kiadásra hivatkozik (VÁRADI 1668, i. m. 49.), ám a műnek csak egy 1505-ös velencei és strasbourgi, egy 1507-es és egy 1650-es, valószínűleg bázeli kiadását találtam.

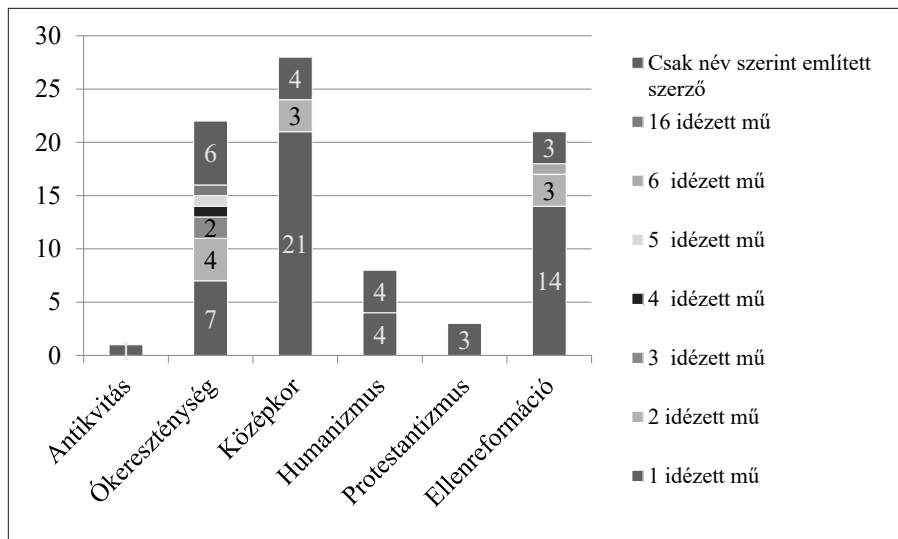
Csak név szerint említett szerzők

1. BASILIUS Magnus (329/30 – 379)
2. BEDA Venerabilis (672/73 – 735)
3. BOZIUS, Thomas (†1610)
4. CYPRIANUS, Thascius Caecilius (†258)
5. GELASIUS I., Papa (410 k. – 496)
6. HILARIUS Pictaviensis (315–367)
7. JOHANNES Chrysostomus (347–407)
8. NICOLAUS Lyranus (1270–1349)
9. MARSILIUS Patavinus (1275 k. – 1342 k.)⁹⁹
10. MERCERUS, Johannes (1510 k. – 1570)
11. ONUPHRIUS Panvinius (1529–1568)
12. PETRUS Damianus (1007 k. – 1072/73)
13. PRIERIAS, Sylvester (1456–1527)
14. PROSPER Aquitanus (390 k. – 455 k.)
15. VATABLUS, Franciscus (†1547)
16. VEGA, Christophorus de (1510 k. – 1573 k.)
17. VIO, Thomas Cajetanus de (1468/69 – 1534)

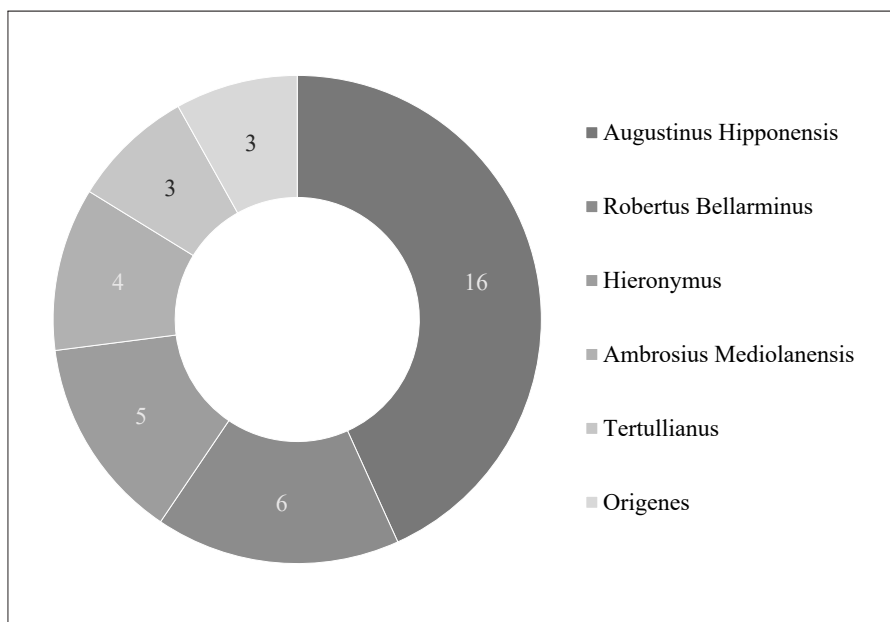

1. ábra. A Váradi által idézett művek száma korszakok szerint

⁹⁹ Váradi hivatkozásában (VÁRADI 1668, i. m. 115 [215]) Marsiliust előnév nélkül említi, így elképzelhető volna, hogy nem a padovai, hanem az ingheni filozófusra, a párizsi és a heidelbergi egyetem tanárára gondolt, aki négy másik idézett szerzőhöz hasonlóan kommentárt írt Petrus Lombardus művéhez.

2. ábra. Az egyes szerzőktől idézett művek száma korszakok szerint

3. ábra. A legtöbb művel idézett szerzők

Erdős, Zoltán

Reading Literacy and Reasoning Techniques

Mátyás Váradi's readings in Transylvania and the Low Countries

Born in Szeklerland and educated in Marosvásárhely (Târgu Mureș) and Kolozsvár (Cluj-Napoca), Mátyás Váradi spent three years from 1665 at universities in the Low Countries, in Leiden, Utrecht and Franeker. During his studies, he prepared and arranged his work *Burning Torch* for the press, in which he argued, in a form reminiscent of school disputations, for the antiquity and truth of the Reformed theology, deriving Catholic teaching from the heresies of the early Christian era.

A total of 306 references can be read on the pages of the work. By analyzing these, we can gain an insight into Váradi's specific way of thinking and working method, on the one hand, and the other hand, we can get an idea of what basic works he relied on, and which of these can be assumed to have been acquired during his studies in the Low Countries.

Based on the references that can be resolved with absolute certainty, a 108-item bibliography can be reconstructed. This, of course, only indirectly refers to Váradi's reading literacy, since it was determined not so much by the actual readership of the author, but by the specific character and reasoning of the work. This explains why authors of the Antiquity were omitted and the classics of Humanism and Protestantism were neglected.

The references to the *Burning Torch* follow the trends of Transylvanian culture. Váradi most often cited works that were available in Transylvania, even if they were not in common use. However, among the references, there are also three dozen works which, according to the surviving book lists, were not found in Transylvania and Hungary, or were extremely rare. During the peregrination in the Low Countries, therefore, Váradi greatly increased his readership in systematic and controversial theology, and to some extent in canon law and church history.

Of course, this overall impression can be further refined and nuanced by involving other types of sources, by analyzing references from contemporary authors.

Keywords: 17th Century, Cultural History, Book History, Reading History, Peregrination, Polemical Literature, Reformed Church.

KÖZLEMÉNYEK

Új levelek és versek Georg Purkirschertől. A 16. századi értelmiség szellemi orientációjának és kapcsolatrendszerének fontos forrásai a kiadott műveiken túl egyrészt a levelek, másrészt a nyomtatványokban szereplő paratextusok, illetve kéziratos bejegyzések, amelyek – a humanista irodalom diszkurzív, dialogikus jellege miatt is – nagyon gyakran szolgáltatnak adalékokat az illető intellektuális környezetéről. Az alábbi rövid tanulmányban a magyarországi, illetve közép-európai 'respublica litteraria' egy megbecsült pozsonyi tagjának, Georg Purkirchernek néhány újonnan talált, illetve kiadatlan kisebb művét vagy töredékes szövegét közlöm; ezek a szövegek nem szerepelnek Purkircher műveinek Miloslav Okál általi 1988-as összkiadásában,¹ tehát forráskiadásunk eme összkiadás kiegészítésének is tekinthető. Ezek a kis szövegek vegyes témájúak, többféle szempontból járulnak hozzá Purkircher érdeklődésének, szellemi környezetének megismeréséhez. Két, a londoni British Libraryben talált levélrészlet csodás események leírását tartalmazza, jól illeszkedve az anekdotázó orvos-humanista hasonló jellegű leveleihez; két, nyomtatványban megjelent, de a Purkircher-szakirodalomban ismeretlen epigramma tanulóéveibe és wittenbergi környezetébe enged bepillantást; és az irodalomban már ismert, de kiadatlan volt egy összefüggő szöveget képező bejegyzés egy Carolus Clusius-tól kapott könyv előzéklapján, amelyben egy főúri kertben látott cserjéről és annak akár mágikus jellegű használatáról ír.

Georg Purkircher (1535–1577), a pozsonyi születésű és diákévei után szülővárosában letelepedett városi orvos életműve izgalmas tárgya a kutatásnak a pozsonyi intellektuális életen túl a nyugat-magyarországi, sőt közép-európai humanizmus és tudománytörténet szempontjából is: elég csak a nyugati elittel való kapcsolataira gondolnunk, amelynek tagjai közül például Clusius vagy Philip Sidney-t is vendégül látta; vagy protestáns és patrióta érzelmekkel teli hosszabb verseire; vagy orvosbotanikai kertjére, amely az egyik első volt Magyarországon, és amelyről a levelezésben, sőt átfogó botanikai művekben is találhatók adatok.² Mindehhez képest viszonylag kevés a róla szóló irodalom, egy kora színvonalának megfelelő 1942-es kismonográfián túl néhány kisebb tanulmány született róla,³ és az 1988-as *Opera omnia* megjelenése után is csak néhány partikuláris szempontú írás.⁴ Csak az utóbbi pár évben látszik megélni a Purkircherrel kapcsolatos kutatás: egy nemrég megjelent tanul-

¹ Georgius Purkircher, *Opera quae supersunt omnia*, szerk. M. Okál, Bp., Akadémiai, 1988.

² Purkircher életének és műveinek összefoglaló áttekintéséhez ld. részletes szócikkemet: *Purkircher, Georg = Companion to Humanism in East Central Europe*, vol. 1, Hungarian Humanism, szerk. Kiss Farkas Gábor, várható megjelenés: Berlin, DeGruyter, 2024.

³ BÁLINT NAGY István, *Purkircher György (1530–1578) pozsonyi orvos élete = Orvosi Hetilap*, 74(1930), 553–556, 581–584; KNEIFEL Mária, *Purkircher György*, Bp., 1942; OKÁL, M., *Život a dielo bratislavského humanistu Juraja Purkirschera = Biografické Štúdie*, 11(1984), 7–43.

⁴ Pl. BOROSS Klára, *A pozsonyi humanista kör könyvei az Egyetemi Könyvtár antikva-gyűjteményében = Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei* 13, Bp., 2007, 157–185; SKOVIERA, Daniel, *Hungaria loquitur. Das Bild von Ungarn in der Paraphrase des Psalms 79 von Georg Purkircher = Acta*

mány egy szakasza Clusius-szal való baráti, de nem teljesen feszültségmentes kapcsolatát tárgyalja,⁵ egy megjelenés alatt álló tanulmány pedig többek közt Purkircher Bölcsesség könyve parafrázisát.⁶ Számos helyen említi Purkirchert a hamarosan kiadásra kerülő Zsámboki János- és Nicasius Ellebodus-levelezésben.⁷ Vizsgálandók még Purkirchernek az ELTE Egyetemi Könyvtárban, illetve Pozsonyi Egyetemi Könyvtárban található könyvei és azok esetleges bejegyzései.⁸ Reméljük, hogy mindezek a partikuláris tanulmányok és adatok e kis forráskiadással együtt hozzájárulnak Purkircher és műve mélyebb megismeréséhez, és előbb-utóbb elvezetnek korszerű összegző tanulmányokhoz vagy akár monográfiához. A szövegeket az átírás sztenderd szabályai szerint közlöm.⁹

I. Részleges másolatok Purkircher Carolus Clusius-hoz írt leveleiből a British Library kéziratában. Oxfordi–londoni kutatóutam során bukkantam rá a főleg 16–17. századi versek másolatait tartalmazó Sloane 2764. jelzetű kéziratban olyan, a Clusius-kutatásban tudtommal nem ismert levélrészletekre, amelyeket egy egyelőre ismeretlen gyűjtő másolt ki a Clusius-levelezésből, valószínűleg Leidenben. A 22. főlíon (r–v) összesen nyolc olyan, egy kéztől származó levélrészlet van, amelyek szinte mind Clusius-hoz írt levelekből valók (egy végrendelet-részlet is van köztük), és még leginkább az köti össze őket, hogy többségében valamilyen érdekes történetet vagy hírt tartalmaznak. A nyolc szöveget csak felsorolásszerűen közlöm lábjegyzetben,¹⁰ a továbbiakban a két purkircheri részletre koncentrálok.

1. Az egri foglyok és az oroszán esete: részlet Georg Purkircher Clusius-hoz írt, 1576. június 24-i, Pozsonyban kelt leveléből (f. 22r). Egy Vácon történt esetet írt ki a másoló Purkircher eredeti leveléből. Ennek és a másik purkircheri részletnek azt a címet adta, hogy *Excerptum e litteris Conradi Purkirchneri ad Clusium Posonio...* (és a dátum következik). Biztos azonban, hogy nem „Conrad Purkirchner”, hanem a mi Georg Purkircherünk a levélíró, ugyanis ugyanezt a történetet – mint Purkircher által elmesélt történetet – szinte szó szerint továbbadta Clusius az ifj. Joachim Camerarius-hoz írt 1576. június 26-i levelében.¹¹ Purkircherről egyébként is tudjuk, hogy levelezett Clusius-szal,

Conventus Neo-Latini Budapestinensis. Proceedings of the Thirteenth International Congress of Neo-Latin Studies, Budapest, 6–12 August 2006, szerk. R. Schnur, Tempe, ACMRS, 2010, 689–696.

⁵ ORBÁN Áron, *Clusius, Ellebodus and Purkircher: a Cross-section of Humanist-Naturalist Cultural Exchange between Vienna and Pozsony = Erudition and the Republic of Letters*, 8(2023), 1–35.

⁶ POSTA Anna, *Latin paraphrases of Old Testament books in verse in 16th century Hungary = Hungarian Studies – Special Issue on early modern Hungary no. 2*, várható megjelenés: 2023.

⁷ Almási Gábor szerkeszti a Zsámboki-levelezést, Szabó Ádám, Kovács Zsuzsa és Orbán Áron pedig az Ellebodus-levelezést.

⁸ Az előbbi könyvtárban fennmaradt könyveket már összegyűjtötte BOROSS 2007, i. m.

⁹ A latin szövegben a 'j'-t 'i'-re, az 'u'-t a megfelelő helyen 'v'-re változtattam. Tulajdonneveknél az esetleges kis kezdőbetűt nagyra cseréltem. Az eredeti központosítást akkor módosítottam, ha a központosítás mai gyakorlatával ellentmondásban állt (például mondat végén vessző volt pont helyett).

¹⁰ F. 22r: (1) részlet Willemine van der Aa Clusius-hoz írt 1576 március 13-i francia leveléből; (2) részlet Jean de Brancion flamand végrendeletéből, Clusiusról szóló részekkel; (3) Gian Vincenzo Pinelli Clusius-hoz írt levele egy részének rövid összefoglalása; (4–5) a két alább tárgyalt Purkircher-levél; (6) három francia bejegyzés egy-egy korabeli természeti katasztrófáról, részben Clusius-hoz írt levelekből. F. 22v: (7) részlet Didier Rouger Clusius-hoz írt 1603. május 6-i francia leveléből; (8) részlet Rouger 1608. március 20-i (vagy 29-i) francia leveléből.

¹¹ F. W. T. HUNGER kiadásában: *Charles de l'Escluse (Carolus Clusius), Nederlandsch kruidkundige 1526–1609*, 2, Hága, 'S-Gravenhage, 1942, 324–325.

és hogy szívesen mesélt érdekes híreket, történeteket Magyarországról.¹² A másoló „Purkirchner” olvasata a „Purkircher” félreolvasásából eredhetett, a „Conradus” név pedig a „G.” rövidítés félreolvasásából és így helytelen feloldásából. A történet szerint a budai pasa Vácon kikötetett tíz egri foglyot, és rájuk szabadított egy oroszánt, de az csupán játszadozott az első fogollyal, majd inkább egy törököt támadott meg. A törökök könyörögte, hogy eresszék szabadon a magyar foglyot, és ebbe a pasa beleegyezett.

Excerptum e litteris Conradi Purkirchneri ad Clusium Posonio 24 Junii anno 1576 datis
 Bassa Budensis fuit superioribus diebus Vaciae. Ubi cum multa spectacula militibus exhibuisset, adducuntur ad eum X pedites Agrienses tunc capti. Ex illis minimum natus curat alligari palo, et admittit Leonem qui eum discerpat. Leo ludens cum vincto, perones a pedibus eius avellit, pedes tamen non laesit: et statim postea convertit se in suum rectorem, hominem Turcum, et eum discerpat. Begi hoc spectantes fiunt supplices Bassae pro vincto, ut ei parcat, cui fera pepercit. Annuit Bassa et vinctum libertate donat. Spectatores fuerunt huius rei nostri coloni, qui et Turcis et nobis tributa pendunt etc.

Egyelőre nincs forrásunk, amely alátámasztaná a példázatszerű történet igazságát,¹³ és egyébként az áldozat helyett a zsarnok gazda ellen forduló vadállat motívuma Diomédész paripáinak mítoszától kezdve számos történetben előfordul. Ettől függetlenül a történet egyes elemei forrásértékűek is lehetnek, és érdekes az eset a Magyarországról nyugat felé terjedő hírek viszonylatában is. Clusius (és valószínűleg Camerarius) érdeklődését bizonyosan felkeltette az ő szavával „sodás” (admirabilis) történet, amint megkapta levélben, rögtön¹⁴ tovább is adta Camerariusnak, teljes egészében.¹⁵ Nem itt van a helye a kétszer elmondott történet összevetésének, de érdemes röviden megemlíteni a lényegi tanulságokat. Clusius nem rövidít le vagy torzít el semmit az eredeti szöveg tartalmából, azt szinte szó szerint emeli át a maga levelébe: ez a németalföldi tudós az a valóságghűség, pontosságra való törekvését tükrözi, amelynek lépten-nyomon tanújelét adja az életművében. Ugyanakkor Clusius humanista énjé is előbújik: néhol egy választékosabb kifejezést használ, találabb köztűszóra cseréli az eredetit, szórendet változtat, vagy éppen egyszerű mondatszerkezetet participiumos szerkezetté alakít,¹⁶ egy szóval tipikus humanista csiszolást végez Purkircher szövegén.

¹² Ld. ORBÁN 2023, i. m. 27.

¹³ Purkircher maga mindenesetre szemtanúkra hivatkozik a szöveg végén.

¹⁴ A június 24. és 26. között eltelt két nap a Pozsony és Bécs közötti levelek útjának sztenderd időtartama.

¹⁵ Clusius szövege a fent említett (és általam a kézirattal összevetett) kiadásban: *Miram historiam perscribit idem Purkircherus, quae his diebus accidit, uti accepit ab iis qui spectatores fuerunt. Bassa, inquit, Budensis superioribus diebus Vaciae multa spectacula militibus exhibuit, adducuntur interea ad eum 10 pedites Agrienses tunc capti, ex illis minimum natus palo alligari iubet, et leonem admittit, qui vinctum discerpat. Leo cum vincto ludens, perones duntaxat a pedibus avellit nec illum offendit, et statim in rectorem suum hominem Turcam conversus, eum miseris modis dilaniat. Begi, hoc spectaculo commoti, supplices Bassae fiunt vincti causa, et ei parcat orant cui fera pepercit. Annuit Bassa et vinctum libertate donat. Huius rei spectatores fuerunt nostri coloni qui et Turcis et nobis tributa pendunt.*

¹⁶ Pl. 'discerpat' helyett 'miseris modis dilaniat'; vagy 'convertit se in suum rectorem' helyett 'in rectorem... conversus'.

2. A vérző agancs: részlet Georg Purkircher Clusiushoz írt 1576. december 9-i, Pozsonyban kelt leveléből (f. 22r). A másik csodás történet, amelyet a másoló kiírt a levelezésből, explicit módon a szakralitás szférájába tartozik. Lipcsében egy kereskedő házában tizenhat éve volt a falon egy szarvasagancs, és röviddel a levélírás dátuma előtt elkezdett ömleni belőle a vér.

Excerptum e litteris Conradi Purkirkneri ad Clusium Posonio datis IXna Decembris 1576
Lipsiae, scribit amicus Vratislaviensis, cornu cervinum XVI. annos integros in domo cuiusdam mercatoris erat parieti affixum: ex illo cornu nunc aliquot dies fluxit sanguis tanta copia, ut aliquot mensuras scribat ex cornuto illo sanguine asservatas. Qui hoc scribit est vir magni nominis, et se ex oculatis testibus et fide dignis hoc habere affirmat. Scio Viennae mercatores esse, qui Lipsiae exercent mercaturam: ex illis posses rescire, quidnam ad ipsos de hoc portento sit perscriptum etc.

Az agancs ismert keresztény, krisztusi szimbólum, és a vérző szentképek, ostyák és egyéb szent tárgyak gyakori motívumok voltak a közép-európai népi hitvilágban.¹⁷ Mindenesetre tényleg keringhetett egy ilyen hír, és az egyébként mélyen hívó Purkircher hangsúlyozza a történet hitelességét: megbízható embertől származik a történet, de Clusius a bécsi kereskedőknél is utánakérdezhet. Csak találgathatunk, hogy ki lehetett a közvetlen forrás, a részlet elején említett „boroszlói barát”: az egyik lehetőség Paul Hess (Hessus, 1536–1603) boroszlói orvos, aki Purkircherrel egyidőben járt Wittenbergbe, és akivel Purkircher a padovai éveiben is tartotta a kapcsolatot.¹⁸

II. 1. Ajánló epigramma Caspar Bezekius „álpróféták és eretnekek” elleni verséhez. Purkircher felekezeti, szellemi orientációjának kialakulásában meghatározó volt a wittenbergi egyetem, ahol Melanchthon is a mesterei között volt. Eddig nem ismert, felekezeti tárgyú epigrammája már csak azért sem jelentéktelen, mert jelenleg ez tűnik az első fennmaradt művének, és bepillantást nyújt peregrinációs időszaka legelejének hitvitázó légkörébe; 1556 őszén jelent meg a nyomtatvány, Bezekius *Historiája*,¹⁹ éppen az idő tájt, amikor Purkircher beiratkozott az egyetemre.²⁰ Maga a nyomtatvány szinte ismeretlen a magyarországi kutatásban, Dörnyei Sándor kéziratosa RMK III. kiegészítései közt szerepel.²¹ Caspar Bezekiusról annyi tudható, hogy Zólyomból származott, és 1555. június 17-én iratkozott be az egyetemre.²² A nyomtatvány 17 oldalas főszövegének, a disztichonokban írt *Historiának* a tartalmából nyilvánvaló, hogy a Magyarországon terjedő unitárius irányzat ellen lép fel; eszköztárát tekintve a korabeli késő humanista költészet hagyományaihoz híven ötvöz biblikus és antik motívumokat. Ugyanígy tesz Purkircher a hat disztichonból álló ajánló epigrammájában. Az álpróféták, akikről Bezekius ’doctum opus’-a szól, az alvilági Styx, a lernai hidra, egyszerűen a pokol képviselői. Unitárius-ellenes utalásokra jó példa a 6. sor, miszerint a hidrát legyőző Herkules „az égi Jupitertől született”, tehát isteni természetű. Purkirchernek nem

¹⁷ Ld. pl. *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*, Band I, hg. Hanns Bächtold-Stäubli et al., Berlin, De Gruyter, 1927, Schlagwort „Blut”.

¹⁸ Ld. *Purkircher levele ifj. Joachim Camerarius*hoz, 1563. január 27. = OKÁL 1988, i. m. 151.

¹⁹ *Historia De Pseudoprophetis Ac Haereticis In Christi Ecclesia Passim Sparsis...* Wittenberg, P. Seitz, 1556, VD16 ZV 19044.

²⁰ A Paulus Rubigallushoz írt ajánlás dátuma 1556. szeptember 27., és Purkircher 1556. szeptember 30-án iratkozott be az egyetemre: *Album Academiae Vitebergensis ab a. CH. MDII usque ad a. MDLX*, t. I, Leipzig, 1841.

²¹ Wix Györgyné, *Régi magyarországi szerzők*, szerk. Vásárhelyi Judit, Bp., OSZK, 2008, 96.

²² *Album Academiae...* 1841, i. m. I, 308: *Caspar Bezekius veterisohliensis ex montanis Hungariae*.

ez a vers az egyetlen unitárius-ellenes megnyilatkozása,²³ ez a téma megérdemelné egy átfogóbb vizsgálatot a kutatásban.

Epigramma

Quid noceant Stygio geniti de fonte Prophetæ,
 Quæ quoque magnanimus dogmata quisque docet,
 Quos hinc concipiat lachrymans Ecclesia luctus,
 Bezekii doctum cuncta docebit opus.
 Martia Lernaëum superavit dextra draconem
 Herculis, æthereo qui Iove natus erat.
 Sic nunc nate Dei nostros superato dracones,
 Quos tibi dilecto cernis obesse gregi.
 Pro quibus effuso pretioso sanguine λύτρον
 Solvisti, et varia fraude perire vides.
 Hos iterum stygias quin mox detrudis ad undas,
 Cur sinis in populum monstra ferire tuum?

Georgius Purkircher Posoniensis

2. *Epitáfium egy wittenbergi diáktárs halálára.* Egy öt évvel későbbi nyomtatványban található a már magiszteri fokozatot szerzett Purkirchernek Balthasar Knorról, diáktársáról írt sírverse. Korai halála miatt nem sok tudható erről a diáktársról. 1559. szeptember 15-én iratkozott be az egyetemre a bécsi Knor,²⁴ és mint a temetési beszédből kiderül, 1561. február 19-én hagyta itt az árnyékvilágot. Jómódú családból származott, bölcsészetet és teológiát tanult, és egy májbetegségben,²⁵ két hét szenvedés után halt meg.²⁶ Ez az oráció az egyetem tagjainak nyilvános beszédeit és egyéb műveit tartalmazó nyomtatványsorozat negyedik, 1559 és 1561 közötti szövegeket tartalmazó kötetében jelent meg, és a boroszlói Petrus Vincentius mondta el február 20-án. A beszéd után következik Purkirchernek ugyanaz napra datált, hexameter és jambikus tetrameter sorpárokból álló, 24 soros költeménye.²⁷ A vers a műfajra jellemző toposzokon alapul: Balthasar meghalt élete virágjában, de mivel az igaz hit tüze fűtötte, a mennyországba került, Krisztus jobbán ül. A költő több példán keresztül állítja szembe az élet törekénységét, mulandóságát és a túlvilági örök életet.

Epitaphium eiusdem, scriptum a Georgio Purkirchero Brespurgensi.

Mortuus hac claudi sua iussit Balthasar urna
 Knor membra terræ debita.
 Spiritus ætheream coeli conscendit ad arcem
 Inhaerens Christi dexteræ.
 Non aetas viridis, non illi stemma patrum
 Iniquas Parcas leniit,

²³ Ld. pl. *Dialogus Istri et Grani*, kiadása: OKÁL 1988, i. m. 142–145.

²⁴ *Album Academiae...* 1841, i. m. I, 364: Balthasar Knor Viennensis.

²⁵ Ld. az epigramma 7. sorát.

²⁶ *Scriptorum Publice Propositorum a Gubernatoribus studiorum in Academia Witenbergensi Tomus Quartus...*, szerk. M. Maius, Wittenberg, G. Rhau, 1561, VD16 ZV 23887, 15568, g2v.

²⁷ F. g3r–v.

Et iecur obscuro putrescens sanguine claram
 Vitae necavit flammulam.
 Sed quia corde sacrum flamen credente fovebat²⁸
 Vivit nec unquam scit mori.
 Hospes in hunc venit sic hospes et exiit orbem
 Iam coelica potens domo.
 Effera praeteriens hoc tramite forte iuventus,
 Gradum quieta contine.
 Cumque legis iuvenem tumida hac tellure repostum
 Mori te posse cogita.
 Lilia ceu niveo nunc flore superba triumphant
 Cadunt mox caesa falcibus:
 Sic hodie iuvenis qui forma exultat et annis
 Statim cras aeger occidit.
 Vive memor mortis cum sis mortalis, et actae
 Relinque vitae gaudia,
 Iam tua sit Christus spes et non vana voluptas,
 Per hunc vives et mortua.

Die 20. Februa. Anno 1561.

III. Egy ismeretlen cserje leírása Forgách Simon kertjéből. Az ELTE Egyetemi Könyvtára őrzi Nicolás Monardes Amerikából hozott gyógynövényekről írt könyve fordításának azt a példányát, amelyet Clusius, a fordító adott Purkirchernek 1574-ben.²⁹ Ennek előzéklapjára írta le Purkircher azt, amit megtudott egy bizonyos cserjéről 1577. augusztus 7-én, amikor Forgách Simon surányi kertjében járt. A bejegyzésről már hírt adott Pajkossy Györgyné³⁰ és az ő nyomán Boross Klára,³¹ ám az érdekes szöveg nem került be Okál összkiadásába. Surányt (a szövegben *Surāni*) a mai Nagysuránnyal (Šurany, Szlovákia) azonosíthatjuk, amely Érsekújvártól északra fekszik, Forgách Simon pedig Forgách Ferenc testvére, több megye főispánja, 1569-től dunántúli főkapitány volt. Purkircher a nyugat-magyarországi Habsburg-hú főnemesi világ több tagjával kapcsolatban állt, Pozsonyban beletartozott Radéczi István körébe, páciensei között pedig ott volt többek közt Balassi János, Dobó István vagy éppen János Frigyes szász herceg; Forgách Simont mint hős hadvezért említi Purkircher egy levélben,³² egyébként nem tudunk korábbi ismeretségükről. Talán orvoslás végett járt a főúrnál 1577 augusztusában, de lehet, hogy ő maga is menedéket keresett, ugyanis 1577-ben dúlt a pestis Pozsonyban és környékén, Ellebodiust már elvitte júniusban. Végül Purkirchert is utolérte a kór, ő október 24-én halt meg.

²⁸ *Correxī ex sovebat.*

²⁹ MONARDES, N., *De simplicibus medicamentis ex occidentali India delatis, quorum in medicina usus est. Interprete Carolo Clusio Atrebatē, Antwerpen, C. Plantin, 1574.* Clusius sajátkezű bejegyzése a címlapon: *Clariss[imo] Viro Philo[sophiae] ac Medicinae Doctori Georgio Purkirchero dedit Carolus Clusius MDLXXIII.*

³⁰ PAJKOSSY Györgyné, *Ellebodius és baráti körének könyvei az Egyetemi Könyvtárban, „Nicassii Ellebodi Casletani et amicorum” = Magyar Könyvszemle, 99(1983), 225–242, itt 232.*

³¹ BOROSS 2007, i. m. 177.

³² *Purkircher Philip Sidney-hez, 1576. június 6.; OKÁL 1988, i. m. 166.*

Anno 1577³³ die 7 Augusti apud Magnificum Dominum Simonem Forgach vidi Surāni virgultum coloris spadicei, lignum durissimum. Tartari vocant TABARHV (videtur Tamarisci lignum esse).³⁴ Nascitur in stipite crasso ita ut patinae inde excindantur, amat rupes et loca aspera. Tartari, qui apud dominum Forgach tunc erant mancipia, dicebant, se vidisse hanc arborem in Tartaria et Polonia. Folia habet corni decidua, nec florem nec fructum profert. Virgulta ex stipite prodeuntia sunt longitudine unius viri. Usus eorum quando equus vel vacca vel bos mingere non potest, tunc pudenda ter cum eo tanguntur, et statim mingit, quod Dominus Forgach saepe est expertus. Tartari dicebant illis aperiri tubercula in ore equi nata, item prodesse contra incantationem.

Egy számára ismeretlen növényt ír le Purkircher: gesztenyebarna, kemény fájú, vastag altörzsű cserje, lehajló levelekkel; se virágja, se termése, és akár embernyi magasra megnő. „Tatárok” mutatták meg a pozsonyi vendégnek, akik ott szolgáltak Forgách alatt: ők esetleg hadifogoly krími tatárok lehettek, amely nép gyakran harcolt a török oldalán. A tatárok „TABARHV”-nak nevezték a növényt: erre a furcsa szóra nem találtam adatot.³⁵ Purkircher megjegyzi a szó fölött, hogy a „tamariszkusz fájának tűnik”, ám ez sem segít az azonosításban: az a növény, amelyet a kortárs botanikusok – például Clusius vagy Lobelius – ’tamariscus’-nak neveznek és írnak le, különbözik Purkircher cserjéjétől például abban, hogy apró levelű, virágot is hozó növény, amelyet főleg lépbajok ellen használnak.³⁶ A legérdekesebb része a szövegnek a növény hasznáról, használatáról szóló utolsó két mondat (maga az ’usus’ a leírások sztenderd része volt a hagyományos herbáriumokban, és az egyéb botanikai művekben is gyakori). Ha a ló, tehén vagy ökör nem tud vizelni, csak meg kell érinteni a hátsójukat a növény ágaival; ezenkívül felfakaszt a ló szájában bizonyos daganatokat és a ráolvasások ellen is véd. A vizelethajtó és egyéb hatásokat Purkircher mint a tatárok és Forgách Simon³⁷ tapasztalatát írja le, ami még nem jelenti azt, hogy ő maga is mindegyiket igaznak tartotta; mindenesetre leírta, és az ebben az időben, a 16. század végén kibontakozó botanikai irodalomban már egyáltalán nem volt szokványos mágikus jellegű, például ráolvasással kapcsolatos hatások említése a leírásokban, Clusiusra például egyáltalán nem jellemző. Ám a további tudománytörténeti kitekintés vagy az említett gyógyhatások, hiedelmek összevetése hasonló hiedelmekkel legfeljebb egy másik tanulmány témája lehetne, e forráskiadás kereteit meghaladja.

ORBÁN ÁRON

³³ *Super* 1577: XXVI. e. †...† 1.

³⁴ Videtur... esse: *super* TABARHV, *manu* Purkircheri.

³⁵ Nincs kizárva, hogy a görög nagybetűkkel írt és a végén elírt TABARHN („tabarén”) lenne a szó olvasata.

³⁶ Ld. Clusius, *Rariorum stirpium historia*, Antwerpen, Moretus, 1601, 41; M. Lobelius (de l’Obel), *Kruidtboeck...*, Antwerpen, C. Plantin, 1581, 2. oldalszámsorozat 252. Ma egy egész ’genus’-t neveznek ’tamarix’-nak vagy ’tamariscus’-nak, amelyhez 50-60 faj tartozik.

³⁷ A „quod Dominus Forgach saepe est expertus” mellékmondat azt sejteti, maga Forgách erősítette meg – Purkircherrel beszélgetve – a növény fenti állatokra tett hatását.

Skaricza Máté Angliában. Az angliai magyar peregrináció kezdeteiről. Amikor a régi magyar tengeri utazások kapcsán először írtam Skaricza Mátéről,¹ még nem próbáltam feltárni ennek a művelt protestáns lelkésznek az európai kapcsolatait, illetve Skaricza és két társa 1571-es² angliai látogatását, vagyis az angliai magyar peregrináció kezdetét. Jóllehet figyelemre méltó, milyen konfesszionális szövegkörnyezetben történt ez a látogatás, amelyek indítékait Wittenbergben és Heidelbergben, illetve Párizsban kell keresnünk.

A magyar reformáció első hívei Luther Márton és Philipp Melanchthon tanítványai között voltak, ezért lett Wittenberg, illetve az ottani egyetem a reformáció első és részben második nemzedékének „lelki fővárosa”. Bár a 16. század vége felé a helvét hitvallást követő diákok már Wittenberg helyett Heidelberg és Marburg felé indulnak külföldi tanulásra, 1570–1571-ben még ritkaság számba megy az olyan peregrinus, aki itáliai vándorlása, majd pár hónapos genfi és bázeli tartózkodása után meglátogatja Heidelberget, Frankfurtot, Wittenberget és még Marburgot is. Skaricza Mátéről van szó, aki a Wittenbergben végzett, és már külföldön is ismert Szegedi Kis István tanítványa és – részben – latin műveinek gondozója.³ Skariczához Wittenbergben csatlakozik két református társa, Dési Tamás⁴ és Udvardi András,⁵ együtt indulnak nagy európai körútjukra.

Először az úthoz két dologra van szükség: pénzre és ajánlólevelekre. Pénzt Skaricza részben tehetősráckei polgároktól, illetve a helyi református egyháztól szerzett több éves vándorútjára, ajánlólevelet meg kér és kap minden fontosabb protestáns humanistától, akivel találkozik. Ekkorra már kialakult egy olyan kapcsolatrendszer Európában, amelyik segítségével városról városra, akadémiáról akadémiára utazhatnak a vállalkozó szellemű peregrinusok. Ennek a hálózatnak Anglia még nem szerves része, bár számos angol protestáns tudós tölt éveket Svájcban, illetve német földön „Véres” Mária uralkodása idején. Ezek támogatására általában számíthat az a peregrinus, aki átlátogat az Erzsébet-kori Angliába. Skariczáék ezt valószínűleg tudják, de egészen 1570-ig az angol protestantizmus még bizonytalan állapotban van, nem vált el teljesen Róma fennhatóságától.

Ugyanakkor Európa nyugati része a reformáció és a tridenti zsinattal induló ellenreformáció miatt évezedeken át tartó válsággal küzdött, sőt, John H. Elliott szerint a vallási ellentétek „a nemzetközi élet összeomlásával jártak”.⁶ Ez kihatott a diákok szabad vándorlására is. A katolikusok, akik korábban választhattak Krakkó és Wittenberg, illetve Pádvia között, mostantól nem látogathattak svájci egyetemeket, a protestánsok pedig Genf és Bazel mellett mind inkább a protestáns német egyetemeket tűzték ki úticélul. Ami a francia egyetemeket illeti, ott az ismétlődő polgárháborúk miatt szintén

¹ GÖMÖRI György, *Tengerre, magyar? Tengeri utak régi irodalmunkban = Bárka*, 24(2016), 1, 65–70; Újranyomva: GÖMÖRI György, *Magyar vándorok Angliában 1572–1750*, Szombathely, Savaria, 2023, 7–20.

² A látogatás 1571-ben, az év utolsó trimeszterében történt. A dátumot helyesen adja meg az angliai adattár 151. számú biogramja (GÖMÖRI György, *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1526–1789*, Bp., ELTE Levéltára, 2005), de téves dátummal szerepel a *Magyar vándorok Angliában...* című fent idézett könyvemben.

³ Szegedi Kis István első munkája az *Assertio vera de trinitate* (Genf, 1573) volt, amit egy-egy zürichi és bázeli kiadvány követett, mindkettő 1584-ben. A *Theologiae sincerae loci communes de Deo et homine* (Bazel, 1585) című munkája előszóként tartalmazza Skaricza Máté *Vita Stephani Szegedini* című életrajzát. Ld. ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, 3. jav. és bőv. kiad., szerk. Ladányi Sándor, Bp., MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977, 584.

⁴ Ld. SZABÓ András, *Coetus Ungaricus: A wittenbergi magyar diáktársaság, 1555–1613*, Bp., Balassi, 2017 (Humanizmus és Reformáció, 37), 131.

⁵ *Uo.*, 277.

⁶ ELLIOTT, John H., *Europe Divided 1559–1598*, London, Glasgow, Collins, 1968 (The Fontana History of Europe), 40.

csökkent a külföldi peregrinusok száma, talán az orvosi kara miatt elhíresedett Montpellier kivételével. Skaricza Máté ugyan bejárta Itáliát, de vigyáznia kellett, hogy ne fedje fel protestáns kilétét, mert könnyen az inkvizíció börtönébe kerülhetett volna.⁷ Ha követjük Skaricza és két magyar társa útvonaltát, látjuk, hogy megfontoltan kellett utazniuk, nehogy valahol egy vallási konfliktus miatt kitört fegyveres harc közepébe keveredjenek.

Ilyenre alkalmuk lett volna Németalföldön, ahol 1570–1571-ben már tartott Orániai Vilmos vezetésével induló spanyolelleses függetlenségi háború. Igaz, ekkor még egyetemek sem léteznek a holland városokban – az elsőt, Leidenben, 1575-ben alapítja meg Orániai Vilmos. Mindenesetre Skariczáék Kölnből utaznak Utrechtbe, ahol talán csak egy napot töltenek, s onnan tovább Flandriába, majd Párizsba. Skaricza Máté Párizst „valóban páratlan városnak” írja le, ahol a Sorbonne-on harminckétezer diák tanul, s már ezzel kivívja a magyar látogatók elismerését.⁸

Ha valóban Angliába készültek volna Skariczáék, miért nem valamelyik holland kikötőből keltek át a Szigetországba, ahol ekkoriban a protestantizmus szempontjából rendkívül jelentős változásokra került sor? Talán azért, mert ezekről a változásokról csak Párizsban értesültek, s ott kaptak ajánló leveleket egy doveri lelkészhez és a Cambridge-ben tanító Antoine Rodolphe Chevalier (Cevallerius) nevű francia teológushoz. Párizs ebben az időben a vallásháborúk rövid szünetét élvezte, az 1570-es Saint Germain-i béke és a Szent Bertalan-éji megszárlás között. Nem tudni, hogy a magyar látogatók kapcsolatban voltak-e a Coligny admirális vezette hugenotta párttal, vagy csak a Sorbonne valamelyik professzorának vendégszeretetét élvezték. Abból, ahogy Skaricza leírja Párizst („Itt vígan élhetsz, ha időd meg erőd elegendő”)⁹ arra lehet következtetni, hogy nem volt elég idejük Párizsra, vagy túl költségesnek bizonyult hosszabb ideig itt maradniuk.

Ami Angliát illeti, az ottani reformációt elsősorban mártírológiai okból ismerte a magyar protestáns közvélemény. Erre mutat, hogy Sztárai Mihály már 1560-ban Laskón megénekelte Thomas Cranmer, a máglyahalálra ítélt angol püspök történetét. Ez ugyan csak 1582-ben, Skariczáék útja után tizenegy évvel került kiadásra,¹⁰ de kéziratban már terjedhetett, és mivel Sztárai John Foxe egy bázeli latin mártírológiai művét, a *Rerum in ecclesia gestarum commentarii*t használta forrásul, Szegedi Kis István és tanítványai legalább az ő nevét ismerhették a protestáns angol teológusok közül. Mivel Skaricza azt írja, Heidelbergbe érkezésekor rögtönzött beszéddel köszöntötte Immanuel Tremelliust, a híres hebraistát, lehet, hogy tőle, vagy a Strassburgban köszöntött Johannes Sturmától kapott ajánlóleveleket párizsi útjára.¹¹ Tremellius egyébként legalább három évig élt Angliában, tanított Cambridge-ben, és 1571 tavaszán, amikor Skaricza és társai Heidelbergbe érkeztek, már alighanem tudomást szerzett arról, hogy ki volt a héber nyelv újonnan kinevezett tanára, az új Regius professzor Cambridge-ben: a francia A. R. Chevalier.¹² Mivel úgy gondolom, Skariczáék ekkor még nem készültek Angliába, de biztosan megjegyezték, hogy ha esetleg felkeresnék a Szigetországot, lesz, aki a pártjukat fogja.

⁷ SKARICZA Máté, *Szegedi István élete, 1582*, ford. Kathona Géza = *Janus Pannonius, Magyarország humanisták*, vál., szövegmond. és jegyz. Klaniczay Tibor, Bp., Szépirodalmi, 1982 (Magyar Remekírók), 1213. Az életrajz újabb fordítása: SZEGEDI Kis István, *A tiszta teológia főrészei, Összefüggő táblázatokban magyarázva és a tudósok tanításaival szemléltetve*, ford., jegyz., utószó Buzogány Dezső, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2022, XXIII.

⁸ SKARICZA 1982, i. m. 1218; SZEGEDI Kis 2022, i. m. XXVI.

⁹ SKARICZA 1982, i. m. 1218; SZEGEDI Kis 2022, i. m. XXVI.

¹⁰ RMNY 512. Az egyetlen fennmaradt példányt a British Libraryben őrzik.

¹¹ SKARICZA 1982, i. m. 1216; SZEGEDI Kis 2022, i. m. XXIV–XXV.

¹² A latinosan „Cevallerius”-nak nevezett A. R. Chevaliert 1569-ben nevezték ki a cambridge-i héber tanszékre. Feltehetőleg levelezett Tremelliusszal. Lehet, hogy Skaricza már ismerte Chevalier *Alphabetum Hebraicum* című művét (Genf, 1566), sőt az sincs kizárva, hogy bázeli héber tanulmányai során használta, amiről beszámol a *Vita Stephani Szegediniben*.

De térjünk vissza az 1571. évi helyzetre. Egy évvel korábban történt valami, ami végzetes következményekkel járt az angliai egyházra és az egész európai kereszténységre nézve: V. Piusz pápa kiközösítette I. Erzsébet királynőt. Tette ezt II. Fülöp spanyol király rosszállása ellenére,¹³ nem mérve föl, hogy ezzel véglegessé teszi az anglikán egyház elszakadását Rómától. A pápának nem kellett sokáig várnia a válasza, amit elhamarkodott lépésére kapott: 1571-ben több egyházmegyei gyűlés Canterburyben és Londonban megfogalmazta és törvénybe iktatta az ún. *Harmincikilenc Vallási Tételt* (Thirty-nine Articles).¹⁴ Bár erre a keresztény Anglia már 1562/1563 óta készült, csak most mondta ki a Rómától való függetlenségét. Az angol egyház feje az uralkodó után a mindenkori canterburyi érsek lett, akkor Matthew Parker viselte a tisztséget.

Ezek a körülmények, tehát Chevalier kinevezése Cambridge-be és az angol egyház protestáns állásfoglalása lehettek azok, amelyek felkeltették Skariczáék kíváncsiságát. Nem maradt más hátra, csak az, hogy újabb ajánlólevelekkel felszerelve átkeljenek a Csatornán, és fölkeressék Anglia második legrégibb egyetemét, Cambridge-et. Erre 1571 őszén kerülhetett sor, hogy pontosan mikor, nehéz lenne megmondani, de úgy gondoljuk, az őszi cambridge-i trimeszter idején. Meglehet, éppen a legalkalmasabb időpontban érkeztek Angliába. Bár mint külföldi látogatók nem szólhattak bele az angol egyházon belüli vitákba, az a néhány név, amit Skaricza említ a Szegedi Kis-életrajzban, segít betájolni ottani kapcsolataikat. Ezek közül az első, John Philpot doveri lelkész, mindössze útikalauzként jön számításba, valószínűleg a jó ajánlólevelek hatására kíséri a jövevényeket Londonba, ahol ezek a többi közt megtekintik a kiközösített királynő (alighanem greenwichi) palotáját.¹⁵

Utána Skariczáék ellátogatnak Cambridge-be. Nem lehet pontosan tudni, hogy Chevalier mennyire volt puritán érzelmű, de mivel még 1569-ben (a harcos puritán Thomas Cartwrighthoz hasonlóan) kapott tanszéket az egyetemen, feltételezhetjük, hogy mint hugenotta, ő is inkább a szigorúbb kálvinista irányzattal rokonszenvezett. Ami az *Actes and Monuments...* szerzőjét illeti, John Foxe mint a nagy protestáns mártírológia szerzője, meglehet, egyházszerkezési vitákon felül állt, és mivel vállalta Thomas Cranmer érsek örökségét, nem foglalt állást a püspöki hivatal ellen. Foxe könyvét az Erzsébet-korban a Biblián kívül egy canterburyi egyházi gyűlés az összes angliai templomnak ajánlotta, népszerűbb volt tehát Kálvin és Zwingli műveinél. Akár a magyar látogatók is szerezhettek egy példányt a Foxe-mártírológia új, bővített kiadásából.¹⁶

Skaricza Mátéék harmadik pártfogója, akinek „nemes jószágának” köszönhetően peregrinusaink eljutottak Cambridge-be, Edward Dering (1540–1576) volt. Mint a Christ College Fellow-ja, 1564-ben ő köszöntötte I. Erzsébet királynőt, amikor az Cambridge-be látogatott. A jezsuiták ellen írt pamfletje (*Sparing Restraint*) népszerűvé tette protestáns körökben, de mivel szoros barátságban állt a puritán Thomas Cartwrighttal és ennek hangot is adott, Cartwright kizárása után megbírálv a Cambridge-i Egyetem új törvényeit, 1570-ben régi barátja, Matthew Parker érsek lényegében kitiltotta az egyetemről, bár kollégiumi tagságát alighanem megtarthatta. Egy ideig még Londonban működött, mint a Szent Pál-katedrális teológia tanára, de 1573-ban ezt az állását is elvesztette. 1571 őszén a fennmaradt beszámolóiból nem világos, hogy kalauzolta-e Skariczáékat Cambridge-ben, vagy csupán szállást

¹³ ELLIOTT 1968, i. m., 173.

¹⁴ Az egyházgyűlés 1571. május 11-én döntötte el és terjesztette föl a királynőhöz a határozatot a 39 vallási törvénycikk elfogadásáról. Ld. BENNETT, Thomas, *An Essay on the Thirty-nine Articles of religion, agreed on in 1562 and revised in 1571*, London, printed by M. J. for W. Innys at the Prince Arms in Saint Paul's Churchyard, 1715, 153, 161.

¹⁵ SKARICZA 1982, i. m. 1219; SZEGEDI KIS 2022, i. m. XXVI.

¹⁶ A *The Actes and Monuments...* második bővített és „meglehetősen javított” kiadása mintegy 2300 lapos volt (London, 1570).

szerzett nekik, és lehetővé téve, hogy a magyar látogatók pár napig megtekintsék a város legszebb kollégiumait és megismerkedjenek az egyetemmel, amelyik „bővelkedik tudós emberekben”.¹⁷

A három magyar teológus, Skaricza, Dési és Udvardi hajón távozott Angliából Hamburgba, feltehetőleg német főrangúak társaságában, majd Lübecken és Lüneburgon át érkeztek meg újra Wittenbergbe, úgymond „második hazánkba”.¹⁸ Utánuk jó pár évig nem látogatott magyar protestáns Cambridge-be, egészen Újfalvi Imre és Váczi Gergely utazásáig, akik kedvezőbb körülmények között, 1595-ben jártak Angliában.¹⁹ Ekkor már Skaricza pártfogói közül egy sem volt életben, de az anglikán egyházon belüli viták még sokáig, közel egy évszázadon át folytatódtak.

GÖMÖRI GYÖRGY

¹⁷ SKARICZA 1982, i. m. 1219; SZEGEDI KIS 2022, i. m. XXVI.

¹⁸ SKARICZA 1982, i. m. 1219; SZEGEDI KIS 2022, i. m. XXVI.

¹⁹ Újfalvi jelentőségéről újabban ld. *Újfalvi Imre pere és műveltsége, Tanulmányok és szövegek közlések*, szerk. Oláh Róbert, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2019.

Sophonias Paminger Balassi Ferencnek írt versei. Németh S. Katalin 1999-ben közölte Joachim Bielskinek Balassa János halálára írt epicédiumát.¹ A szöveget Csonka Ferenc fordította le, a kiadást pedig a nyomtatvány mára egyetlen fennmaradt, az edinburgh-i Skót Nemzeti Könyvtárban található példánya alapján készítették el. Ám Bielski művének nem ez volt az első tudományos említése: 1940-ben Waldapfel József bukkant rá az addig csak címében ismert epicédiumra, és közreadta azt.² Ez a kiadás azonban egy csonka, részben olvashatatlan példányt vett alapul, mely 1944-ben el is pusztult. Szerencsére az edinburgh-i példány felfedezése után³ Bielski műve teljességében elérhetővé vált, viszont még ezzel sem derült fény mindenre. Szabó András 1997-es, a Balassi-fivérek nürnbergi tartózkodását ismertető cikkében⁴ említést tesz egy verses imádságról és egy epigrammáról, melyet Sophonias Paminger, Balassi Ferenc nürnbergi iskolamestere jelentetett meg Balassi János halála után, a Bielski-féle epicédium függelékében. Szabó megjegyzi, hogy ebből még nem került elő egyetlen példány sem, csupán a címleírást ismerteti Philipp Albert Christfels 1767-es, Paminger műveit tartalmazó bibliográfiája⁵ alapján. Paminger egy latin és német nyelvű imát és egy ahhoz tartozó, Balassi Ferencnek és nevelőjének, Szkárosi Jánosnak ajánlott latin nyelvű epigrammát adott ki. Az epicédium skóciai példányának vizsgálatára során ismertem fel, hogy a kötet nemcsak a Bielski-művet, hanem Paminger verseit is tartalmazza.⁶

Sophonias Paminger (1526–1603) Passauból származó tanár, iskolamester, költő volt.⁷ Apja Leonhard Paminger zeneszerző és teológiai író, akinek műveit később maga Sophonias adta ki. 1545-től Wittenbergben Melancthon és Georg Röhrer mellett tanult, utóbbinak közeli barátja is volt. 1556-tól különböző városokban vállalt tanári állást a latin és görög nyelv tudósaként. Rengeteg helyen megfordult Deggendorftól kezdve Regensburgon át egészen Nürnbergig. 1575-től itt élt a karthauziak egykori kolostorában, ahol magániskolát is nyitott. Emellett beutazta Magyarországot, Stájerországot és Karintiát is, hogy támogatókat keressen apja műveinek kiadásához. Ezek első két kötete már 1573-ban megjelent *Cantiones Ecclesiasticae* címmel (VD16 ZV 24062, VD16 ZV 24063). Mintegy húsz saját művet hagyott hátra, melyek között találunk verseket, zeneműveket és egy ötosztályos iskola számára készült iskolai szabályzatot, mely pedagógiai munkájának lenyomataként is olvasható.⁸ Az 1557-es *Poemata* című versgyűjteményében (VD16 P 70) nagyrészt latin nyelven írt epigrammák, elégiák és alkalmi versek (gyászénekek, sírfeliratok) szerepelnek.⁹

¹ NÉMETH S. Katalin, *Balassi János epicédiumáról = Irodalomtörténeti Közlemények*, 103(1999), 5–6, 648–657.

² WALDAFFEL József, *Magyarország sorsának XVI. századi lengyel visszhangjához, Bielski Joachim epicédiuma Balassi apjának halálára*, Bp., EPhK, 1940, 197–211.

³ BIELSKI, Joachim, *Epicedium in obitum [...] in regno Hungariae consiliarij &c.*, DC. 4 (11), National Library of Scotland, Edinburgh.

⁴ SZABÓ András, *Balassi Bálint és öccse Nürbergben (1565–1577) = Irodalomtörténeti Közlemények*, 101(1997), 1–2, 64–71, (69).

⁵ *B. Caroli Christiani Hirschii De Vita Pamingerorum Commentarius, [...] Georgii Adami Michel Edidit Atque Illustravit*, szerk. Philipp Albert Christfels, Oettingen, 1767.

⁶ PAMINGER, Sophonias, *Precatio ad deum patrem domini [...] Latinisch vnd Teutsch gestellet*, D. C. 4 (2), National Library of Scotland, Edinburgh.

⁷ Életréhez összefoglalóan ld. WAGNER, Fritz, *Sophonias Paminger (1526–1603), Lateinschulmeister und angehender Schriftsteller, die Lateinschule Deggendorf und eine Schulordnung für die Lateinschule = Deggendorfer Geschichtsblätter*, 38(2016), 5–96, (7–17).

⁸ PAMINGER, Sophonias, *Reformatio et constitutio sive ordinatio scholae latinae*, Ratisbonae, 1575.

⁹ WAGNER 2016, i. m. 17.

A majd húsz évvel később keletkezett, jelen közleményben olvasható epigramma és ima is alkalmi versei közé sorolható.

Balassi Bálint öccse, az 1563-as születésű Ferenc 1575-ben már biztosan Nürnbergben tartózkodott. Bátyjához hasonlóan (aki tíz évvel korábban járt ott), ő is tanulás céljából érkezett a városba. Ugyanebben az évben kezdte meg működését Paminger magániskolája is, ahol Ferenc nevelőjével, Szkárosi Jánossal együtt volt diák. Ebben az időszakban a nürnbergi humanista kultúra már túljutott a mintegy fél évszázaddal korábbi tetőpontján.¹⁰ Ugyanakkor a városban továbbra is jelen volt a magas színvonalú oktatás, a Melanchthon-iskola hagyományát továbbvivő, képzett értelmiségiek vezetésével. A latin nyelv azonban egyre nehezebben veszi fel a versenyt az előretörő némettel szemben, ami a humanista latinság számára az elkerülhetetlen hanyatlást jelentette. Az anyanyelvűség és a gyakorlati ismeretek oktatása lassan elkezdte átvenni a humanista ismeretanyag helyét. A helyi lelkészek és tanárok közül sokan – a városban hivatalosan elfogadott lutheri tanok helyett – melanchtoniánus nézeteket képviseltek. Közük tartozott Balassi és Szkárosi tanára, Paminger is. Paminger munkásságán jól észrevehetők az imént felvázolt folyamat hatásai: ebben az időszakban született latin nyelvű műveit németre is lefordította, és gyakran két nyelven jelentette meg őket. Ezek a német fordítások gyakran teljesen nélkülözték a latin eredeti retorikai fogásait és mitológiai utalásait.¹¹ Érdekes módon a jelen cikkben tárgyalt ajánló epigramma és ima közül csupán az utób-biból készített német nyelvű változatot a szerző.

Tarnai Andor a neolatin költészet és drámairodalom 16. századi történetéről szóló tanulmányában megjegyzi, hogy a korban megnőtt az alkalmi költészet népszerűsége.¹² Ezen költemények nagy részét „humanisták írták humanistáknak”, és a különböző alkalmakra (hazatérés, házasság, halálozás, különböző ünnepek) írt verseket később kötetben jelentették meg. A szerzők többsége egyetemi tanár volt, így a későhumanista latin költészet gyakran az egyetemi környezetbe szorult vissza. Az sem volt ritka, hogy diákok írtak verseket egymásnak vagy a tanáraiknak, esetleg a tanárok üdvözölték versben a tanítványaikat. Ezt a gyakorlatot látjuk megvalósulni – bár nem egyetemi, de iskolai környezetben – a Balassi Ferenc és Szkárosi János tiszteletére írt újévi költeményben, és Joachim Bielski Balassa János-epicéiumában is.

A bevezető bibliai idézetek és az 1577-ben keltezett kolofon után olvasható a rövid ajánló epigramma, ezt követi az ima latin, majd német nyelven, melyet Paminger antik római szokás szerint újévi ajándékként (strena) nyújt át Balassi Ferencnek. Terjedelmi okokból az ima közlésétől jelenleg eltekintek. A nyomtatott szöveget betűhűen írom át, a kezdőbetűk és középpontozás tekintetében is az eredetit követem.

Precatio

Ad Deum Patrem Domini Et Salvatoris Nostri Iesu Christi, pro felici recentis anni
auspicio. Per Sophoniam Pamingerum P[aedagogum]. latino & germanico versu scripta.

Ein Gebet

zu Gott Vatter unsers
lieben HERrn unnd Heyllands JESU
CHRISTI, umb ein glückseliges
Newes Jar durch Sophoniam Pamingerum
P. Latinisch und Deutsch gestellet.

¹⁰ SZABÓ 1997, i. m. 66–67.

¹¹ KEMPER, Hans Georg, *Deutsche Lyrik der frühen Neuzeit, I, Epochen und Gattungsprobleme, Reformationszeit*, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1987, 63.

¹² TARNAI Andor, *A neolatin költészet és dráma alkonya Európában = Irodalomtörténeti Közlemények*, 101(1997), 5–6, 457–469, itt: 459.

Noribergae excudebat Nicolaus Knorr Anno 1577

Haec sunt praemia quae gens Pamingeria quondam pro recte factis ei pietate tulit.

Hieremiae 9.

Qui gloriatur, gloriatur scire & nouisse me: Quia EGO sum DOMINUS.

Qui facio misericordiam & Iudicium & Iustitiam in terra: HAEC ENIM MIHI PLACENT, dicit DOMINUS.

Precatio

Ad Deum Patrem Domini Et Salvatoris Nostri Iesu Christi, Pro Felici Recentis Anni auspicio. Per SOPH[oniam] PAMING[erum] P[aedagogum]. latino & germanico versu scripta & Generoso, optimaque indolis Adolescenti D. FRANCISCO BALASSA, Generosi, ac Magnifici, Domini D. IOANNIS BALASSA de GIARMAT etc. Liberi Baronis. Sac: Caesarae Ma: Consiliarii & Ianitorum Regis Ungariae Magistri Filio Nobili, item ornatissimoque Iuveni IOANNI ZKAROSI, eiusdem D. FRANCISCI Baronis paedonomo & inspectori, Aliisque opt[imae]; spei Adolescentibus, DISCIPULIS SUIS cariss[imis]; sub Anni 1577. Initium, aphoporeti vice, dedicata.

EPIGRAMMA DEDICATORIUM

Ad Iani passim Iuvenesque, Senesque, Calendas
 Muneribus certant, ultro citroque datis
 Et tecum, GENEROSE BARO, certare, Tuisque,
 Cum CONDISCIPULIS, munere promp^ttus eram.
 Sed Nobis nulli sunt census, nulla Tributa,
 Exulat a CHRISTI Dis procul Exulibus.
 Contenti paucis nostrum traducimus aevum
 Diuitiae nostrae sunt opus atque labor
 Dulcia sed nobis solamina praebet in unum,
 Quod post hanc vitam Nos meliora manent
 Quamuis ergo (inquam) Mihi non sunt talia dona,
 Qualia Mundus iners iactitat, optat, amat:
 Interea tamen, hoc a Me paradigma precandi
 Cuiusdam Strenae, suscipitote loco.
 Quod, quia plus vobis, quam fluxum congruit aurum
 Ut spero, magni muneris instar erit:
 Isthoc nanque DEO vos commendare potestis,
 Et studium vestrum, vestraque cuncta pie.
 Grata DEO res est Pietas, promissaque, vitae,
 Non huius tantum, sed melioris habet:
 Hanc igitur vobis studio commendo fideli,
 Non bona, quae Mundus praedicat, atque colit
 PNEUMATE pro sancto sumum rogitate PARENTEM
 Ac eius NATUM discite nosse bene.
 Artibus ingenuis & moribus usque vacate,
 Officium faciat sedulo Quisque suum.
 Vestri conatus omnes, ut gloria CHRISTI,
 Atque salus animae promoueatur, erunt.
 Sic vobis annus curret feliciter iste,
 Sic dabitur sanctos inter ouare choros.

Id quod, vt est summum, sic toto pectore Nobis
Omnibus atque piis, opto, Valet bene.

Ima

Istenhez, Urunk és Megváltónk, Jézus Krisztus Atyjához, boldog új esztendő reményében.
Sophonias Paminger (tanár) latinul és németül versekbe foglalta.

Ima

Istenhez, kedves Urunk és Üdvözítőnk,
Jézus Krisztus Atyjához, boldog új év reményében,
Sophonias Paminger (tanár) latinul és németül összeállította.
Nürnbergben kinyomtatta Nicolaus Knorr az 1577. év-ben.

Ezek a jutalmak, melyeket Paminger nemzetsége kapott egyszer igazságos és jó cselekedeteiért.
Jeremiás 9.

Hanem azzal dicsekedjék, aki dicsekedik, hogy értelmes és ismer engem, hogy én vagyok az ÚR
Aki kegyelmet, ítéletet és igazságot gyakorlok e földön; mert ezekben telik kedvem, azt mondja
az Úr.¹³

Ima

Istenhez, Urunk és megváltónk, Jézus Krisztus Atyjához, boldog új év reményében,
amelyet Sophonias Paminger (tanár) latinul és németül versebe foglalt, és az ifjú nemzetes és ki-
váló jellemű Balassa Ferenc Úrnak, a nemzetes és nagyságos Gyarmati Balassa János Úr, szabad
báró, a szentséges császári felség tanácsnoka, és a magyar királyi ajtónállómester nemes fiának,
ezenfelül az igen derék ifjúnak, Szkárosi Jánosnak, ugyanezen Ferenc báró úr tanítójának és neve-
lőjének, és más igen jó reménységű ifjaknak, legkedvesebb tanítványainak, az 1577. év kezdetére
útravalóul ajánl.

AJÁNLÓ EPIGRAMMA

Január első napján fiatalok és idősek versengenek mindenfele,
adott és kapott ajándékokkal,
– Én pedig veled vagyok kész versengeni
nemzetes báró, és iskolatársaiddal.
De nekem nincs semmi vagyonom, adót sem fizetnek nekem,
A Gazdagság távol lakik Krisztus száműzöttjeitől,
Kevéssel megelégedve éljük életünket,
A mi gazdagságunk a feladat, a munka,
De ez egyetlen dologgal nyújt számunkra édes vigaszt:
Hogy ez után az élet után jobb dolgok várnak ránk.
Tehát – mondom – bár nekem nincsenek olyan ajándékaim
Amelyeket a bűnös világ hencegésre használ, kíván, szeret,
Közben mégis az ima tőlem való mintáját
Fogadd el tőlem újévi ajándék gyanánt.
Ez – remélem – jobban illik hozzád, mint a tűnékeny arany,
És nagy ajándék lesz számodra.
Ezzel jámboran ajánlhatod tenmagad Istennek
A te odaadásod és minden másod.

¹³ Jer. 9, 24, Károli Gáspár fordítása.

A jámborság Istennek tetsző dolog, és nem csak ennek az életnek
Hanem egy jobbnak az ígérete is megvan benne.
Ezért a jámborságot ajánlom neked hű igyekezettel,
Nem azokat a javakat, amelyeket a világ hirdet és tisztel,
Imádkozzatok a legszentebb Szülőhöz, Szentlélekért,
És tanuljátok meg jól ismerni Szülöttét.
Ki-ki végezze serényen kötelességét,
nemes művészettel és erkölccsel élve.
Minden erőfeszítésetek arra irányul majd, hogy Krisztus dicsósége
és lelketek üdvössége előremozdítassék.
Akkor fog boldogan telni ez az éved,
Így adatik majd meg, hogy a szent kórusban örvendezz.
Ezt kérem, mivel ez a legfőbb, így kívánom teljes szívemből magunknak
És minden jámbor embernek. Isten áldjon!

HELMRICH MÁRTON TAMÁS

Pécseli Király Imre húsvéti énekének újonnan előkerült kézírata. Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirtattárának töredékgyűjteménye kincseket rejt. Bár a gyűjtemény legtöbb darabja latin nyelvű és a középkorból származik, elvétve található közöttük későbbi kézirat is. Az OSZK Fragm. C 116 jelzetű töredéke magyar nyelvű. Talán egy szétbontott könyvkötés alól kikerülő makulatúra lehetett – előéletéről sajnos nincs adatunk, növedéknaplószám nem tartozik hozzá.

A 200×155 mm méretű papírlap állapota jó, bár a bal szélén a szövegből néhány betű lekopott. Vízjel nem látható rajta, és margók híján oldalszám sem maradt meg, ha egyáltalán volt. Pécseli Király Imre (1590 k. – 1641 k.) református lelkész és költő egyik alkotása, a „Feltámadt a mi életünk” kezdetű ének négy versszaka található rajta jól olvasható, lendületes kurzív írással írva, a 17–18. század fordulójáról. A címet és a szerzőt nem jelöli meg, a versszakokat aláhúzással választja el, a 2. versszak után, az aláhúzás alatt magyar notációval lejegyzett kotta nyomai fedezhetők fel. A szövegelerendezés nem arra utal, hogy egy nagyobb corpus része lett volna, inkább alkalmi lejegyzésnek tűnik egy üres lapra, vagy egy azóta elenyészett kézirat üresen maradt (vagy éppen legutolsó?) levelére. Hátoldala beíratlan.

A Balaton-felvidéki Nagypécselyen, bizonyosan nem nemesi családból született Király Imre Pápn és Somorján végezte iskoláit, majd a komáromi iskola rektora lett. 1609 májusában Kanizsai Pálfi János és Samarjai János társaságában indult el a heidelbergi egyetemre, ahol megismerte Szenci Molnár Albertet. Pár év múlva visszatért Komáromba, és itt szolgált, majd élete újabb fordulatot vett, a háborús események és az ellenreformáció üldöztetései közepette menekülnie kellett, és Érsekújváron telepedett le. Esperesként ebben a városban működött 1641 körül bekövetkezett haláláig.¹

A retorikát², katekizmust³ és ábécéskönyvet is író Pécseli Király Imrének nem ismerjük túl sok versét. A *Régi Magyar Költők Tára* 15 magyar nyelvű darabot hoz tőle⁴, a korábbi református énekeskönyv (RÉ) hat éneket, a 2021-ben kiadott *Új Református Énekeskönyv* (ÚRÉ) pedig mindössze ötöt, a legismertebb közülük a „Krisztus Urunknak áldott születésén...” kezdetű karácsonyi ének (ÚRÉ 401, RÉ 315). Érdekeség, hogy két ének esetében – ÚRÉ 163 (RÉ 205), ÚRÉ 196 (RÉ 278) – Pécseli szerzőségét időközben megcáfolták, a korábban neki tulajdonított IPC monogram ugyanis nem őt, hanem barátját és pályatársát, Kanizsai Pálfi Jánost (Ioannes Paulides Canisaeus) rejti. Pécseli monogramja ERP (Emericus Regius Petselius) alakban volt használatos.

A töredéken található vers az *Új Református Énekeskönyv*ben az 504-es számot viseli, az 1948-as keltezésű régiben pedig a 350-est. A hagyományokhoz ragaszkodó gyülekezetek bizonyára örömmel éneklék a 17. századi szerzőnek ezt a ma már kevésbé ismert húsvéti énekét, amely Papp Anette szakértő

¹ Pécseli életéről ld. Klaniczay Tibor összefoglalását: *Régi Magyar Költők Tára XVII. század*, 2, Pécseli Király Imre, Miskolczi Csulyak István és Nyéki Vörös Mátyás versei, szerk. Klaniczay Tibor, Stoll Béla, Bp., Akadémiai, 1962 (a továbbiakban RMKT), 250–256; KECSKEMÉTI Gábor, *Pécseli Király Imre ismeretlen művei, Új kontextusok 17. századi irodalom- és esztétörténetünkhöz = Irodalomtörténeti Közlemények*, 117(2013), 88–108; inkább népszerűsítő jellegű munka MÁRKUS Mihály, MAYERNÉ PÁTKAI Tünde, *Pécselyi Király Imre élete, munkássága és költészete*, Pápa, Dúnántúli Református Egyházkerület, 2019; VÁSÁRY Dániel, *Pécseli Király Imre élete és énekei*, Esztergom, Laiszky János Könyvnyomdája, 1907; valamint PÁKOZDI Csaba, *Pécselyi Király Imre élete és irodalmi munkássága* című dolgozata, amely a Johannita Rend Magyar Tagozatának pályázatára íródott 2017-ben, Tatán.

² Magyar fordítását nemrégiben CONSTANTINOVITSNÉ VLADÁR Zsuzsa készítette el, PÉCSELI Király Imre, *Bevezetés a retorikába két könyvben*, Anyanyelvápolók Szövetsége, Bp., Trezor, 2017.

³ Ld. HELTAI János, *Irénikus eszmék és vonások Pécseli Király Imre műveiben = Irodalom és ideológia a 16–17. században*, szerk. Varjas Béla, Bp., Akadémiai, 1987 (Memoria Saeculorum Hungariae, 5), 209–230.

⁴ RMKT, 7–35.

ismertetése szerint Fehérvasárnapi ajánlott⁵. A református egyházzene nagy alakja, Berkesi Sándor a természeti képekkel díszített 2. versszak szépségét emeli ki⁶, de figyelmet érdemel a 3. versszak képszerű leírása is az angyalról, illetve a Feltámadott megjelenéséről Galileában a tanítványoknak, Pétert név szerint is kiemelve közülük.

Bár a 17. században igen népszerű ének lehetett a katolikus és a protestáns egyházakban is, a vers kézirati hagyománya meglehetősen szegényes. A *Régi Magyar Költők Tára* Pécseli Király Imre, Miskolczi Csulyak István és Nyéki Vörös Mátyás verseit feldolgozó kötetében a *De resurrectione D. N. I. C.* címet és a 14. számot viseli⁷. Klaniczay Tibor szövegkiadásának forrásaként mindössze két kéziratot sorol fel (RMKT, 279). Ezek a Csurgói Református Gimnázium Könyvtárában őrzött *Csurgói graduál* 44a–b levele, valamint a *Kecskeméti graduál* (MTAK K74) 227. oldala. A *Csurgói graduál*ba az Invocatiók után, a Zsoltárok elé írták be a verset két másik ének társaságában (ezek egyike a „Krisztus Urunknak áldott születésén” Pécselitől, a másik pedig Tolnai Borbély Gergely „Teljes keresztyénségnek szent serege” című verse, amelyet szintén az előző dallamára volt szokás énekelni⁸). Pécseli szerzőségét az ének fölé írt cím tanúsítja: „De Resurrectione D. N. I. C. E. R. Petse.” A *Kecskeméti graduál* esetében sem a kódex törzsanyagához tartozik az ének, a másoló, Stephanus Werboy utólag, 1685-ben („Die 14 Martii”) jegyezte bele, „MÁS” címszó alatt.

A *Csurgói graduál*ban az első és harmadik beírt vers fölé (44a illetve 45a levél) a másoló egy dátumot jegyzett be, a következő formában: „Anno Domini 163. Die 9 Decembris”, illetve másodszer rövidebben: „Anno 163. 9 Decembris”. A dátum, amelyre más fogódzó híján magának a graduálnak a datálása is támaszkodik, több mint talányos. A graduál felfedezője és első leírója, Kálmán Farkas református lelkész és zenetörténész 1880-as híradásában a kéziratban egymás után kétszer is majdnem ugyanúgy szereplő évszámot egyértelműen 1763-nak olvassa.⁹ Barla Jenő¹⁰ 20 évvel későbbi, részletes leírásában 1639-et ír, a második dátumbejegyzés évszámát egybeolvasva az utána következő 9-essel, ami pedig a hónap napját jelenti. Tévedése egészen a mai napig tartja magát, a graduált a későbbi szakirodalom egy része is így datálja¹¹, bár Stoll Béla Bibliográfiájában (és a *Régi Magyar Költők Tárában* egyaránt) a mértéktartóbb „Anno Domini 163 [!] Die 9 Xbris” változat mellett voksol¹², a graduál keletkezését így az 1630-as évekre helyezve. Fekete Csaba a 17. századi, délvidéki graduálokról írt monográfiájában¹³ a félreérthető keltezés problémájára rámutatva,

⁵ <http://egyhazzene.reformatus.hu/v/394/> (letöltve: 2023. 04. 29.).

⁶ <https://reformatus.hu/egyhazi/hirek/feltamadt-a-mi-eletunk/> (letöltve: 2023. 04. 29.).

⁷ RMKT, 33–34.

⁸ Ld. RMKT XVII/17, *Evangelikus és református gyülekezeti énekek (1601–1700)*, szerk. H. Hubert Gabriella, Bp., Balassi, 2016, 17.

⁹ KÁLMÁN Farkas, *A csurgói énekes-könyv = Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelő* 2(1880), 565.

¹⁰ BARLA Jenő, *Írott énekgyűjtemények a XVII. századból = Protestáns Szemle*, 12(1900), 325–344.

¹¹ HORVÁTH Cyrill, *A Batthyány-codexről = Irodalomtörténeti Közlemények*, 15(1905), 429; SZABÓ T. Attila, *Kézírt énekeskönyveink és verses kézirataink a XVI–XIX. században*, Zilah, 1934, 21; 71; FERENCZI Ilona, *Csurgói graduál 1639*. [Hasonmás és átirat], Csurgó, Csokonai Vitéz Mihály Református Gimnázium Könyvtára, 2000.

¹² STOLL Béla, *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840)*, Bp., 1963, 2. javított és bővített kiadás (1542–1840), Bp., Akadémiai, 2002, 62.

¹³ FEKETE Csaba, *Örvendőzzünk köröszténök, Délvidéki graduáljaink hagyománya a 17. század első felében*, Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 2012 (Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár Kiadványok, 15), 127.

a maga részéről szintén óvatosabb álláspontra helyezkedik (1630-as évek). A kérdés a paleográfia eszközeivel nem dönthető el megnyugtatóan a kézirat kodikológiai vizsgálata után sem¹⁴.

A kézirat papírra íródott, és majdnem minden második oldalán látható vízjel, még hozzá kétféle. A kódex 52. leveléig tartó első részhez tartozó vízjel egy 62×65 mm méretű ágaskodó szarvast ábrázol, ID monogrammal¹⁵. A papírt a lámkeréki papírmalomban őnthették az 1630-as években. Az 53. levélnél kezdődő második rész más papírra és más kézzel íródott. Ez a gyengébb minőségű, későbbi papír talán szintén erdélyi szász vidékről való, egyelőre beazonosítatlan vízjele címert ábrázol három kereszttel¹⁶, alatta „Got ist mein Trost” (sic!) felirattal, befoglaló méretei: 55×35 mm. Számunkra szerencsére a kézirat első részének a vízjele az érdekes, ami a datáláshoz ugyan nem ad további fogódzót, de szintén az 1630-as évekre mutat. Érdekesség, hogy az MTA KIK Könyvtárában őrzött 1637-es keltezésű *Kecskeméti graudál* (K74) papírján ugyanez a szarvas vízjel látható.¹⁷ Talán merész feltételezés lenne mindebből egy korabeli graduálmásoló-műhely létrehozását, de a két kézirat rokon volta nagyon is valószínűnek tűnik.

Barla Jenő érdeme, hogy felfedez egy másik dátumot is a még a restaurálás¹⁸ előtti állapotában látott könyvben. A 20. levélre egy tulajdonosbejegyzést ragasztottak be, 18. századi kézzel írva: „Anno 1767. esztendőben lett Mesterré Liber János Patria Labodiensis.” Barla a kódex provenienciájára kitérve (326) azt állítja, hogy az „nem csurgói eredetű, az egyházmegye valamelyik egyházából került oda Czibor Mór tanár könyvtárnoksága idejében 1860–70 közt”. Hogy pontosan melyikből, azt Liber János tanítóságának (= mester) helyéből gondolta volna kideríthetőnek, de következtetésében adatok híján ennél tovább nem ment. Liber János személyére vonatkozólag azonban akad néhány fogódzónk, ha nem is sok. A Dr. Antal Géza dunántúli református püspöknek a belsősomogyi egyházmegyében 1926. április 11–15. és 1927. május 15–31. között tartott egyházlátogatásáról szóló emlékkönyvbe¹⁹ anno bejegyezték a meglátogatott egyházak történetét is, név szerint felsorolva a lelkészeket és a tanítókat. Kálmáncsa tanítóinak sorában emlitenek egy bizonyos Liber Jánost, pontos dátum nélkül, de valamikor 1751 és 1780 között. Pár évvel később, 1784-ben már a szintén somogyi Bolháson, egy régi, azóta szétszedett pecsétnyomón jelenik meg Liber János neve²⁰. 1767-ben tehát Liber János Kálmáncsán kezdte működését, így minden bizonnyal énekeskönyvünk is ott volt használatban ebben az időszakban. Az 53a és 53b oldalon, a belívek változásával együtt újabb tulajdonosbejegyzés található, bizonyos Kecskeméty Mihályé, ám sajnos az ő kiléte még kevésbé adatolható.

¹⁴ Köszönöm Violáné Bakonyi Ibolyának, a Csurgói Csokonai Vitéz Mihály Református Gimnázium, Általános Iskola és Kollégium Könyvtára vezetőjének, hogy lehetővé tette számomra a *Csurgói graduál* autopsziás vizsgálatát.

¹⁵ Köszönöm Pelbárt Jenőnek a vízjelek meghatározásához nyújtott segítségét.

¹⁶ Hasonló szerkezetű vízjelet használtak a környéken a 16. században, de a német nyelvű felirat nélkül, vö. MAREȘ, Al. *Filigranele hirtiei întrebuintate în țările române în secolul al XVI-lea*, București, 1987, No. 710 (1574, Alba-Iulia).

¹⁷ Szintén említésre méltó, hogy a *Kecskeméti graudál* 231. oldalára bejegyzett 1637-es dátumban szereplő 1-es és 6-os mennyire hasonlít a *Csurgói graduál* dátumának egyedi számjegyeire.

¹⁸ A nagyon rossz állapotban lévő *Csurgói graduál*t a Magyar Országos Levéltár restaurálta a *Kálmáncsai graduállal* együtt, 1985-ben.

¹⁹ *Emlékkönyv föltiszteltű és méltóságos Dr. Antal Géza dunántúli református püspök úrnak a belsősomogyi egyházmegyében 1926. április hó 11-től 15-ig és 1927. május hó 15-től 31-ig tartott egyházlátogatásáról*, szerk. Nemesdedi Szabó Bálint, Pápa, 1929.

²⁰ Ld. A *Csurgó és Környéke Közéleti és Kulturális lap* XXXI/9, 2022. szeptemberi számának helytörténeti rovatában ismertetett jegyzéket: Héjjas Károly bolhási lelkipásztor, *A' bolhási reformált egyházban hivataloskodott lelkészek és tanítók*, 14.

A református kéziratokon túl a kéziratos, katolikus források közül tartalmazta a verset a csonkán maradt és sajnos 1990 óta lappangó *Zemlény-énekeskönyv* 1668-ból: „64a–64b lapon, 5 szakaszból álló húsvéti ének”²¹, valamint az *Écsi-énekeskönyv* 1725-ből (Pannonhalmi Főapátság Könyvtára 10 a E 29/3, 240). Csak az első versszakot örökíti meg egy, az RMKT kiadása óta előkerült, 18. századi kézirat, a kántori használatra készült ún. *Deák-Szentes-kézirat* (OSZK Ms. Mus. 4374), 39–40 (84. sz.)²².

A nyomtatott énekeskönyvek közül katolikus oldalról a *Cantus catholici* 1651-es változata (75–76) közli először a verset²³, kottával, protestáns részről pedig a *Lőcsei énekeskönyv* 1696-os kiadása²⁴ (450)²⁵. A katolikus változat egy versszakkal hosszabb (a többletstrófa a 2. és 3. versszak közé ékelődik be), címe pedig itt ‘Mas Regi Enek’. A szövegahagyományban a legfeltűnőbb különbség a versszakok számán túl a 3. versszak első mondatának eltéréseiben figyelhető meg.

Csurgói graduál 1630-as évek	Cantus Catholici 1651	Kecskeméti graduál 1685	Lőcsei énekes- könyv 1696	OSZK Fragm. C 116 17–18. század
Föl tamadt mert ő igazan, Ang’alat küldé el nyilván, Az Istennek jobbian	Feltámadt mert ő igazán, Angyalát küldé el nyilván, ül Istennek jobbán	Föltámat mert ő igazzan, Angyalát küldé el nyilván, az Istennek jobbán	Feltámadt mert ő igazán, Angyala jelenté nyilván koporsónak jobbán	Feltámadt mert ő igazzan angyalat elkölde nyilván [ko]porsonak jobbán

A katolikus és a korábbi református források az „Angyalát küldé el nyilván, az / ül Istennek jobbán” változatot hozzák, míg a *Lőcsei énekeskönyv* és nyomában a *Református Énekeskönyv* modern kiadásai az „Angyala jelenté nyilván koporsónak jobbán” verziót fogadják el. Töredékünk megőrzi az „angyalát elkölde” szerkezetet, de így folytatja: „koporsónak jobban”. Vagyis az OSZK Fragm. C 116 szövege fontos helyet tölt be a források között, egyfajta átmenetet képezve a református és a katolikus szövegahagyomány közt. Elképzelhető, hogy valóban a katolikus változat a korábbi (erre utal a dallam gregorián eredete), s Pécseli ezt dolgozta át a reformátusok számára, így a nehezebb olvasatú szöveget tekinthetjük a prédikátor-költő leleményének. Mindenképpen figyelemre méltó azonban ez a most előkerült kézirat-töredék, amennyiben az ének református szövegváltozatát őrzi, méghozzá annak korai, átmeneti formájában.

Sajnos Pécseli saját kezétől származó írás jelenleg nem ismert, levelei csak másolatban maradtak fenn²⁶, s csupán egyetlen meglévő tulajdonosbejegyzéséről tudunk, egy, a Debreceni Egyetemi Könyvtárban őrzött, Antwerpeni, Christophe Plantin nyomdájában, 1587-ben készült Vulgatóban („E.R. Peczeli” formában). A Nagy Szent Leó pápa homíliáit tartalmazó, egykor Pozsony környékén őrzött, jelenleg lappangó Vitéz-kódex Pécselitől származó posszessorbejegyzését Csontos János

²¹ DOMOKOS Pál Péter, *Zemlény János kéziratos énekeskönyve (XVII. sz.)* = Erdélyi Múzeum, 1939, 4, 355–364.

²² L. KÖVÁRI Réka, *A Deák–Szentes kézirat (The Deák–Szentes Manuscript)*, Bp., Magyarok Nagyszonya Ferences Rendtartomány, MTA BTK ZTI, 2013 (Magyar Ferences Források, 6).

²³ Ld. PAPP Géza, *A XVII. század énekelt dallamai*, Bp., 1970, Nr 237/I; DOBSZAY László, *A magyar népének, I*, Veszprém, 1995, 2006², Nr. 449.

²⁴ OSZK RMK I 1493/ b.

²⁵ H. HUBERT Gabriella az RMK I 1460 jelzetű, 1694-es *Lőcsei énekeskönyvet* jelöli meg az ének első előfordulásaként, ld. *A régi magyar gyülekezeti ének*, Bp., Universitas, 2004, 307.

²⁶ Ld. RMKT, 256–261.

még autopszia alapján írhatta le²⁷, de feljegyzése sajnos csak a szöveget őrzi, az írásképről fotó nem készült. Így a feltételezést, hogy esetleg autográfál állhatunk szemben, megkockáztatni sem mernénk, annál is kevésbé, mert a szerző bizonyára szignózta volna a saját alkotását.

Álljon itt végezetül az OSZK Fragm. C 116 betűhű átírata, megőrizve az eredeti helyesírást és a sorokra tördelést:

[1] Feltamadt a mi életünk vígan melto enekelnünk
Ur Q[ristust] dicsírnünk e sz[ent] napon is aldanunk az angyal[ok]
al imadnunk mint Urunkat felnünk kit dicser fenyés nap hold es egi [se-]
regel a menyei szentek

[2] Ez földben minden gyökerek faknak bimboi terjednek
mezők meg zödülnek egi madarak zengenek [fakon]
vigan enekelnek szarnyakon repdesnek minden fele fővek [illa-]
tozvan gyönyörködtetnek dítseretre intnek

[3] Feltamadt mert ő igazzan angyalat elkölde nyilván [ko-]
porsonak jobban tanitvanyival vigadvan meg ielent Galileaban
Petert vigasztalvan örvendezz ha voltal gyakran bünert siras-
ban alazatosságban

[4] Dicseret az nagy istennek eletet ki nyert nepenek
Az bönös embernek reszeltetven ez egeknek min[den]
lako helyeinek gyöny-
örüsegevel javai-
val latogatvan
gazdagítottta
tereset
kivan-
ta.

KISDI KLÁRA

²⁷ CSONTOSI János, *A Pozsonyi sz. Ferencziek tartományi könyvtárának codexei = Magyar Könyvszemle*, 3(1878), 48–54, itt: 49. A lappangó kódexről ld. FÖLDESI Ferenc leírását, *Csillag a holló árnyékában, Vitéz János és a humanizmus kezdetei Magyarországon*, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 2008, Nr. 27.

Hirmondó a Várad Schola könyvtárából.¹ Vesztes csaták, megsemmisítő vereségek leírásának visszatérő motívuma, hogy a legyőzöttekből hirmondó sem (vagy alig) maradt. Ugyanezt írják/mondják csaknem száz éve a várad iskolai könyvtáráról. Sem a korábbi mélyfűrés-szerű kutatások, sem az utóbbi 25 esztendő módszeres könyvtárfeltárási nem hoztak felszínre egyetlen olyan kötetet sem, amelynek bejegyzései arról tanúskodnának, hogy az a várad iskolai birtokában volt. A jég 2023 májusában tört meg, amikor a Segesvári Evangélikus Gimnázium bibliotékájában (ma a Zaharia Boiu Muncipiumi Könyvtár különgyűjteménye) megtaláltuk – ezidáig az egyetlen – könyvet, amelyben a „Coetus Varadiensis” tulajdonosjegye olvasható.

A várad református iskola korai történetét Csernák Béla² részletesen feldolgozta, az 1632–1660-as időszakot pedig Herepei János³ is feltárta, ezért itt eltekintünk az iskola történetének részletes ismertetésétől. A középkori püspöki székhely káptalani iskolája a 16. század közepén formálódhatott protestáns tanintézeté. Színvonaláról már az a tény is sokat elárul, hogy a wittenbergi Coetus Ungaricus tagjai közül legtöbben Debrecen, Sárospatak, Tolna és Várad iskoláiból érkeztek, sok peregrinus diák pedig ide tért vissza tanítani.⁴ Az iskola virágkora a 17. század középő harmada volt, amikor – elsősorban a Rákócziak támogatásának köszönhetően – vagyona és tanári kara gyarapodott és a hazai puritanizmus egyik legfontosabb szellemi központjává nőtt. Az 1660-as török hódítás jelentette működésének végét, diákjait – Martonfalvi György vezetésével – a Debreceni Református Kollégium fogadta be.

Genftől Segesvárig. A hirmondóként megmaradt könyv Théodore de Bèze két házasságjogi traktátusának a kolligátuma.⁵ A kolligátumot korabeli kartontáblás pergamenkötés borítja, első tábláján I SZ TH / 1614 tulajdonosjegyet olvassuk. A monogram legvalószínűbb feloldása: Iohannes Szántó Thúrius. Túri Szántó János 1599-ben subscribált Debrecenben, 1612–1614 között a heidelbergi egyetemen tanult, hazatérése után Szatmáron (1614–1615) volt rektor, majd Szinérváralján (?–1622–1625–?) és Váradon (?–1629–1632 mh.) lelképásztor.⁶ (A Szinérváralján töltött időre utal is az egyik kéziratos bejegyzésben.)⁷ A kötetet valószínűleg heidelbergi tanulmányai végén köttette be. A kötet előzők- és háttérképeinek számos bejegyzését olvashatjuk, ezekről később szólnunk.

Thúri halála (1632) után könyvtárát eladták (tudjuk, hogy Kovásznai Péter diákként is vásárolt egy kötetet az állományból).⁸ Kötetünket is valószínűleg ekkor vásárolta meg a névtelenségbe burkolózó jóltevő a várad iskolai számára. („In ra[t]ionem Coetus Varad[iensis] comparavit N. N.”) A következő

¹ A kutatást a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíja (BO/00083/22/2) támogatta.

² CSERNÁK Béla, *A református egyház Nagyváradon 1557–1660*, Nagyvárad, Kálvin nyomda, 1934.

³ HEREPEI János, *A Várad Kollégium és Rákócziak* = Uő, *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, II*, Bp.–Szeged, Szegedi József Attila Tudományegyetem – MTA Irodalomtörténeti Intézete, 1966, 1–136.

⁴ SZABÓ András, *Coetus Ungaricus, A wittenbergi Magyar diáktársaság 1555–1613*, Bp., Balassi, 2017, 44.

⁵ BÈZE, Théodore de, *Tractatio de Polygamia*, Genevae, Joannes Vignon, 1610 – USTC-6703023 + Bèze, Théodore de, *Tractatio de repudiis et divortiis*, Genevae, Johannes Vignon, 1610 – USTC-6703024. Jelzete: VIII 316.

⁶ HEREPEI János, *Thúri Szántó János* = Uő, *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, I*, Bp., Szeged, Szegedi József Attila Tudományegyetem, MTA Irodalomtörténeti Intézete, 1965, 105–107.

⁷ Ld. később: „Én is Thúri Sz. János ismerte[m] és ugyan Szinérváralján anno D[omi]ni 1624 holt meg.”

⁸ HEREPEI 1966, i. m. 106.

tulajdonos, Szabó Boldizsár, éppen a vár feladását (1660. augusztus 27.)⁹ követő napokban, 1660. szeptember 1-én jegyezte be nevét a kötetbe. Feltételezzük, hogy az ún. „szabad elvonulás” forgatagában került ki a gyűjteményből. („Sum Balthasar[is] Szabo 1 7br 1660.”) Szabó Boldizsár neve egyetlen 17. századi református forrásban fordul elő: A Vizaknai Református Egyházközség 1715-ben nyitott protokollumába bejegyezték az eklézsia 17. századi második felének jötevőit. Ebben a sorban Szabó Boldizsár meglehetősen kis összeg, tíz dénár adományozójaként szerepel.¹⁰ Megkockáztatjuk a feltevést, hogy Várad eleste után Szabó Boldizsárunk – Szenci Kertész Ábrahámhoz hasonlóan – Szeben környékére menekült/költözött. Ebben a kontextusban nehezen értelmezhető a hátsó tábla 17. századra keltezhető bejegyzése. („Varadi Coetuse Azert Varadra kell küldeni.”)

A váradi és a vizaknai Szabó Boldizsár azonosságát erősíti a tény, hogy 1718-ban a kötetnek már százsz tulajdonosa volt: 1718-ban a segesvári gimnázium segesdi származású diákja, Andreas Keül (Keil) adományozta iskolája könyvtárának. („Libro hoc Bibliothecam Schaesburgensem auxit Andr[ea] Keül Schegesd[iensis] h[oc] t[empore] Scholae Shaesb[urgensis] Studiosus. A[n]no 1718. m[ense] Jan[uario] Rectore existente Martino Hirling Schaesburg[ensi].”) A gimnázium beiratkozási anyakönyve lappang, így az adományozó kilétéről nem tudunk semmit.

Egyházi jogi szakkönyv. A kötet első és hátsó tábláin, az előzők- és hátvédlapokon egyházi jogi témájú bejegyzéseket találunk: Az első táblán a paráználkodás (scortatio) és a házasságtörés (adulterium) latin meghatározását olvashatjuk, valamint Pietro Martyre Vermigli *Loci communes*-ének 1602-es kiadásából vett idézeteket, amelyek a lelkészek egyházfegyelmező hivatalára vonatkoznak. A hátvédlap verzójára és a hátsó táblára egyházatyáktól (Augustinus, Chrysostomus, Tertullianus) vett idézeteket jegyeztek. Ezek többnyire a bíraskodási gyakorlathoz kapcsolódnak.

Az egykori tulajdonos az előzéklapra három házassági jogi esetet jegyzett: egyet a Felsődunameléki, kettőt a Tiszántúli Egyházkerületből, utóbbiak helyét is megjelöli: Vári (valószínűleg Mezővári) és Szinerváralja. A harmadik esethez Thúri személyes megjegyzést is fűzött.

A kolligátum második darabjának utolsó oldalára az ún. Articuli Majores (*Articuli ex verbo Dei et lege naturae compositi*, Debrecini 1567 – RMNy 226) 25. cikkelyének záradékát írták.

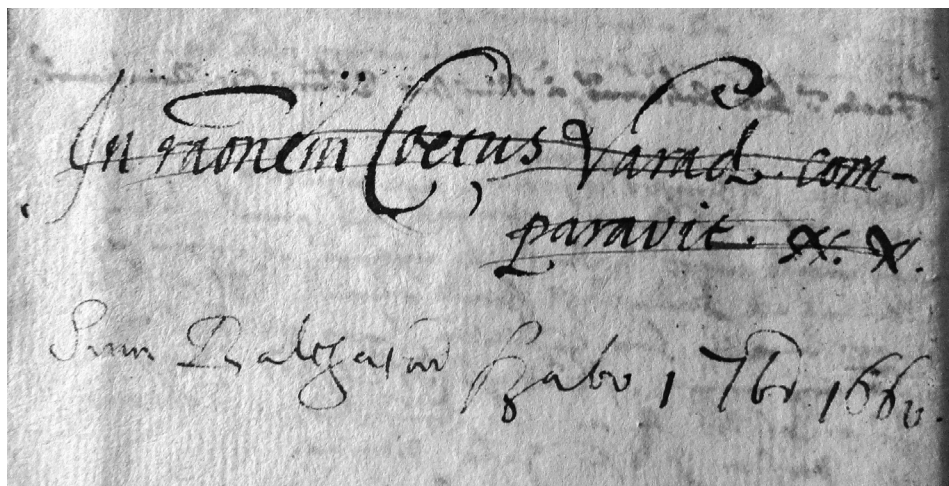
A hátvédlapon három sajátos házassági jogi eset megoldását olvashatjuk kérdés-felelet formájában: 1. Az megkéri titokban a lányt, ám az nem tudja, hogy anyja és a fiú mostohaanyja édes testvérek. A Házasság ezen az okon nem bontható fel. 2. Ha valamely bűnöző életét mentve elszökkik, a házastársa ismételtlen házasságra léphet-e? Konstantin törvényét kell követni és négy évet kell várni, ám Béze ebben az írásában két évre csökkenti ezt. 3. Ha valaki félelemből mohamedán hitre tér, elhagyja feleségét, majd bűnbánatot gyakorolva ismét keresztyénné lesz, és visszaköveteli nejét, vissza kell-e adni neki? A feleséget nem kell visszatélni neki, ám másvalakivel házasságot köthet keresztyén rend szerint.

A bejegyzésekből nyilvánvaló, hogy a kolligátumot az egyházi törvénykezés során használták. A 17. századi erdélyi parciális zsinatok iratait vizsgálva korábban megállapítottuk, hogy fórumon tárgyalta ügyek nagy része házassági jogi természetű. A Küküllői Református Egyházmegye parciális zsinatain 1638–1720 között tárgyalta 642 ügy közül 405 volt házasságjoggal összefüggő.¹¹ Thúri Szántó János váradi lelkészként valószínűleg részt vett a Bihari egyházmegye igazgatásában is, valószínűleg

⁹ *Magyarország történeti kronológiája, II*, 1526–1848, főszerk. Benda Kálmán, Bp., Akadémiai, 1982, 479.

¹⁰ A Vizaknai Református Egyházközség vegyes protokolluma (1715–1796) a Román Nemzeti Levéltár Szeben Megyei Igazgatóságának Kezelésében. Anyakönyvek fond (378.) 8. f. 14r.

¹¹ BUZOGÁNY Dezső, ÖSZ Sándor Előd, TÓTH Levente, *A Küküllői Református Egyházmegye Parciális Zsinatainak végzései, I, 1638–1700*, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2008, 19.

2. ábra. Sum Balthasar[is] Szabo 1 7br 1660

[Előzőklap 1]: Anno D[omi]ni 1612. 23. Jan[uarii] Nihai János egy asszont vőt volt ell, kinek az ura rabságban volt, de nem tutta ha él-e vagy nem, azonban élven vele, meghjút az rab, visszakévánta feleségét, legitime visszaadatot nékie, az másiktúl, t[udni]i[llek] Jánostúl elvötte az törvény. Azonközben meghhal az rabságból megszabadult ura, és mint fél esztendő múlva kezdi Nihai János kívánni az asszont feleségül, melyről lött ilyen delibera[tio], hogy meglehet, mert ezelőt sem volt ünékiek igaz házasságok, és mi[n]d az két fél i[m]már szabad személyek, de ilyen conditioval, hogy meghkérettesse iámborok ál[ta]l, és az ec[c]l[esi]ában publicáltassa az tanító által, azután meghekküttesse és lakodalmat szerezzen és úgy vegye hozzá. Facta e[st] hoc delibera[tio] a ministris ec[c]l[esi]aru[m] Cis-Danubianaru[m].

Aliud: Váriban bizonyos okokért két rendbéli házások egymástúl separáltattanak, kik annakutá[n]na egymást meghkedvelték úyo[n]a[n] és egg[y]üt kívántanak házasság szeré[n]t élni. Azt az ec[c]l[esi]a megengette hac co[n]ditio[n]e, hogy az pastor úyo[n]nan meghekküttesse (esküsse) őket. Id p[ro] p[rae]stitit r[everendus] ac cl[arissimus] d[omi]nus Step[hanus] Dobronoki, pastor p[ro] t[em]p[or]e ec[c]l[esi]ae Várianae.

Aliud: Szinérvárallyán egy ember az ű feleségétúl bizonyos okokért legitime separáltatott volt. Azután az az ember meghházasodot s az asszonyi állat is férhez ment. Végre, midőn ednihány esztendő múlva mi[n]d az embernek úy feleége, s mi[n]d az asszonyi állatnak úy ura meghholt volna, az ember az asszonyi állatot, kitúl azelőt separáltatott volt, és azki férhez is ment volt, úyonan kíváná házastársul magának. Az eccl[esi]a, mi[n]thogy szabad személyek voltak, meghengette volt. Ezeknek második házasságokban született fiokat (Clementem Kölczy) én, Dobronoki István ismertem. Én is Thúri Sz. János ismertem és ugyan Szinérvárallyán anno D[omi]ni 1624 holt megh.

[Hátvédlap r]: Casus q[ui]dam matrimoniales requisiti:

1. Cuidam iuvenis insciis parentib[us], clam dedit fid[em] cuidam virgini, nec illa revela[n]te negociu[m] matri. Mater aut[em] virginis e[st] germana soror novercae

adolescentis. Hic q[uae]rit[ur]: An ratum sit matrimonium nec ne? R[esponsum]: Nulla affinitate impeditus iuvenis, po[tes]t ducere eam, ubi pare[n]tu[m] co[n]-sens[us] accesserit.

2. Quidam facinorosus volens co[n]sulere vitae suae aufugit, neq[ue] integro biennio, ubi ma[n]sit locor[um], scit[ur]. Quaeritur hic: An deserta possit alterj nubere, vel vagabu[n]di reditum expectare? R[esponsum]: In hoc casu sequenda e[st] lex Co[n]-stantini de quadriennio. Beza pag. 207., biennius te[m]pus permittit. Vide pag. 212. ap[ud] eu[n]d[em], qui[n]que[n]niu[m] et dece[n]nium.

3. Quidam metu coactus, desciverat ad Mahometanos (Turcas) veram religione[m] abjurans et jus matrimonii frangens, tand[em] poenitudine duct[us] et gra[tia] impetenta, rediit in gremium ec[c]l[esi]ae, et petiit uxore[m] a se desertam, et iam interi[m] alteri viro nuptam, sibi restitui. Qu[estio]: An a s[ecun]do marito adimi, et illi reddi debeat? R[esponsum]: Cum apostasia sua et in ver[um] Deu[m] peccaret horribiliter, et ius matrimonii fregerit, solutu[m]q[ue] Pauli co[n]stet, neq[ue] uxore[m] a se desertam lege matrimonii obstrictam illi fuisse amplius, sed liberam ad cuius nube[n]du[m] in D[omi]no, a s[ecun]do marito adimi et illi reddi nullo modo posse, iuxta authorit[at]em Ap[osto]li 1 Cor 7,5 [recte: 15]: Si infidelis discedit, discendat, no[n] e[st] servituti subject[us] f[ra]t[er] aut soror in hui[us]modi. Si vero res adhuc e[ss]et integra, reconciliare[n]t[ur]. Ipse vero ubi ec[c]l[esi]ae satisfecerit, poterit aliam ducere, si volet.

ŐSZ SÁNDOR ELŐD

Adalék Vitnyédy István könyvtárának kiépüléséhez: Vitnyédy István levele Dömötöri György-höz.* A Vitnyédy István után hátramaradt két legfontosabb és legértékesebb forráscsoport az ügyvéd leveleskönyve,¹ illetve könyveinek jegyzéke jelenti.² A két dokumentumnak az együttes vizsgálata segíthet a soproni ügyvéd műveltségét jobban megérteni. A levelezéssel kapcsolatos alaposabb kutatásokkal pedig talán arra is választ kaphatunk, hogy hogyan sikerült egy magyarországi köznemesnek egy európai léptékkel számolva is hatalmas könyvtárat felépítenie.

A tanulmánynak alapul szolgáló levél szerzőjét felesleges bemutatni, hiszen a korszak kutatói számára jól ismert Vitnyédy István személye. Nem mellesleg több életrajza is a rendelkezésünkre áll,³ az utóbbi időszak kutatásai pedig új nézőpontok alapján számos adalékkal egészítették ki a soproni ügyvéd biográfiáját.⁴ Ezért úgy gondolom, érdemesebb röviden a címzettre kitérni, akinek modern életrajza eddig nem készült, pedig az utóbbi időkben végzett kutatások rendre rámutattak, milyen fontos szerepet is játszott a magyarországi evangélikus egyház történetében.

Dömötöri György feltehetőleg Vas vármegyei származású volt. Középszintű tanulmányait pedig a soproni evangélikus gimnáziumban végezte.⁵ Valószínűleg ebben az időszakban figyelt rá fel Vitnyédy István, aki pártfogásába vette, tanulmányait pedig finanszírozni kezdte. Ennek köszönhetően 1662-ben a Würtembergi Fejedelemség területén található Tübingeni Egyetemen folytatta tanulmányait. Itt egy bizonyos Schwarz professzor kezei alatt pallérozódott, akivel maga Vitnyédy István is levelezett.⁶ A jelek szerint nagyon kiegyensúlyozott volt a kapcsolata patrónusával. Az 1660-es években Vitnyédy István őt bízta meg, hogy járja be a Német-római Birodalom evangélikus fejedel-

* A tanulmányban foglalt eredmények az Emberi Erőforrások Minisztériuma és az Emberi Erőforrás Támogatáskezelő NTP-NFTÖ-22 kódjelű, a Nemzet Fiatal Tehetségeiért Ösztöndíja keretében kapott anyagi támogatásból valósult meg.

¹ Vitnyédy István leveleskönyve MTAK K83. Ebből a legjelentősebb kiadást készítette FABÓ András, *Vitnyédy István levelei 1652–1664, Adalékul a XVII. század politikai s erkölcsztörténetéhez, I–II*, Pest, 1871.

² Vitnyédy István könyvtárának jegyzéke, MNL OL E 211 Lymbus III. series 29 t. KtF II. 7. Kiadva: *Lesestoffe in Westungarn I. Sopron (Ödenburg) 1535–1721*, hrg. Tibor Grüll, Katalin Kevéhazi, József László Kovács, István Monok, Péter Ötvös, Katalin G. Szende, Szeged, Scriptum, 1994 (Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 18/1), 303–317. Nemrég a könyvtára több darabja is előkerült. Lásd. VARGA Bernadett, *Három kötet Vitnyédy István elveszett könyvtárából = Magyar Könyvszemle*, 132(2016), 81–88.

³ PAYR Sándor, *Muzsaji Wittnyédy István = Protestáns Szemle*, 17(1905), 8–9–10, I, 64–112; II, 507–525; III, 576–591; HÖRK József, *Muzsaji Vitnyédy István = Századok*, 41(1907), 4–5–6, I, 289–320; II, 400–414; III, 502–517.

⁴ Vitnyédy István kapcsolataira ld. NAGY Levente, *Néhány adat Wittnédy István erdélyi kapcsolataihoz = Századok*, 133(1999), 6, 1217–1246; SÁRKÖZI Gergely, *Álhírek és valóság, II. Rákóczi György lengyelországi hadjárata és Mednyánszky Jónás tevékenysége Vitnyédy István leveleinek tükrében = Szerencsének elegyes forgása, II. Rákóczi György és kora*, szerk. Kármán Gábor, Szabó András Péter, Bp., L'Harmattan, 2009, 325–342; KÁROLYI Bálint, *Vitnyédy István kapcsolati hálózata, Egy kutatási terület lehetőségei = Soproni Szemle*, 73(2019), 4, 359–370. – Műveltségére: Kovács József László, *Vitnyédy István műveltsége (Munkavázlat) = Kardok és kulcsok, A Jelentkezünk különszáma, Szombathely*, 1990, 28–36; SÁRKÖZI Gergely, *Vitnyédy István és az evangélikus oktatástügy = Credo- evangélikus folyóirat*, 12(2006), 1–2, 316; KÁROLYI Bálint, *Adalékok egy soproni ügyvéd műveltségéhez, Vitnyédy István és könyvtára = Magyar Könyvszemle*, 136(2020), 183–202.

⁵ RMNY IV. 600.

⁶ SÁRKÖZY 2006, i. m. 7.

meinek udvarait, hogy az újonnan létrehozandó Eperjesi Kollégium számára támogatást szerezzen.⁷ Ezt követően hazatért és 1668-tól az új intézményben kezdett el tanítani. Elismertségét mutatja, hogy a felső-magyarországi evangélikus nemesúr, Petrőczy (II.) István fiai közül a jól tanuló Imre mellé ajánlották preceptornak.⁸ A Wesselényi-féle rendi szervezkedést követően ismeretlen helyre távozott, azonban a gyász évtizede után, 1684-től ismét az intézmény oktatója lett. Tanári elfoglaltsága mellett érdemes kiemelni alkotói tevékenységét is. 1663-ban elkészült az ifjabb Vitnyédy Istvánt gyászoló munkájával, amibe a Tübingeni Egyetem hallgatóinak művei kerültek bele.⁹ De hasonló kötetet készített Zrínyi Miklós halálának emlékére,¹⁰ ahogy 1670-ben is egy újabb gyűjteményes könyvvel emlékezett meg egykori pártfogójáról.¹¹

A tanulmányunk alapjául szolgáló levél a kutatás jelenlegi állása alapján az utolsó missilis, amit Vitnyédy a külföldön tartózkodó alumnusának küldött 1663 nyarán. Tartalmát tekintve változatos témákat taglal. Az első téma egy másik Vitnyédy alumnusra, Fabricius Jánosra vonatkozik. Vitnyédy Dömötörinek egy korábbi leveléből értesült, hogy az ifjú Fabricius elvégezte az egyetemet Tübingenben, azonban ahelyett, hogy a megbeszéltek szerint Jénába ment volna tovább, Strasbourgba utazott.¹² Ez meglehetősen bosszantotta Vitnyédyt, aki – némileg talán jogosan – úgy érezte, hogy az pártfogoltjai átverték őt, és feleslegesen szórják a pénzét. Ebből is látszik, hogy bár Vitnyédy István viszonylag tehetős köznemes volt, azért az anyagiak terén ő sem volt mindig a legjobb helyzetben. Vélhetőleg ebben közrejátszott az is, hogy 1663-ban már zajlott a háború Magyarországon, amiből ő is kivette a részét, nem kevés anyagi hozzájárulással.¹³

A levél második része egy családi viszály lenyomata. Mint ismert, Vitnyédy István legidősebb fia, János, több német egyetemen tanulhatott apja gondoskodásának köszönhetően. Azonban az apa és fia viszonya már korábban megromlott, aminek a háttérében a gyermek kicsapongó élete állt.¹⁴ Ennek ékes lenyomata több Dömötöri Györgyhöz írott levél, amiben már nem egyszer kemény szavakkal neheztelt tékozló fiára. Ezen írásból azonban az látszik, hogy Vitnyédy János próbálkozott a hazájától távoli helyen is beilleszkedni. Legalábbis apja úgy értesült, hogy fia házasságra készül, illetve talán a birodalmi seregekbe is szeretne beállni.¹⁵

⁷ KÓNYA Péter, *Az arisztokrácia és a nemesség szerepe az eperjesi kollégium alapításában = Műveltség és társadalmi szerepek, Arisztokraták Magyarországon és Európában*, szerk. Bárány Attila, Orosz István, Papp Klára, Vinkler Bálint, Debrecen, A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete Kiadványai, 2014 (*Speculum Historiae Debreceniense*, 18), 361–372, itt: 365–366.

⁸ Petkó Zsigmond id. Petrőczy Istvánnak, Eperjes, 1669. július 6. = S. SÁRDI Margit, *Három főrangú ifjú az Eperjesi Kollégiumban (1667–1670) = Magyar Pedagógia*, 91(1991), 3–4, 231–242, itt: 236.

⁹ RMNY IV. 3136.

¹⁰ RMNY IV. 3259.

¹¹ RMNY IV. 3636.

¹² Fabricius János igen hosszú tanulmányutat tudhatott magának. Magyarországon is több iskolában megfordult, majd a német területeken Tübingenben, Jénában és Wittenbergben is tanult. SÁRKÖZY 2006, i. m. 7–8.

¹³ KÁROLYI Bálint, *Egy gazdálkodó soproni nemes, Vitnyédy István gazdasági tevékenysége 1647–1670 közötti levelezése alapján = Agrártörténeti Szemle*, 63(2022), 1–4, 145–164.

¹⁴ BIRÓ Péter, *Vitnyédy János francia verse 1663-ból = Irodalomtörténeti Közlemények*, 90(1986), 759–765, itt: 748. Újabbban: KÁROLYI Bálint, *Kiegészítések a muzsaji Vitnyédy család 17. századi leszármazásához = Soproni Szemle*, 76(2022), 3, 277–288.

¹⁵ Vitnyédy János valóban német szolgálatban állt, és a jelek szerint harcolt is a török ellen. Későbbi sorsa is hasonlóan viharosan alakult. Vö.: KÁROLYI 2022, i. m.

A levél végén a láthatóan elégedetlen Vitnyédy István még megjegyzi, hogy az akkor szintén Tübingenben tartózkodó Lósy Odor János támogatását is megszüntette. Legalábbis felhívja Dömötöri figyelmét, hogy jelezze egy bizonyos Schwartz úr számára – aki minden bizonnyal azonos az egyetemen oktató doktor Schwarzcal –, hogy ne, vagy csak saját felelősségére finanszírozza tovább a másik tanulót, mivel Vitnyédy nem szándékozott tovább fizetni engedetlen alumnusa számláit. Itt mindenképpen megjegyzendő, hogy Lósy helyzete eltérő volt Dömötöriéhez képest. Alapvetően ugyan a soproni ügyvéd az ő tanulmányait is finanszírozta, de fő feladata, mint preceptor, Vitnyédy János felügyelete lett volna, ami a jelek szerint némileg félrecsúszott.¹⁶

Ezzel el is érkeztünk a levélnek azon szakaszához, ami munkánk tulajdonképpeni témáját jelenti. A 'post scriptum' részben ugyanis Vitnyédy István utasításokat ad legmegbízhatóbb patronáltjának, hogy bizonyos könyveket szerezzen be számára. Vitnyédy a jelek szerint az eredeti levél mellé egy katalógust vagy könyvlistát is mellélt, amiből Dömötörinek tájékozódnia kellett, hogy melyek is a kiszemelt kötetek. Sajnos a katalógust nem másolták be, a leveleskönyvben külön említést nem találtam róla, és az eredeti levél sem áll rendelkezésünkre. Azonban némi kiinduló pontot így is adott levélírónk arról, hogy milyen kötetekre lenne szüksége.

A rövidke kis utóirat alapján három könyvet lehet azonosítani, amire Vitnyédynek éppen aktuálisan szüksége volt. A legkönnyebb talán az utolsónak említett kötet azonosítása, mivel ebben az esetben a címének egy részletét is ismerjük. A „*Consilia bellica*” bejegyzés mögött, úgy gondolom, két könyv rejtőzhet. Az egyik Simeonis Valder *Consilia bellica contra Turcas* című könyve, ami Vitnyédy István könyvtárjegyzékében a 140. tételével azonosítható.¹⁷ A másik lehetőség pedig a 191. tétel, ami Leon Rauser *Cosillia Bellica contra turcam et Orationes* című munkája lehetett.¹⁸ Mind a két könyv alapvetően a török elleni háborúról szól. A levélben feltüntetett munka ennél pontosabb azonosítása nem lehetséges. Ugyanakkor úgy vélem, hogy a kiküldött, de mára elveszett katalógusban mind a két mű szerepelhetett. Ugyanis Rauser műve valójában szinte teljesen megegyezett Simeonis könyvével, csupán egy „Oratiókat” tartalmazó kiegészítéssel élt a szerző. Csábító tehát a gondolat, hogy a post scriptumnak a „Oratiók” részét Rauser művével azonosítsam. Természetesen ez nem lehet ilyen egyszerű, mivel adódik más lehetőség is az „Oratiók” megfejtésére, hiszen Vitnyédy könyvtárában találunk más olyan könyveket is, amelyeknek a címében szerepel ez a szó. Ezek többsége azonban ókori auktorok újra kiadott beszédei vagy pedig teológiai témájú művek. Mégis talán a történeti kontextus az, ami estünkben talán egy kicsit Rauser műve felé billenti a mérlegnyelvé. Hiszen a levél keletkezésének idején Magyarországon éppen zajlott a háború, amiből, ahogy láthatuk, Vitnyédy is alaposan kivette a részét, hiszen saját pénzén még egy kisebb sereget is kiállított.¹⁹

Az „Epistolák” esetében már nehezebb dolgunk van. Amennyiben feltételezzük, hogy Dömötöri Györgynek sikerült beszereznie valamennyi könyvet, akkor a könyvtárjegyzék csupán felületes segítséget nyújt az azonosításban. Jelenlegi ismereteink szerint ugyanis csupán egyetlen egy olyan bejegyzést ismerünk, ami a mű címében utal az episztolajellegre. Ez pedig a 138. tétel, ami egy német nyelvű könyv. Az „Epistel oder Sendschreiben Martin Zeillern Erster und Anderer Theil” úgy vélem, még akár megegyezhet vele, hiszen itt egy többrészes műről van szó, ami akár egyezhet is az „Epistolák” alatt rejtőző könyvvel/könyvekkel.²⁰ Mivel azonban Vitnyédy nem részletezte pontosan, milyen könyvek érdeklík, nem lehetünk teljesen biztosak a mű kilétében. Hiszen bár könyvjegyzéke

¹⁶ SÁRKÖZY 2006, i. m. 6–7.

¹⁷ *Lesestoffe in Westungarn I*, 306.

¹⁸ *Lesestoffe in Westungarn I*, 308.

¹⁹ CZIGÁNY István, *Reform vagy kudarc? Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom hadseregébe 1600–1700*, Bp., Balassi, 2004, 93.

²⁰ *Lesestoffe in Westungarn I*, 306.

több bejegyzésében nem szerepel az „Epistol” megnevezés, attól még tartalmazhat olyan tételeket, ami alapvetően ebben a műfajban íródott.

Ezek alapján úgy gondolom, hogy a Vitnyédy István műveltségével és könyvtárával kapcsolatos kutatás egy újabb apró részlettel gazdagodott. Az itt közölt levél egy igazolása lehet annak a korábbi sejtésnek, hogy a soproni ügyvéd alumnusai segítségével is igyekezett könyvtárát bővíteni.²¹ Külön figyelemre méltó, hogy a levél alapján egy tudatos beszerzési stratégia állt a könyvtár kiépítése és folyamatos bővülése mögött.

A dolgozat alapjául szolgáló levél közlésénél a betűhív átírási formát részesítettem előnyben. A rövidítéseket feloldottam és kurziváltam, ahol a szöveg indokolta, lábjegyzetek segítségével magyarázatokat fűztem.

Vitnyédy István levele Dömötöri Györgynek, Sopron, 1663. július 18.

MTAK K83 Pag. 1251–1253.

Vettem leveledet, értem, hogy Fabricius²² disputalt, úgy aztis Argentoratomba²³ költet menny Testalny, mint ha mas uttya nem volt volna, s ugy vesztegetny az pénzt. Bizony édes Baratom, nem olyan könnyő az penznek szerit tenny, az mint tj haszontalanul és szüksegh kivöl vesztegetetek az farsangolással, és méltan irom, hogy valoban abitaltok²⁴ az én joakaratommal, megh nem gondolvan ty köreletetek mennyi szükségem vagyon én nekem, csak az *Szent Isten* tudgya hol szerzem az szükséges kültsegét és ty ily bolondul vesztegetitek, hogy azért tudgyam hova erogaltad a pénzt az kit adtam, küld megh ratiodot, hova kültetted el, de nem ugy mint a töb pazarlo latrok szoktak cselekedny, hanem constientiose²⁵ ugy irjad, a mint erogaltad.²⁶ Csak nem lehetetlensegnek tartom, eteletek, italotok szállastok ingyen levén ennyi pénzt a mennyet adtam és küldettem pazarlas nélkül erogalni hattatok. Bizony igen banom Doctor Wagner²⁷ Uram az én intention²⁸ ellen arra a nőső ebre²⁹ vesztegette a pénzt külömb bizodalommal remmittaltam³⁰ volt én az eő kegyelme kezehez aszt a pénzt, de a my megh lött az megh lött, ha többet küldek kezehez bar dispensallyion³¹ belöle. Igen mentettek leveletekben, hogy jól visely magat, de el titkoltatok előttem megh vert az szegeny Fabriciust, ha előb tudtam volna bizony nem kültettem volna rea Vagner Uram az én pénzemet megh verte az Ur *Isten* ötetis és megh jobban megh very, hogy engemet jó Apját eő tékozlo és pokolra valo fiu levén szidot és atkozot sokak előtt. El hihety azt én kevés értekeimből ha a nyüvek meg eszikis bizony igen keveset participial eligedgyék megh azzal a' kit eddigh el

²¹ KÁROLYI 2020, i. m. 190.

²² Fabricius János (1635?–1675?), Vitnyédy István alumnusa.

²³ Strasbourg (Ma: Strasbourg, Franciaország) jelentős egyetemi város.

²⁴ Visszaéltek.

²⁵ Lelkiismeretesen.

²⁶ Kiadás.

²⁷ Wagner doktor tübingiai tanár.

²⁸ Akarat.

²⁹ Nőső ebre jelentése nőző kutyára, tehát itt Vitnyédy János (1644–1683) Vitnyédy István és Endresz Zsuzsanna legidősebb fia, akivel apjának viszonya eddigre elmérgesedett.

³⁰ Visszaküld.

³¹ Gazdálkodjon, sáfárkodjon.

pazarlatot es viselleyen gondot magara. Csodalkozom, hogy az eb hazasagru! gondolkodik, nem tudom azis micsoda bolond aky leányat neky akarja adny ha vagy on anny néki a ky hozza akar meny, hogy becsöletesb el elhessenek mind aszt cselekedgyje a mit akar én tölem az eb semmit ne varjon. Igen el mulatta idént, mert sokat tanult, latot, hallot, nagy Fejedelmy emberek szolgaltjaban és orszagos hadakban forgolodot sokat acquiralt³² a’ mivel élhessen, és így szükséges, hogy megh hazasodgyék. Ha ennyé mortificatiok³³ közöt jora nem applicallya³⁴ magat, my jot remelhet felöle aky leányat neky akarja rontany. Ha leghalab tanulasanak jo indulattyat mutattya vala, lött vona én nekem megh gandom rea, de ugy bizony semmit szivesebben nem kívánok hallany, mint azt, hogy Istenessen megh holt, és az eö személyseben valo becselenségemnek az idegen nemzetek előtt vége lött. Az én lovaimnak semmy derekes hérént nem hallam ugy latom németnek küldettem, mert ha masnak küldettem volna legh alab köszönetet vettem, ha mas hasznat nem lattam volna is bar akkor vegye el a jo Fejedelem,³⁵ a’ mikor többet ködök neky; ugy latom tiis igen keves hasznat vizitek az én liberatisagomnak³⁶ az lesz mint eleje mint utollja, akit ködek valaha többet neky ha most nalam vona tudnam hasznatveny neky. Köszöncsed Professor Uramiékét Schwartz Uramnak³⁷ mond szolgálatomat és kérjed Odornak³⁸ az én rovasomra ne adgyon pénzt, sokszor megh mondottam nem akarok érette fizetny eö kegye/me ugyan ottan ad neky és nekem köll megfizetnem, azutan egy atallyaban egy pénzt sem adok neky érette, s annyival inkab, hogy nem érdemly az költséget olyan szamarrul menvén ky idegen országban, egész nemzetünk confusiojara.³⁹ A te Doctor Wagnered egy bethöt sem irna, my ide ky igen roszul vagyunk my véget adgya Isten az my nyavaljainknak eö Szent Fölsége tudos benne. Tanuly szorgalmatossan ne külsed héjában ot kin az pénzt szolgálhas hazadnak. Ezek utan is.

Sopron 18. July 1663.

P.S. Ez includalt Cathalogus szerint, ha meg találhattya az könyvet, Oratiot és Epistolakat kérlek szerezd megh és mentöl hamaréb küld ala kíváltképpen aszta Consilia bellica.

KÁROLYI BÁLINT

³² Szerzett (javak).

³³ Halálozás/halál.

³⁴ Alkalmaz.

³⁵ III. Eberhard, württembergi fejedelem/herceg (ur. 1628–1674).

³⁶ Bőkezűség.

³⁷ Schwarz, tübingiai tanár. Vitnyédy még 1663 februárjában is rajta keresztül küldött pénzt alumnusainak. Vö.: *Vitnyédy István levele Schwarz tübingiai tanárnak*, közli: FABÓ 1871, i. m. II, 41–42.

³⁸ Lósy Odor János Vitnyédy István alumnusa és Vitnyédy János preceptora.

³⁹ Zűrzavar.

Az első fennmaradt magyar méhészeti szakkönyv ismert és ismeretlen kiadásai. Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár őrzi John Gedde (1647–1697) *Angliai méhes kert* kezdetű művének három különböző kiadását.¹ Az angol méhészt *The English apiary or compleat bee-master* című műve 1721-ben jelent meg először Londonban. 1727-ben Lipcsében németre fordították *Apiarium Anglicum, oder: der vollkommene Bienen-Meister* címen (VD18 10734724), 1729-ben jelent meg a második német nyelvű kiadása (VD18 15317323), 1749-ben a harmadik (VD18 1459563X-001). Ezt a harmadik kiadást vette alapul Szathmáry Király György (1703–1775)² és fordította le magyar nyelvre, mely Barkóczy Ferenc (1710–1765) egri püspök által alapított egri nyomdában jelent meg. Az ő támogatásával jelent meg Szathmáry Király másik fordítása is, *A barmokról Ausztriában tett rendelések...* kezdetű 1760-ban, Egerben (Petrik I, 183).³

Az *Angliai méhes kert* első kiadása 1758-ban jelent meg Royer Ferenc Antal (1728–?) püspöki könyvnyomtató⁴ gondozásában (Petrik VII, 173–174), mégis a könyvészeti, méhészeti szakirodalomban a Petrik első kötetében leírt adatot, az 1759-es megjelenési évet tekintik első kiadásnak. Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár (továbbiakban Bibliotheca) őrzi az 1758-as kiadást, és két másik, 1759-es, eddig ismeretlen kiadást. A Barkóczy alapította nyomda történetével sokan foglalkoztak (Antalóczy Lajos, Bitskey István, Varga László és mások). 2017-ben jelent meg Verók Attila, Nagy Andor és Mizera Tamás monográfiája *A könyvkiadó egri Liceum*⁵ címmel, a kötet a tanulmányokon kívül értékes bibliográfiát tartalmaz az egri kiadványokról. Ebben a kiadványjegyzékben kerestem a Bibliotheca Gedde-kiadásait.

Az *Angliai méhes kert* 1758-as első kiadásának egyetlen ismert példánya a Bibliothecában található. Az egri liceumi nyomda kiadványjegyzékében keresve megtalálható ez a kiadás, de az Országos Széchényi Könyvtár egy téves leírását vették alapul, nem törődve a Petrik VII. kötetében leírtakkal, ezért rossz bibliográfiai adatok szerepelnek (a cím, a nyomdász, a terjedelem, valamint a lelőhely sem jó, a fordító neve nem szerepel ezen a kiadáson).⁶ Az OSZK-ban nincs meg az 1758-as kiadás. Az autopszia, illetve a szakirodalom figyelembevétele megkerülhetetlen lett volna.

¹ A szakirodalomban ismertetett kiadások a megjelenési évek szerint: 1758 – Petrik VII, 173–174; 1759, 1768, 1781 – Petrik I, 877.

² Külföldi egyetemeken tanult, Angliában a méhészetet tanulmányozta, Borsod megye törvényszékének tagja, a Tisza-melléki Egyházkerület és a Sárospataki Kollégium főgondnoka volt.

³ MIZERA Tamás, NAGY Andor, VERÓK Attila, *A könyvkiadó egri Liceum, Történet és kiadványjegyzék, I, 1755–1852*, Bp., Eger, Kossuth K., Eszterházy Károly Egyetem, 2017, no. 89. Megjegyzendő, hogy a 2066. tételszámon Szathmáry Károly[!] György neve alatt *A barmokról Ausztriában tett rendelések* című mű vélhetően előbbinek második kiadása. A név elírását a szakirodalomból veszi át (Petrik 1860–1875 és Szinnyei).

⁴ Barkóczy Ferenc meghívására érkezett Egerbe Royer, itt alapítva nyomdát 1755-ben. IVÁNYI Sándor, *Az egri püspöki nyomda a 18. században (vázlat) = Kétszáz éves az Egri Főegyházmegyei Könyvtár 1793–1993, Emlékkönyv*, Eger, Főegyházmegyei Könyvtár, 1993, 251–258, VERÓK Attila, *A Typographia Lycei Episcopalistól az Érseki Liceumi Nyomdáig, Az egri egyházi nyomdászat kétszáz éve (1755–1949)* = MIZERA, NAGY, VERÓK 2017, i. m. 9–13.

⁵ MIZERA, NAGY, VERÓK 2017, i. m.

⁶ Megjegyzendő, hogy *A könyvkiadó egri Liceum* kiadványjegyzékében sem a szerző, sem a fordító neve nem szerepel a személynévmutatóban, illetve a nyomdász nevénél nem hivatkozik erre a tételre.

„50.

Gedde, John

Ángliai méhes kert, mely a' méhekkal való bánásnak mesterségét és titkait szemünk elejébe terjeszti [...] melyet ki-adott ángliai nyelven Gedde János [...] most pedig német nyelvből [...] Szattmáry Király György [...] magyar nyelvre ford., maga különös jegyzésével-is meg-nagyobbított. – Eger : Bauer, 1758. – 197 p., 4 t. ; 17 cm

Lelőhely: OSZK

Petrik VII. 173⁷⁷

A helyes bibliográfiai leírás:

50.

Gedde, John

Ángliai méhes kert vagy egy tökéletes méhészt, ki-is a' méhekkal való bánásnak, egész mesterségét, és titkait szemünk eleiben terjeszti, és [...] rövid summában össze-foglallja [...] melyet ki-adott Gedde János [...] Ángliai-nyelvből németre ford. 3dik nyomtatás, Lipsiában Jacobi Ludvig Károlynál 1749. – Eger : Royer Ferencz Antal püspöki könyvnyomtató által, 1758. – 216 p. ; 18 cm

Lelőhely: Esztergom Főegyh⁸

Petrik VII. 173–174

Az 1758-as kiadású *Ángliai méhes kert* Barkóczy Ferenc egri püspök, majd esztergomi érsek gyűjteményében található (Barkóczy püspöki super ex librisével).⁹ Az érsek könyvtáráról Dóbék Ágnes 2021-ben készült katalógusában a 376. tételes szám alatt szerepel ez a könyv, a következő megjegyzéssel. „A jegyzéken: Angliai Méhes Kert. 4 vol. (A műnek nincs négykötetes kiadása, a könyvtárban valószínűleg 4 példány volt a műből.)”¹⁰ Barkóczy super ex librisével csak ez az egy *Ángliai méhes kert* című kötet maradt fent jelen tudásunk szerint. A Bibliotheca két, 1759-es megjelenésű Gedde-nyomtatványán ugyan nem szerepel Barkóczy super ex librise, de ez önmagában nem jelenti azt, hogy nem lehetnének a jegyzékben hivatkozott kötetek. Az egyik a pozsonyi érseki könyvtárból került az állományba, legkorábbi jelzete 1808-ból származik, a másikat 1876-ban katalogizálták. Barkóczy Ferenc könyveiben az 1808-as pozsonyi érseki könyvtár és az 1876-os egyesített esztergomi könyvtár (pozsonyi érseki és nagyszombati kanonoki könyvek) jelzete mellett szerepel egy harmadik, eddig azonosítatlan jelzet is, mely Barkóczy és Esterházy Imre (1663–1745) esztergomi érsekek idejében a könyvtárba került kötetekben található meg. Mivel a két, korábban említett kiadáson nem szerepelnek ezek a jelzetek, így feltételezhető, hogy nem ezek Barkóczy gyűjteményének fent említett hiányzó darabjai.

⁷ MIZERA, NAGY, VERÓK 2017, i. m. 85.

⁸ A Rövidítések jegyzékében Esztergom Főegyh = Esztergom, Főegyházmegyei Könyvtár rövidítést használja a kötet. Talán szerencsésebb lett volna az intézmény jelenlegi nevét alapul venni a leelőhelyek megadásánál.

⁹ Aranyozott gerincű, barna bőrkötésben, színes élmetszéssel. Jelzete: BV2428. Korábbi jelzetei: QIII1507, 47/K, XIB4. Barkóczy super ex libris-eiről bővebben: http://bibliotheca.hu/posses-sores/007_barkoczy.htm

¹⁰ DÓBÉK Ágnes, *Barkóczy Ferenc (1710–1765) egri püspök könyvtára*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, 2021, (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai, XI), 170 (http://real-eod.mtak.hu/9486/2/Barkoczy_v4.pdf).

A két 1759-es kiadás címlapján található egy-két eltérést figyelembe véve nyomda- vagy kiadás-variánsról beszélhetnénk, de terjedelmük is nagyon különböző. Az egyik 254 oldal, a másik 166. A bibliográfiában szereplő (Petrik I, 877), 1759-ben nyomtatott *Ángliai méhes kert* terjedelme 301 oldal. Az OSZK katalógusában ellenőrizve még egy negyedik kiadás található, melynek oldalszáma 197, a megjelenés helye, ideje és a nyomdász azonos a többi nyomtatványéval. A kutatásnak ezen a pontján kértem segítséget V. Ecsedy Judittól, aki elküldte nekem az *Ángliai méhes kert* OSZK-ban őrzött példánynyilvántartási lapját, ellenőrizte az ott található példányokat, segítette a kutatás folytatását, melyet hálásan köszönök.

Az egri liceumi nyomda kiadványjegyzékében ellenőrizve csak a korábbi bibliográfiában szereplő (Petrik I, 877) *Ángliai méhes kert*et ismertetik:

„73.

Gedde, John

Ángliai méhes kert, melly a méhekkal való bánásnak mesterségét és titkait szemünk elejébe terjeszti / János Gedde[!]; német. ford. Szattmáry Király György. – Eger:

Püspöki Ny., 1759. – 301 p., 4 t.; 17 cm

Lelőhely: Erdély Egyetem Kolozsvár, MTAK, Szeged Somogyi

Petrik I. 877¹¹

Szerencsésebb lett volna a nyomdász nevét feltüntetni, hisz a nyomtatványon is így szerepel: „Bauer Karol Joseff püspöki könyv-nyomtató által”.

A lelőhelyek megadása nem jó, az itt felsorolt lelőhelyeken lévő példányok egyikének sem 301 p. a terjedelme.

Erdély Egyetem Kolozsvár példánya 166 p.

MTAK példánya 254 p.

Szeged Somogyi példánya 166 p.

A Petrik I, 877 lelőhely adataival csak részben mutat egyezést, melyek a következők: Akadémia Könyvtár, OSZK, „Természettudom. társulat könyvtára”. Utóbbi jogutódja a Magyar Természettudományi Múzeum Könyvtára, ahol ma már nem lelhető fel John Gedde munkájának magyar nyelvű fordítása.

Az OSZK-ban található nyilvántartási lapon szereplő könyvtárak, lelőhelyek ellenőrzése után, az elérhető online katalógusok használatával és a könyvtáros kollégák alapos munkájának, segítőkészségének eredményeként megállapítható, hogy a 301 oldalas variáns lelőhelyei a következők:

OSZK (jelzete: 308.610)

Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár (jelzete: C 2410)

Bács-Kiskun Megyei Katona József Könyvtár (jelzete: 3198, hiányos példány: 15–300 p., hiányzik a címlap, az első tizennégy oldal, az utolsó oldal és a három tábla)

Székelyudvarhely Haáz Rezső Múzeum (jelzete: G33, korábbi jelzete: 3463 / F. 25. VIII.)

¹¹ MIZERA, NAGY, VERÓK 2017, i. m. 91.

Az 1758-as és az 1759-es kiadások összehasonlítása

Az első kiadás címe a kis- és nagybetűk tükrözésével a következő:

ÁNGLIAI MÉHES KERT VAGY EGY TÖKÉLLETES MÉHÉSZ KI-IS A' méhekkal való bánásnak, egész mesterségét, és titkait szemünk eleiben terjeszti. és Mind azoknak, a' mellyeket vagy a' régi, vagy az új Írók eddig ezen dologról irtanak, meg-jobbitásával rövid summában öszve-foglallya. A' Méh-Kasoknak vagy Köpüknek új formákban való helyheztetésének, egy új, és igen hasznos módgyával együtt. A' Méhes Gazda, az eresztés, avagy rajzás alkalmatosságával való feles-költség, és fáradságtúl való őltalmazásának rendivel, melly sokkal hasznossabb az eddig fel-talált minden módoknál, mellyet ki-adott GEDDE JÁNOS. És helyben hagyattott a' LONDON-béli KIRÁLYI TUDÓS Társasság-által 1721-dik Esztendőben. Angliai-Nyelvből Németre fordittott 3dik Nyomtatás, Lipsiában Jacobi Ludvig Károlynál 1749.

Az 1758-as kiadás címlapja a német kiadás fordítása, valószínűleg ezért nem szerepel rajta Szathmáry Király György, a fordító és Barkóczy Ferenc, a támogató neve sem. A 192. oldalig a német szöveget fordította. „A' forditohoz nagy tiszteletre méltó jó úrain!” kezdetű részben az angol eredetihez hasonlóan, a német fordítást követve angol méhészeket sorol fel. A neveket a felismerhetetlenségig elrontotta:

Mr. Southern, Mr. Levit, Mr. Butler, Mr. Remnant, Mr. Hartlib, Mr. Lawson, Mr. Gouge, Mr. Hill, my Ld. Bacon¹²

Mr. Southern, Mr. Levit, Mr. Butler, Mr. Remnant, Mr. Hartlib, Mr. Lavvson, M. Gouge, Mr. Hillmy, Ld. Bacon¹³

Sontherrel, Levittel, Buthlerrel, Remnánttal, Hartlihbel, Larsonnal, Gongével, Hil-mivel, Balonnal¹⁴

A 193. oldal után következő „Rövid summája a' felyül meg-irt dolgok némelly részeinek” kezdetű rész Szathmáry Király György saját írása, amit a többi kiadás jelez is a címoldalon („maga különös jegyzéseivel-is meg-nagyobbitott”,¹⁵ valamint „maga különös jegyzésével-is meg-nagyobbitott”¹⁶). Summázza, összefoglalja az addig leírtakat, tartalomjegyzék-szerűen, oldalszámokat mellékelve közli, melyik hónapban mit kell tenni a méhekkal (193–204).

A következő rész címe: „Mindenkori különös meg-tartásra méltó tóldalékúl fell-tett jegyzések”, melyben 14 pontba szedi a teendőket (205–216).

Az 1758-as kiadás ívjelzése A[8]–N[8], O[4]. Megjegyzendő, hogy az utolsó ív szedése a sor-távolságban eltérést mutat. O3 és O[4], vagyis a 213–216. oldalak feltűnően sűrűn szedettek, a sor és bekezdések közötti távolság minimális, feltételezzük, hogy csak fél ívnyi papírt szeretett volna felhasználni, s ezért változtatott a sor-távolságon.

A különböző terjedelmű kiadások összehasonlításának alapjául az első kiadást (Petrik VII, 173–174) vesszük, melyet a továbbiakban A-kiadásnak nevezünk.

¹² *The English apiary, or, The compleat bee-master*, 1721, VI–VII p.

¹³ *Apiarium anglicum*, 1749, [6]–[7] p.

¹⁴ GEDDE 1759, i. m. 6–7 p.

¹⁵ GEDDE 1759, i. m. B- és C-kiadás címlapján.

¹⁶ GEDDE 1759, i. m. D- és E-kiadás címlapján.

A B-kiadás a címlap kivételével a 192. oldalig azonos az A-kiadással. Ívjelzése: A[8]–M[8], N[4]–T[4], U[3], címe:

Ángliai méhes kert mely a' méhekkal való bánásnak mesterségét, és titkait szemünk elejébe terjeszti. Azokat, melyeket, a' régi, és új Írók e' dologról irtak, meg-jobbitva, rövid summába foglalja, és a' Méh-kasok el-készítésének egy új, és igen hasznos módjával együtt, a' Méhes-Gazdának eddig fel-talált minden módoknál hasznosabb, kevesebb kölcségű, és fáradságú rendet nyújt, melyet ki-adott Ángliai nyelven Gedde János és helyben hagyott a' London-béli Királyi Tudós Társaság 1721-dik Esztendőben. Most pedig Német nyelvből Tekéntetes Nemes Szattmáry Király György Tek. Nem. Borsod Vármegye Törvény székének egyik Tagja, a' Méhes-Gazdának hasznokra, Magyar nyelvre fordított, 's maga különös jegyzéseivel-is meg-nagyobbított, és nagy-méltóságú gróff Szálai Barkóczy Ferencz egri püspök ő exczellentziája Nemzetéhez való szeretetétől viseltetvén, dicséretes Kölcségével Ki-nyomtatattott.

A nyomdász már nem Royer Ferenc Antal, hanem „Bauer Karol Joseff Püspöki Könyv-nyomató”. A nyomtatás éve 1759. A címlap kétszínnyomású. Az A2-es ívjelzéstől kezdődő „A' fordítónak különös meg-jedzésre fel-tett dolgai”, „A' fordítóhoz nagy tiszteletre méltó jó Úram!” „A' Királyi Társaság által való helyben hagyás”, „A' kegyes olvasóhoz elől járó beszéd”, „Műtató tábla” és „Ángliai mehes-kert. avagy tokélletes méhész-mester” kezdetű részek ugyanazon díszeket, betűket, sor- és oldaltöréseket használja a „Külömb-Külömb féle Kérdésekre való Feleletek” fejezet végéig mint az A-kiadás.

A 193. oldaltól (M[8] ívjelzéstől) a felhasznált díszek azonosak, az ívfüzetek változnak (4 íves octavók helyett 2 íves quartók), de eltér a sorok és az oldalak tördelése, valamint a szöveget javította, átírta:

A szövegben is jelentős változásokat eszközölt, újabb részekkel gazdagította:

Mártius.

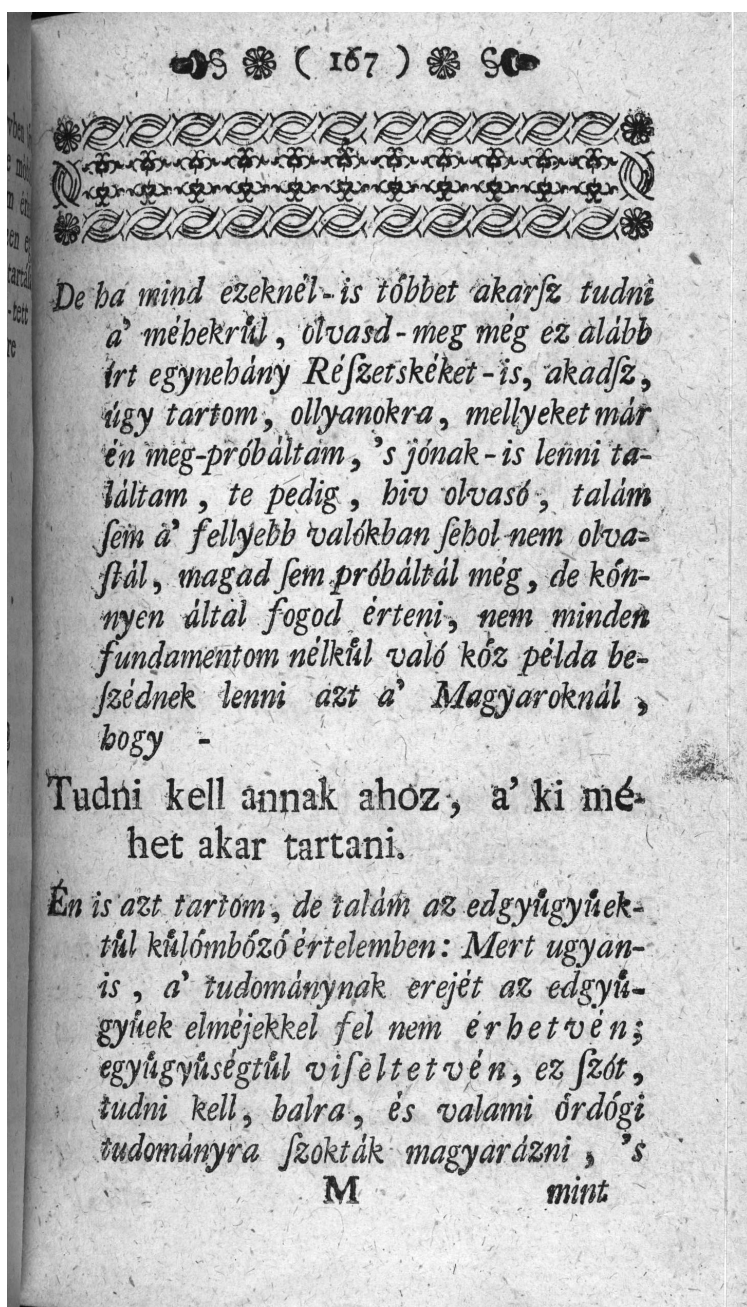
Ha a' Méhet ezen Hólnapban ki-rakod, reá-vigyázz, hogy valami módon az alkatlan-idő miatt meg-ne éhezzen, máskint az apró fiacskáit min ki-hánnya, és újra kintelen-lesz későre fiat önteni, azért táplálni-kel őket a' rosz-időbe. – 59.

Martius.

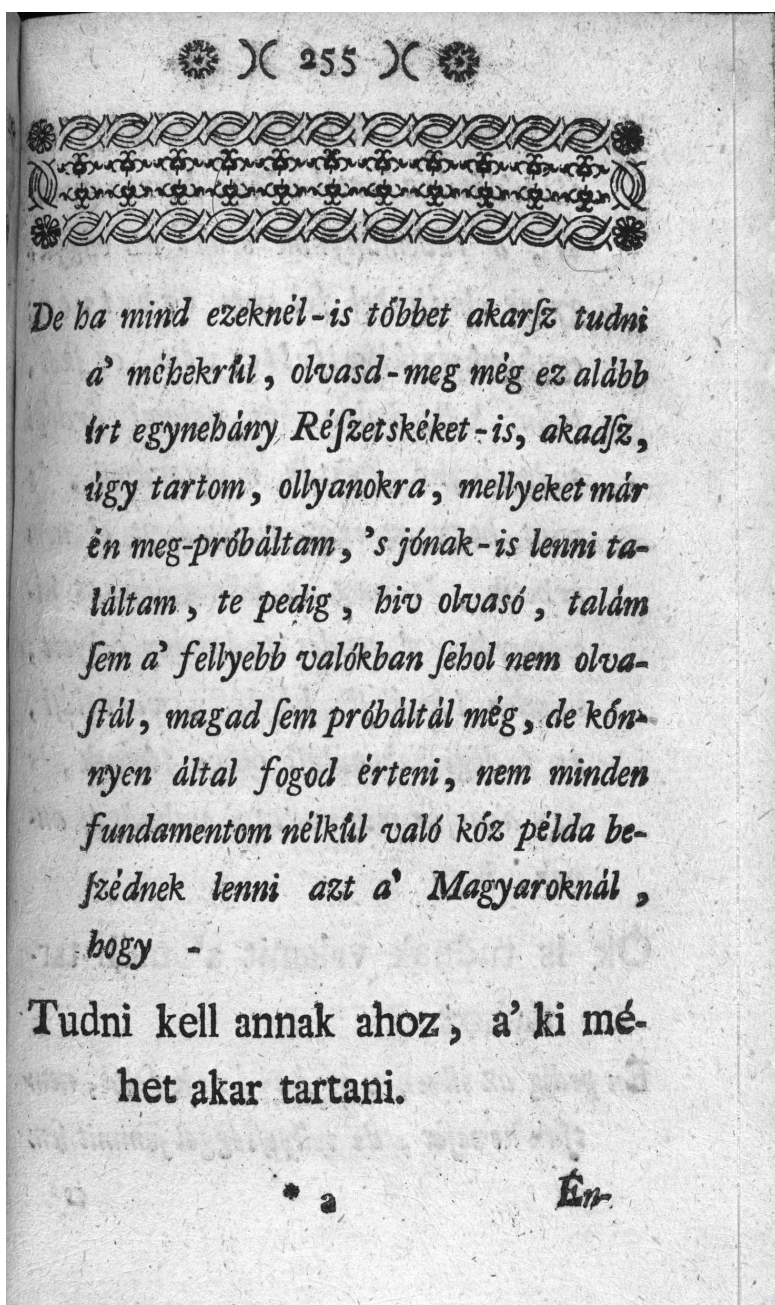
Ha minek előtte ki-rakod tavaszra a' Méhet, előre a' gaztúl, és hitvány sonkolytúl magad meg-tisztítod, nagy bajtúl mented-meg őket. – 118.

Midőn már ezen Holnapban a' Méhet ki-rakod, igen reá vigyázz, hogy valami módon az alkalmatlan üdő miatt meg-ne éhezzenek, másként az apró fiacskájokat mind ki-hánnyák, és újra kintelenek lesznek későre fiat önteni; azért táplálni-kell őket a' rosz üdőben – 59.

Az A-kiadásban ez a hónapok szerinti lebontás a 193–204. oldalig (összesen 11 p.), a B-kiadásban a 193–228. oldalig (összesen 25 p.) tart. A B-kiadásban ezt követik „A' Tiszta szín-méz el-készítésének Mődjáról.” (229–231), „A' Méz olvasztásnak mődja pedig ez.” (232–233), „A' Viasz ki-olvasztásának, és ki-sajtolásának Mődjáról.” (233–236), „A' Sajtórúl szedett Viasz öszve olvasztásának, és meg-szűrésének Mődjáról.” (237–238) és „A' Méh keresésnek Mődjáról.” (238–240) című fejezetek. Az A-kiadásból ezek a részek hiányoznak. A B-kiadás utolsó fejezete megegyezik az A-kiadás utolsó fejezetével, kisebb javítások, rontások vannak a szövegben:

1. ábra. Az Országos Széchényi Könyvtár 277.376/2-es jelzetű kötete

2. ábra. Az Országos Széchényi Könyvtár 308.610-es jelzetű kötete

Mindenkori különös meg-tartásra méltó tóldalékúl fell-tett jegyzések. (A-kiadás)

Mindenkori különös meg-tartásra méltó tóldalékúl fel-tett jegyzések. (B-kiadás)

Továbbá például: más-kint – máskint, száját – szágát, a' jó Köpübül – a' Köpübül, idő – üdö, dugdosd – dogdosd, el-tészed – el-teszed, öszve-penyészedik – öszve penészedik, Igen hideg – Igyen hideg, dolgoöldzhessen – dörgööldzhessen, Nyavalásra – nyaralásra, Épületeske – épületecske, kellessen – lehessen

A B-kiadás 3 metszetet is tartalmaz, melyek az A-kiadásból hiányoznak, de a többiben már szerepelnek.

A C-kiadás címlapja előtt található az Apum Ordines feliratú metszet, mely a B-kiadásból hiányzik, de a későbbiekben már szerepel. Ívjelzése: A[8]–M[8], N[4]–T[4], U[3], *a[8]–*c[8], melyek jól mutatják a kiegészítéseket. A címlap kétszínnyomású. A C-kiadás a címlapjától a 254. oldalig azonos a B-kiadással. Mindkét nyomtatvány 254. oldala a „vége” felirattal és ugyanazzal a nyomdadísszel fejeződik be. A C-kiadás nem a metszetekkel folytatódik, hanem az alábbi cím nélküli részzel, melyben 14 pontba szedte Szathmáry Király György a méhtartás tudnivalóit a 255–301. oldalig (ívjelzése: *a[8]–*c[8]):

„De ha mind ezeknél-is többet akarsz tudni a' méhekrül, olvasd-meg még ez alább írt egynehány Részetskéket-is, akadsz, úgy tartom, te pedig, hiv olvasó, talám sem a' fellyebb valókbán sehol nem olvastál, magad sem próbáltál még, de könnyen által fogod érteni, nem minden fundamentom nélkül való köz példa beszédnek lenni azt a' Magyaroknál, hogy ... Tudni kell annak ahoz, a'ki méhet akar tartani.”

A D- és az E-kiadás kisebb terjedelműek, mivel szedésükben különböznek az eddigiektől. Bauer Károly József nem az A-kiadást használta, hanem a szöveget újrasedve sokkal kisebb sortávolságot alkalmazott. A címben kisebb változások (melly – mely, foglalja – foglallja, hasznosabb – hasznossabb, jegyzéseivel-is – jegyzésével-is, dicséretes – ditséretes) vannak a B- és C-kiadáshoz képest.

D- és az E-kiadás címe:

Ángliai méhes kert mely a' méhekkal való bánásnak mesterségét, és titkait szemünk elejébe terjeszti. Azokat, mellyeket, a' régi, és új Írók e' dologrúl irtak, meg-jobbitva, rövid summába foglalja, és a' Méh-kasok el-készítésének egy új, és igen hasznos módjával együtt, a' Méhes-Gazdáknak eddig fel-talált minden módoknál hasznossabb, kevesebb kölcségü, és fáradságú rendet nyújt, mellyet ki-adott Ángliai nyelven Gedde János és helyben hagyott a' London-béli Királyi Tudós Társaság 1721-dik Esztendőben. Most pedig Német nyelvből Tekéntetes Nemes Szattmáry Király György Tek. Nem. Borsod Vármegye Törvény székének egyik Tagja, a' Méhes-Gazdáknak hasznokra, Magyar nyelvre fordított, 's maga különös jegyzésével-is meg-nagyobbitott, és nagy-méltóságú gróff Szálai Barkóczy Ferencz egri püspök ő exczellentziája Nemzetéhez való szeretetétől viseltetvén, ditséretes Kölcségével Ki-nyomtatattott.

A címlapok kétszínnyomásúak.

A D-kiadás a B-kiadás kisebb javításokkal, rontásokkal újrasedett változata más nyomdadíszek felhasználásával. Ívjelzése: A[8]–K[8], L[3].

Kisebbsé javítások, rontások: 10. leg-alább – 10-et leg-alább, kétség kívül – kétség-kivül, Micsoda – Mitsoda, szivel – szívvel, Irásbúl – írásbúl, közszül – közül, egy-aránsú – egy aránysú, mind-az-által – mindazáltal, HATODIK – HATOTIK, nem-mindenkor – mem-mindenkor, meleg – melleg, bujjáu – bujján, járást – járúst, őszva-szállani – őszve-szálloni, Hartz – Harts, nyughatatlankod-tattták – nyughatatlankottattták, FELELETEK – EELELETEK, SEPTEMBR – SEPTEMBER, szándékodnak – szándékoknak.

Az E-kiadás a D-kiadással azonos szedésében és díszében a 166. oldalig. A 167. oldaltól a C-kiadás szövegét, egészen pontosan sorait veszi át („De ha mind ezeknél többet akarsz tudni...” kezdetű rész). A sortávolságok különbözők, illeszkednek a kiadvány korábbi szedéstükréhez, de a sorok ugyanazok. Jól látható ez a mellékelt képeken (1. és 2. ábra), melyek az Országos Széchényi Könyvtár példányaiból digitalizáltak, jelzetük: 277.376/2 és 308.610. Feltételezzük, hogy ugyanazokat a sorokat használta fel a két nyomdában maradt kiadás köteteinek a kiegészítéséhez. Ívjelzése: A[8]–K[8], L[3], M[8]–N[8]. Az ívjelzés is jól mutatja az utólagos kiegészítést.

Ezek alapján feltételezhető a kiadások időbeli sorrendje, mely alapján kiegészíthető *A könyvkiadó egri Liceum bibliográfiája*.

B kiadás:

73/1

Gedde, John

Angliai méhes kert, mely a' méhekkal való bánásnak mesterségét és titkait szemünk elejébe terjeszti / Gedde János ; német. ford. Szattmáry Király György. – Eger : Bauer, 1759. – 254 p., 3 t. ; 17 cm

Lelőhely: Esztergom Főgyh, MTAK, Sárospatak Ref

Petrik: nem regisztrált

C kiadás:

73/2

Gedde, John

Angliai méhes kert, mely a' méhekkal való bánásnak mesterségét és titkait szemünk elejébe terjeszti / Gedde János ; német. ford. Szattmáry Király György. – Eger : Bauer, 1759. – 301 p., 4 t. ; 17 cm

Lelőhely: OSZK, Kalocsai Főszékesegyház, Kecskemét Megyei könyvtár, Székelyudvarhely Haáz Rezső Múzeum

Petrik I. 877

D kiadás:

73/4

Gedde, John

Angliai méhes kert, mely a' méhekkal való bánásnak mesterségét és titkait szemünk elejébe terjeszti / Gedde János ; német. ford. Szattmáry Király György. – Eger : Bauer, 1759. – 166 p., 4 t. ; 18 cm

Lelőhely: Esztergom Főgyh, Szeged Somogyi, Bp RÁDAY, Erdély Egyetem Kolozsvár, DEENK

Petrik nem regisztrált

E kiadás:

73/5

Gedde, John

Angliai méhes kert, mely a' méhekkal való bánásnak mesterségét és titkait szemünk elejébe terjeszti / Gedde János ; német. ford. Szattmáry Király György. – Eger : Bauer, 1759. – 197 p., 4 t. ; 18 cm

Lelőhely: OSZK, Pozsony Egyetem, Edelény Városi, Bp MGK, Kolozsvár Lucien Blaga Egyetem, SRK, Keszthely Helikon Kastélymúzeum

Petrik nem regisztrált

A kötetekben szereplő rézmetszetek készítője Binder János Fülöp (1735/1736–1811) reprodukciós rézmetsző. „Fordítások esetében általában az eredeti kiadás képeit dolgozta át.”¹⁷ A Szathmáry Király György által felhasznált 1749-es kiadás fellelhető példányaiban, példányleírásaiban metszetek nem szerepelnek. Binder János Fülöp rézmetszeteinek katalógusában megtalálhatók az *Angliai méhes kert*ben szereplő metszetek ismertetése:

1. Címkép. Szövege: „Apum ordines.” ... Lent vár és templom képe. Később több kiadásban napvilágot látott. A lap ugyan nincs szignálva, de a következő illusztrációból következtetve ez is Binder műve.
2. Könyvillusztráció. Jelezve jobbra lent: „Jo. Philipp Binder sc. Budae.” ... Kaptárt ábrázol.
3. Könyvillusztráció. ... Jelzetlen, de ez is Bindertől van. Méheket ábrázol.
4. Könyvillusztráció. ... Jelzetlen, ez is Binder műve. A méhész szerszámai betűkkel jelölve.¹⁸

A kaptárt, kaptárokat ábrázoló metszet (2. sz.) feltételezett eredetije John Gedde *Apiarium Anglicum, Oder: Der vollkommene Bienen-Meister* című művének 1729-es, lipcsei kiadásában a címlap előtt/mellett van. Metszője jelzetlen. A müncheni Bayerische Staatsbibliothek digitalizált 1749-es példányában¹⁹ nem lelhető fel ez a metszet, feltételezzük, hogy hiány (az 1752-es negyedik kiadásban szerepel). A többi metszet azonosítása további kutatást igényel.

Szathmáry Király György Gedde-fordítása érdekes példája a kiadások változásának, a nyomdában maradt példányok felhasználásának, részleges újranyomásának, kiegészítésének. A méhészet iránti érdeklődést jól reprezentálja az egy éven belül megjelent négy kiadás. Érdekes lenne tudni, hogy Royer első kiadásából hány példány készült, a szövegváltozatok kinek a javaslatára módosultak. Ezeket figyelembe véve talán pontosabb képet kapunk a nyomdában maradt példányok sorsáról is.

M. HORVÁTH MÁRIA

¹⁷ RÓZSA György, *Binder János Fülöp* = RÓZSA György, *Grafikatörténeti tanulmányok, Fejezetek a magyar vonatkozású grafikai ábrázolások múltjából*, Bp., Akadémiai, 1998 (Művészettörténeti Füzetek, 25), 61–63.

¹⁸ RÓZSA 1998, i. m. 63. „72. Apum Ordines és 3 tábla. (GEDDE, *Angliai Méhes kert*, ford. Szattmári Király Gy. Eger, 1781)” PATAKY Dénes, *A magyar rézmetszés története, A XVI. századtól 1850-ig*, Bp., Közoktatásiügyi Kiadóvállalat, 1951, 86.

¹⁹ urn:nbn:de:bvb:12-bsb10295416-5

FIGYELŐ

550 éves a magyarországi könyvnyomtatás. 550 évvel ezelőtt, 1473. június 5-én fejezte be Budán Andreas Hess könyvnyomtató a *Chronica Hungarorum* nyomtatását. Erre a jeles alkalomra az év folyamán több megemlékezést és tudományos konferenciát rendeztek országszerte.

Az Országos Széchényi Könyvtár 2023. május 27-én ünnepélyes keretek között emlékezett meg az első Magyarországon nyomtatott könyvről. Ebből az alkalomból a nemzeti könyvtár kiadásában megjelent és bemutatták a *Chronica Hungarorum*, más néven a *Budai krónika* új hasonmás kiadását.

Andreas Hess latin nyelvű könyve a magyarok történetéről 550 évvel ezelőtt, 1473. pünkösd vigíliáján, azaz előestéjén jelent meg, amely akkor június 5-re, idén pedig május 27-re esett. Először maga Hess „szólalt” meg. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk ugyanis, hogy a *Budai krónika* nyomdászától eredeti szövege is fennmaradt, mert ő írta a krónika elé az ajánlást. Ennek Horváth Jánostól származó szép veretes magyar fordítását Szabó Sipos Barnabás előadásában hallhattuk. Majd köszöntőt mondott Rózsa Dávid, az Országos Széchényi Könyvtár főigazgatója és Csák János miniszter képviselőjében Szóllás Péter, a Kulturális és Innovációs Minisztérium Kultúráért Felelős Államtitkárság Könyvtári és Levéltári főosztályának vezetője.

Farkas Gábor Farkas András, a *könyvmester* címmel méltatta Andreas Hess működését. Azt hihetnénk, hogy a *Chronica* nyomdászáról már mindent tudunk, de Farkas Gábor Farkas (OSZK) művelődéstörténész újszerű szempontokból vizsgálta Hess budai tevékenységét. Előadásában az európai ősnymdászat (azaz a könyvnyomtatás feltalálásától 1500-ig terjedő korszak) számadatainak és szereplőinek ismeretében vizsgálta Hess budai megjelenését, munkásságát. Az előadás szerkesztett változata a *Magyar Könyvszemle* jelen számában, a 12–27. oldalon olvasható.

A *Chronica* kolofónjának köszönhetően pontosan tudjuk, hogy hol és mikor készült az első magyarországi nyomtatvány, és hogy ki volt a nyomdásza. Magyar fordításban ez olvasható a kötet végén: „elkészült Budán az Úrnak 1473. évében pünkösd előestéjén, Hess András által.” Ez a magyarországi nyomdászattörténet szempontjából különösen szerencsés, hiszen a nyomtatás helyének, idejének vagy akár a nyomdásznak pontos megjelölése nem volt általános az ősnymtatvány korszakban. Az is ritkaságnak számított, hogy első kiadványának történeti művet választott. Kárai Lászlóhoz szóló dedikációjában Hess megírja, „hogy óriási és sok napot igénylő munkát vállaltam magamra, tudniillik Pannónia Krónikájának kinyomtatását, tehát olyan munkát, amely hitem szerint minden magyar ember számára kedves és szívderítő” (Horváth János fordítása, Kasza Péter gondozásában). A *Chronicának* ma tíz fennmaradt példányát ismerjük: eredetileg – nemzetközi analógiák alapján – kétszáz példányban készülhetett. Hogy valóban érdeklődés mutatkozott a magyarok krónikája iránt, az is bizonyítja, hogy korabeli kéziratok másolatából négyet ismerünk. Megjegyezzük, hogy az 550. évfordulóra nemcsak hasonmás készült kísérőkötettel, hanem egy hangoskönyv is Szabó Sipos Barnabás színművész előadásában (<https://chronica.oszk.hu/hangoskonyv>).

Az OSZK-ban tartott jubileumi ünnepségen a *Chronica Hungarorumba* szőtt, eredetileg önálló elbeszélések, nagy királyaink történetei közül Szabó Sipos Barnabás színművész Szent László királyról adott elő egy részletet, majd korabeli zenét hallhattunk Hetényi Milán és Illés Gábor előadásában.

Farkas Gábor Farkas előadása is, de az utána következő kerekasztal-beszélgetés is azt bizonyítja, hogy a *Budai krónika* kinyomtatása és Hess ideérkezése, budai működése milyen izgalmas kérdés. A kerekasztal-beszélgetés résztvevői Boross Klára (MTA KIK), Kasza Péter (OSZK Kulcsár Péter Historiográfiai Kutatócsoport), P. Vásárhelyi Judit (OSZK), Schöck Gyula, V. Ecsedy Judit (OSZK), a moderátor Varga Bernadett az OSZK Régi Nyomtatványok Tárának osztályvezetője volt. A téma pedig az 1973-as, az ötszáz éves évforduló óta eltelt évtizedek új kutatási eredményei. Mindenekelőtt tisztelegtek a téma legnevesebb, nemzetközileg is elismert kutatójának, a száz esztendővel ezelőtt született Borsa Gedeonnak az emléke és munkássága előtt. A *Chronicával* és Hess munkásságával kapcsolatos felfedezései teljesen új megvilágításban mutatták be az első budai nyomda működését, és számos ponton revideálni kellett a korábbi tudósok véleményét. Mikrofilológiai módszerrel, Hess nyomdabetűinek elemzésével jutott új megállapításokra a budai nyomda méretét, a munka menetét, a nyomdabetűk mennyiségét illetően, melyeket monográfiájában közölt: BORSZA Gedeon: *Andreas Hess*, Bp., OSZK, 2013 (Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület füzetei, 6).

Erre az emlékezőes évfordulóra az OSZK már régóta készülődött. A nemzeti könyvtár kiadásában elkészült a *Chronica Hungarorum* új hasonmás kiadása. A mű jelentőségével a korábbi generációk is tisztában voltak: már 1900-ban elkészült első hasonmás kiadása Fraknói Vilmos tanulmányával, az ötszáz éves évfordulóra – 1973-ban – pedig új hasonmás kiadás készült Soltész Zoltánné bevezetőjével és Horváth János fordításával. Természetesen mindig az adott korszak technikai lehetőségei szerint.

Ez a mostani tehát a harmadik hasonmás kiadása a *Chronicának*, amelynek alkotója Schöck Gyula, a Schöck ArtPrint Kft. alapítója és tulajdonosa. 550 példányban jelent meg, a nagy felbontású képek az OSZK digitalizáló műhelyében készültek. Külön kötetben kaptak helyet a tanulmányok, ennek a kötetnek a szerkesztői Farkas Gábor Farkas és Varga Bernadett. A latin szöveg átírata Boross Klára munkája. Horváth János fordítását Kasza Péter aktualizálta, a kíséret tanulmányt, amely magyarul és angolul is szerepel a kötetben, Farkas Gábor Farkas írta.

A *Chronica* faksimiléje az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött Inc. 326 jelzetű példány alapján készült, két változatban. Az egyszerűbb változatban fadobozban van a faksimile és a kísérő tanulmánykötet. A különlegesebb, bibliofil változatban ugyancsak fadobozban helyezkedik el a faksimile díszes bőrkötésben (a Prágában őrzött példány eredeti budai kötése mintájára), a tanulmánykötettel és a Grand Tokaj Zrt. hatputtonyos aszújával együtt.

Ugyanaznap délután még egy könyvtörténeti eseményre került sor az Országos Széchényi Könyvtárban: Monok István (MTA Könyvtár és Információs Központ főigazgató) szervezésében, az *Eredmények és fehér foltok a régi magyar könyv kutatásában* című konferenciára. Az előadók a könyvkiadás, könyvkereskedelem, könyvhasználat, könyvkötés témakörében vizsgálták az utóbbi évtizedek kutatási eredményeit és a még elvégzendő feladatokat. Az előadók és előadások: Boreczky Anna, *A középkori magyar könyv és könyvhasználat*; Perger Péter, *A könyvkiadás története a nyomtatás kézműves korszakában*; Zvara Edina, *A könyvtárak Széchényi Ferenc könyvtáralapításáig*; Oláh Róbert és Hegyi Ádám, *A könyvolvasás a kora újkori Magyarországon*; Granasztói Olga, *A könyvkereskedelem története a 19. század első harmadáig*; Vilesek Andrea, *A könyvkötések története a kora újkori Magyarországon*. Az elvégzett kutatások és a megjelent kötetek impozáns mennyisége mellett is hasznos volt kijelölni a további feladatokat, hogy a magyarországi könyves kultúra egészéről minél teljesebb képünk legyen.

*

2023. szeptember 6–9. között *A könyv a kora újkori Kárpát-medence művelődésében: kiadás, befogadás, használat* címmel tudományos konferencia színhelye volt Sárospatak. A konferenciát a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet Reneszánsz Osztálya és a Tokaj-Hegyalja Egyetem Speculum Kutatócsoportja rendezte, együttműködve a magyarországi és határon túli egyetemek régi magyar irodalmi tanszékeivel. A konferencia további támogatója a Magyar Nemzeti

Múzeum Rákóczi Múzeuma, a Sárospataki Református Teológiai Akadémia, a Magyar Tudományos Akadémia és az Universitas Kiadó. A konferencia színhelye részben a Sárospataki Rákóczi-vár, részben a Református Teológiai Akadémia volt.

A megnyitót Monok István, Tokaj-Hegyalja Egyetem Speculum Kutatócsoport vezetője és Kecskeméti Gábor, a HUN-REN BTK Irodalomtudományi Intézet igazgatója tartotta. A konferenciát üdvözlötte Tamás Edit, az MNM Rákóczi Múzeumának igazgatója.

Ekkor került sor a 2023-as Klaniczay-díj átadására, amelyet Újlaki-Nagy Réka kapott.

A konferencia nyitóelőadásai közül V. Ecsedy Judit a hazai könyvnyomtatás első kétszáz évét összegezte, Monok István a protestáns iskolai könyvtárak összetételéről, Tóth Zsombor a szöveghasználatról tartott előadást. A négynapos konferencia 44 előadását felsorolni is lehetetlen, de bizonyos témák és kutatási trendek mégiscsak kiemelkednek, illetve erősebben képviseltek. Hangsúlyosan szerepel a kiadástörténet (Tóth Zsombor, Kasza Péter, Gyulai Éva, Draskóczy Eszter, Figula János, Orbán Áron) és a könyvhasználat (Kiss Farkas Gábor, Kis Timea, Éliás János, Sipos Gábor, Béla Bálint, Bogár Judit, Hegyi Ádám, Balla Lóránt). Több előadás szólt a szorosabban vett könyvtártörténetről (Monok István, Ósz Sándor Előd, Tüskés Anna, Oláh Róbert). A forráshasználat kérdését Maczák Ibolya, Lovas Borbála és Simon József vizsgálta. Szenci Molnár Albert ismeretlen verses versengéséről hallhattuk P. Vásárhelyi Judit előadását, aki egyúttal az egyleveles nyomtatványok kutatására is felhívta a figyelmet, Szentmártoni Szabó Géza pedig a lappangó, töredékben maradt kéziratok vagy nyomtatott emlékeket tekintette át a 16. századi magyar irodalomban. A nyomdatörténetet V. Ecsedy Judit, Szabó András (*A vizsolyi nyomdáról másképpen*) és Petrőczy Éva (*Szenci Kertész Ábrahám és a lüneburgi Sterne-nyomda*) előadása képviselte

A konferencia sikeréhez Kecskeméti Gábor, Monok István és Papp Ingrid szervezőmunkája nagyban hozzájárult, akik biztosítani tudták nemcsak a szigorúan vett konferencia gördülékeny lebonyolítását, hanem a kiegészítő kulturális programokat is, mint a borsi Rákóczi-várnak és a leleszi premontrei konventnek a meglepetését.

*

Az 550 éves évfordulóra emlékezett a Magyar Szemiotikai Társaság is, amikor a Dobó István Vármúzeummal és az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Pedagógiai Karának Kommunikáció-tudományi Kutatócsoportjával közösen többnapos nemzetközi konferenciát rendezett Egerben 2023. október 6–8. között *A nyomtatott könyv szemiotikája* címmel. Ez egyúttal a 22. Semiotica Agriensis konferencia volt.

A konferencia szervezőbizottságának tagja Balázs Géza egyetemi tanár, H. Tomesz Timea egyetemi docens, Pölcz Ádám egyetemi docens és Voigt Vilmos professor emeritus volt.

Az előadások az első napon a Dobó István Vármúzeum konferenciatermében, a továbbiakban az Eszterházy Károly Katolikus Egyetemen zajlottak. Balázs Géza bevezető gondolatai után Szűts Zoltán egyetemi docens tartott köszöntőt és nyitó előadást *Könyv-e a könyv, ha digitális?* címmel. Az aktuális kérdésfelvetés után az előadók a könyv szemiotikáját sokféle szempontból mutatták be. Több előadás is foglalkozott a tankönyvekkel (Már Orsolya, Vesszős Balázs). A könyv vizuális megjelenésével kapcsolatos kérdéseket elemeztek Vasné Tóth Kornélia (OSZK) és Gráfik Imre vizuális szemiotikai jegyzetei. A vers megjelenési formáiról Deák-Sárosi László (OSZK) előadása szólt. A könyv performatív alakváltozatairól Bókay Antal, Minya Károly és Mózes Gergely tartott előadást, míg színházi vonatkozásait Bessenyei Ágnes (OSZK) előadása elemezte. A régi magyar nyomtatványok témakörét Zágorec-Csuka Judit, (Lendava, Szlovénia) előadása képviselte: *Gondolatok Kultsár György, Az halálról való készületről rövid tanóság című, 1573-ban Alsólendván kiadott prédikációs könyvéről* címmel.

*

Bár a 2023. október 11-i tudományos konferenciát és kiállítást címe szerint Borsa Gedeon születésének 100. évfordulója és a *Régi magyarországi nyomtatványok* ötödik kötetének megjelenése alkalmából rendezte az Országos Széchényi Könyvtár, ennek a konferenciának a főszereplője is a magyarországi könyvnyomtatás és az 550 éves magyarországi nyomtatott könyv volt. Rózsa Dávid főigazgató megnyitója után az első ülésen Monok István elnökölt. A retrospektív nemzeti bibliográfia és a nemzeti tudományosság összefüggéséről szólt Kecskeméti Gábor, Csorba Dávid és Verók Attila előadása.

Borsa Gedeonra emlékezett előadásában P. Vásárhelyi Judit, a Régi magyarországi nyomtatványok bibliográfiai kutatócsoport Borsa Gedeon utáni vezetője, majd a résztvevők megtekinthették azt a személyes tárgyakból, dokumentumokból összeállított kiállítást, amelyet *Essentia in Scientia* címen Garadnai Erika, az RMNy munkatársa állított össze és mutatott be. A további előadók mindegyike a legújabb RMNy kötet közreműködői, a kutatócsoport régebbi és jelenlegi munkatársai voltak: V. Ecsedy Judit, Perger Péter, Tóth Anna Judit, Szvorényi Róbert, Kovács Eszter, Bánfi Szilvia és Heltai János. Ennek az ülésnek, amelyen Madas Edit elnökölt, témája az 1671 és 1685 közötti hazai könyvtermés tanulságai voltak. Ismét bebizonyosodott, hogy az RMNy enciklopédikus jellegénél fogva és tízféle mutatójának köszönhetően rendkívül sokoldalú elemzésre ad lehetőséget. Előadások jelölték ki az RMNy helyét, szerepét a humántudományi, vallástörténeti, irodalomtörténeti kutatások között. Áttekintették az 1671 és 1685 közötti időszak hazai könyvnyomtatásának részmerlegét, a nyomdai változatok kérdését, a korszak hitvita-irodalmának a sajátosságait, a cseh verses szövegek felbukkanást a korszak egyes hazai nyomtatványaiban. Az autopszia alapján történő alapos feltáró munkának köszönhetően több ismeretlen forrásszöveg is előkerült, illetve új filológiai felfedezések nyomán sikerült bizonyos hazai nyomtatványok kiadásának körülményeit pontosítani.

E konferenciának már hagyománya van, mert az első kötet megjelenésekor (1971) és azóta is minden kötet megjelenése alkalmából tudományos konferencia mutatta be annak tartalmát és a hazai könyvnyomtatásnak egy-egy szakaszát. 1973-ban Sárváron hangzott el Borsa Gedeon, Botta István, Varjas Béla, Tarnóc Márton és V. Kovács Sándor előadása, amelyek a *Magyar Könyvszemle* 1973. évi 3–4. számában is megjelentek. Ezzel a számmal tisztelegtek a szerkesztők az 500 éves magyarországi könyvnyomtatás előtt. Ebbe az 1973-as sárvári tudományos konferenciával kezdődő sorba illeszkedett a mostani: míg az első a hazai könyvnyomtatás 500. évét ünnepelte, a mostani az 550. évfordulót. Az elhangzott előadások szerkesztett változatai a *Magyar Könyvszemle* és a MOKKA R-Egyesület következő füzetében jelennek majd meg.

V. ECESEDY JUDIT

450 éve jelent meg Bornemisza Péter prédikációinak első kötete (1573). Az Európai Kulturális Örökség Napok keretében (Dni Európskeho Kultúrneho Dedičstva 2023) került sor arra a megemlékezésre 2023. szeptember 22-én, amelynek középpontjában Bornemisza Péter, a humanista író, költő, prédikátor, reformátor, nyomdász és Semptén létesített nyomdája (Šintava, Galántai járás, Szlovákia) állt. Ezt fejezte ki az ünnepség címe (*Spomienkové podujatie k 450. výročiu príchodu evanjelického kazateľa, spisovateľa a kníhtlačiaru Petra Bornemiszu do Šintavy*) is. A színhely a szeredi kastély helyreállított földszinti bástyaterme volt (Sered', Galántai járás, Szlovákia).

Magyarázatra szorul, hogy miért a szeredi várkastély volt a színhelye az ünnepi megemlékezésnek. A ma látható kastély a semptei vízivár helyén épült. A történelem során több tulajdonossal rendelkezett, a 16. század óta a Thurzó család kezében volt. 1639 és 1642 között Esterházy Miklós nádor lakott benne feleségével, Nyáry Krisztinával, aki 1641-ben itt halt meg. Sempte eredetileg Szereddell átellenben, a Vág bal partján feküdt. A századok folyamán a Vág új medret vajt magának a kastély fölött, így az tulajdonképpen természetes úton helyeződött át Szered város kataszterébe. A vár eltűnt, helyén egy kastély áll, amelyet fokozatosan újjáépítettek. Jelenlegi formáját 1840 körül nyerte el.

Az ünnepélyes megemlékezés rendezője az Irodalmi Galánta Polgári Egyesület, a Szeredi Múzeum és a Vízivár Polgári Társulás. Kulturális partnerei a turócszentmártoni Nemzeti Könyvtár (Slovenská Národná knižnica, Martin), a Pozsonyi Egyetemi Könyvtár (Univerzitná knižnica v Bratislave) és a Galántai Könyvtár (Galantská knižnica v Galante) volt.

Az ünnepség középpontjában a *Sila tlačeného slova*, azaz *A nyomtatott szó ereje* című könyv bemutatása állt, összeállítója Anna Jónasová és munkatársai. A kötet a Bornemisza Péter életével és munkásságával kapcsolatos magyar nyelvű tanulmányok részleteit, fejezeteit tartalmazza szlovák nyelven, mindjárt az első lapon pedig Bornemisza *Cantio optima* (*Síralmas énneköm*, 1557) című versének magyar és szlovák változatát olvashatjuk. Majd Eva Kowalskának, a Szlovák Tudományos Akadémia történettudományi intézete munkatársának előszavát, a kötetet összeállító Anna Jónasóvának, a Galántai Könyvtár nyugalmazott munkatársának írását a kötetbe foglalt tanulmányokról. Ezek közül az első Schulek Tibor Bornemisza-monográfiájából származik: többek között az író-reformátor életének kronológiája, amely részletességével különösen szemléletes képet ad Bornemiszaról. A szépen illusztrált kötet részleteket közöl még Bornemisza saját műveiből, így az *Ördögi kísértetekből*. A kötetben olvasható a *Bornemisza Péter és a reformáció ördög-kepe* című tanulmány Klaniczay Gábortól és részletek, illusztrációk V. Ecsedy Juditnak a *Bornemisza-Mantskovit nyomda történetéről* szóló monográfiájából. A kötetben olvasható Ján Čaplovičnak nálunk kevésbé ismert tanulmánya Bornemiszának a mai Szlovákia területén készült nyomtatványairól (*Knižnica* 1951–1952, 144–156).

Erre az ünnepélyes alkalomra még egy kiadvány készült a Galántai Könyvtár kiadásában: Bornemisza Péter bibliográfiája Zita Perleczkának és Zuzana Fajnorovának a Könyvtár munkatársainak összeállításában.

A megemlékezés időpontját kijelölő nyomtatvány, Bornemisza prédikációinak első kötete azért is különleges, mert két reformátor-nyomdász közös vállalkozásának eredménye. Huszár Gál és Bornemisza ismeretsege korábbra nyúlik vissza, majd útjaik elváltak, földrajzilag is más vidéken működtek mindaddig, amíg Huszár Gál a Forgách család bizalmát élvezve birtokukon, Komjátiban kezdett működni lelkészként. Korábról meglévő nyomdakészletét a jelek szerint újra munkába állította Komjátin, és elvállalta Bornemisza prédikációinak kinyomtatását. Talán nem tévedünk, ha Huszár Gál újbóli nyomdaalapításának mozgatóját Bornemisza személyében látjuk. Ebbe a munkába azonban maga Bornemisza tevékenyen bekapcsolódott, amikor saját nyomdához jutott.

Ez a magyarázata annak a sajátos jelenségnek, hogy az impresszum szerint nyomtatását Komjátin kezdték és Semptén fejezték be 1573-ban. Ez egyúttal Bornemisza saját nyomdájának, a Thurzók pártfogása alatt felállított semptei műhelyének első terméke. A semptei impresszum a címlapon is olvasható. Művének, amelyet röviden csak Bornemisza Prédikációinak vagy postilláinak nevezünk, pontos címe *Első része az evangéliomokból es az epistolakból valo tanuságoknak*. Bár Bornemiszának

nem ez az első műve, amely nyomdafestéket látott, de ez az első, amely – legalábbis részben – saját nyomdájából került ki. Komjátin még Huszár Gállal együttműködve dolgozott, további semptei évei alatt azonban önállóan. A Postillák első kötetét követte az 1574-ben kiadott második kötet, majd 1579-ig mind az öt kötet kijött sajtója alól.

Amint a közelmúlt kutatásai kiderítették, nyomdájához a betűket Bécsben szerezte, ahol jó kapcsolatai voltak már korábbról. Sempte, majd később Galgóc is Julius Salm gróf és felesége, Thurzó Erzsébet felső-magyarországi birtokainak központja volt. Az ő hathatós pártfogásukkal tudta Bornemisza lelkészi, írói és könyvnyomtató tevékenységét is folytatni. Nyomdatulajdonosként talán ebben a vállalkozásban nemcsak saját műveinek kiadását látta biztosítottnak, hanem anyagi és polgári függetlenségét is.

A hatalmas prédikáció-kötetek mellett más, kisebb terjedelmű könyvek is a semptei évek termései, így a *Négy könyvetske* (1577) és az *Igen szép és szükséges prédikáció* (1578). Bornemisza 1578/79 folyamán hagyta el Semptét és tette át nyomdája székhelyét Detrekőre, ahol már Mantskovit Bálint neve is megjelenik.

A martini Nemzeti Könyvtár munkatársai kamara-kiállítással is várták az érdeklődőket: a tárlóban a Prédikációk egyes kötetei és a Foliopostilla martini példánya is látható volt. A több ezer lapot kitevő testes kötetek láttán fogalmat alkothattunk Bornemisza írói és könyvnyomtatói tevékenységének méreteiről. A kiállítás kurátora a martini Nemzeti Könyvtár régi könyvek osztályának munkatársa, Jana Cabadajová volt. A Bornemisza Péterről (Schulek Tibor és Nemeskürty István tollából stb.) szóló monográfiák, valamint a szerző később kiadott, válogatott műveinek kamarakiállítását a Pozsonyi Egyetemi Könyvtár biztosította.

Egy, a témához kötődő másik kiállítás megnyitójára is sor került ugyanitt: *A Thurzó család, a kultúra és művelődés hordozója Szereden és Semptén* címmel. Az Európai Kulturális Örökség Napok méltó keretet adtak annak az öröndetes kezdeményezésnek, hogy Bornemisza Pétert mint író, költő, reformátort, prédikátort mint nyomdászt, nyomdatulajdonost is jobban értékeljük.

V. ECSEDY JUDIT

SZEMLE

Mikó Árpád, *Régi magyar bibliofilek nyomában, Tanulmányok a magyarországi reneszánsz könyvkultúra és miniatúrafestészet köréből, 15–17. század, 1–2. kötet, Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Művészettörténeti Intézet, 2023. 296 p.*

Elegáns két kötetbe összegyűjtve eddig megjelent tanulmányaiból és cikkeiből harmincat ad közre a szerző, nem keletkezésük időrendjében, hanem tartalmuk, mondanivalójuk történeti folyamatában. Sokunk számára ismert tanulmányok, de közülük több nem a könnyen hozzáférhető folyóiratokban (*Művészettörténeti Értesítő, Ars Hungarica*), hanem tanulmánykötetekben vagy születésnapj ünnepi kötetekben jelent meg (Németh Lajosnak, 1989; Mojzer Miklósnak, 1991; Bibó Istvánnak, 2011; Rómer Flórisnak, 2015; Monok Istvánnak, 2016; Madas Editnek, 2020 stb.), esetleg kiállításra készült kötetekben (*Három kódex, 2000; Uralkodók és corvinák, 2002; „Az ország díszére”, 2020*), vagy konferenciakötetben, mint a *Mulandóság és változás* (2004). Pedig e tanulmányok több más tudományág művelőit is közelről érdekelhetik. Én úgy tapasztalom, hogy az ilyen alkalmi kötetek a cikkek szerzőin kívül aránylag kisszámú olvasó-vásárló látóterébe jutnak el. – Egyetlen nyomtatásban meg nem jelent, értelemszerűen először itt olvasható tanulmányt tartalmaz a második kötet (*Címereslevelek a Báthoryak korából*), amely előadasként hangzott el Kolozsvárt 2009-ben, a B[enköné] Nagy Margit emlékére rendezett ülésen.

A szerző négy nagy téma köré sorolja a kötetbe válogatott hosszabb-rövidebb tanulmányokat: 1: a királyi könyvtár, vagyis a Bibliotheca Corvina többféle története, 2: e könyvtárral kapcsolatos sokféle probléma, kérdés-kétség, 3: az utódok, a két Jagelló, II. Ulászló és fia, II. Lajos király idején a könyvtár és a könyvkultúra fejlődése (vagy hanyatlása, fogyása), és 4: a késő reneszánsz miniatúrafestészet eléggé feldolgozatlan témaköre. E negyedik csoportban a címereslevelek kapnak nagyobb hangsúlyt. Mindent összevetve a főtéma a budai királyi könyvtár, amely 2005-ben méltán felkerült az UNESCO világörökségének listájára.

A két kötet együtt mintegy 570 oldalt tesz ki és kb. 240 képet tartalmaz. A kötet címe pillantva (*Régi magyar bibliofilek nyomában*) rögtön Hoffmann Edith 1929-ben megjelent alapműve jut eszünkbe, sőt az 1992-ben Wehli Tünde által újabb bibliofilekkel bővített és szerkesztett, azonos címen megjelent, s mindmáig szintén kézikönyvként forgatott *Régi magyar bibliofilek* kötet. A szerző tudatosan vállalja és vállalhatja cikkgyűjteménye címét. Mert, ahogy Mikó Árpád kifejti, a „bibliofília” nemcsak a könyvek megrendelőit, használóit, hanem az e személyekkel foglalkozókat is magában foglalja.

A tanulmányok szövegén helyenként változtatott a szerző. A főszöveget is bővítette itt-ott, de főleg a lábjegyzeteket egészítette ki az újabban megjelent, a témába vágó irodalmi hivatkozásokkal. Hiszen a kutatás folyamatos, újabb eredmények látnak napvilágot – szerencsére. „Egy igazán jó dolgozat értékét nem teszi semmissé, ha állításait [helyenként] megcáfolják. Attól, hogy nem cáfolja meg senki, még nem lesz egy tanulmány jó.” (1. köt. 8. p.) De másutt is vannak szellemes megjegyzései Mikó Árpádnak, például „... az ún. ’corvina-kutatás’ hosszú évtizedei egy ideje véget értek. Mindannyian visszatérünk a Corvina kutatásához.” (1. köt. 24. p.) „Mátyás meghalt ugyan, de a

könyvtár... csendben fejlődött tovább.” (1. köt. 100. p.) „... mi volt a Corvina Fraknóinak 1927-ben, mi volt Toldy Ferencnek 1863-ban, mi Fabrinak 1756-ban...” „a könyvtár 1490 körül legitimációs eszköz volt valamennyi szembenálló fél kezében.” (1. köt. 261–262. p.)

A képanyag szerkesztése a kötetben teljesen új. Az újdonság épp a képanyag összeállításában van. Az egyes tanulmányok illusztrációs anyaga nem teljesen azonos a tanulmányokban egykor megjelent képekkel. Négy nagyobb íráshoz egyáltalán nem voltak képek, itt most ezekhez is csatolt a szerző. Egyrészt nem ismételődhetnek a képek, akkor sem, ha a tanulmányok ugyanazokról a tárgyokról szólnak, másrészt tekintetbe kell venni az összefüggő egészet. Az egymás után álló tanulmányokból kirajzolódik egy történeti folyamat, s a képekkel ez jobban követhető, a képek segítik az olvasót. – Néhány kép felirata annyiban téves (a 240-hez képest elenyésző számban), hogy előtáblaként mutatja be a háttáblát. Ezt nemcsak a jobboldalt látható bordás gerinc igazolja, hanem főként a corvina-kötés felirata, amely mindig, illetve a latin kódexeknél mindig a háttáblára került (1. köt. 208. p., 238. p., 251. p., 252. p.).

Nemcsak verbálisan utal Mikó Árpád Hoffmann Edithre, hanem a könyv külső megjelenése is allúzió: az 1929-es, „csak betűvel alkotott szép könyv” – a Magyar Bibliophil Társaság adta ki – tipográfiai replikája. Az elegancia mögött rengeteg invenció van. Kőfaragó Gyula tervezte és tördelte a könyvet. A borító tört fehér színe éppen csak elüt a lapok ragyogó fehérségétől. Könyvtervezői gondosság a két betűszín, a fekete és a rozsdavörös játéka, az iniciálék egyedi beillesztése. Az, hogy a lábjegyzetek és a képek ott vannak, ahol éppen a főszövegben megjelenik az utalás, megkönnyíti a folyamatos olvasást. (Nincs fárasztóbb, mint a jegyzetek miatt mindig hátra lapozni.) Az is hangsúlyt kap és elismerésre méltó – a szerző irántuk érzett tiszteletének jele –, hogy csak két „bibliofil”, Hoffman Edith és Rómer Flóris fényképe látható a tanulmánykötetben. Rómer, a nagy előd volt az MTA Könyvtára Kézirattárának első vezetője.

Az OSZK-ban ma 35 corvina kódex van, az ELTE Egyetemi Könyvtárában 14, az MTA KIK-ben kettő. Az egyik a Carbo-kódex (K 397), a másik Kyesser: Bellifortis színes tollrajzokat tartalmazó albuma (K 465). – Mikó a Ludovicus Carbo-féle pergamenkéziratot és a Leó pápa beszédeit tartalmazó kódexet (K 439) tárgyalja, bizonyítva, hogy ez utóbbi nem corvina (bár akár kötése, akár írásképe alapján éppenséggel lehetne). E kettőt a Tudós Társaság Könyvtárát alapító Teleki József adományozta 1841-ben az Akadémiának.

Dicséretes, hogy Mikó Árpád kötetbe rendezve együtt könnyebben hozzáférhetővé tette ezeket a tanulmányait. Így a sokszor összefüggő témák szerinti válogatás végül monográfiává állt össze. A szerző nemcsak tág művészettörténeti ismereteit kamatoztatja tanulmányaiban, hanem filológiai elemzéseket is végez (vö. *Ekphraseis*), és jó érzékkel, értőn elemez kötéstörténeti kérdéseket is. Éppen a kötésekből válogat többféle állapotot, levonatokat, archív és új fotókat, részleteket. De kódexlapból is mutat restaurálás előtti állapotot. Ez arra is jó, hogy – ha erre lehetőség nyílik – ne a tárgy jelenlegi állapotából induljunk ki. Ez az elemzést is befolyásolhatja, de historiográfiai tétje is van.

Könyvét a szerző hosszabb ideje gyengélkedő feleségének, Anikónak dedikálta.

ROZSONDAI MARIANNE

***Enyészetnek örvénnyéből ki ragadtam, Jankovich Miklós és kora*, szerk. Csörsz Rumen István, Budapest, Reciti, 2023 (Reciti konferenciakötetek, 21). 266 p.**

Jankovich Miklós (1772–1846) korának sokoldalú alakja volt: a tisztviselői munka mellett jelentős könyv- és régiséggyűjtőként is működött, történeti kutatásokat, forrásfeltárást végzett, cikkeket és könyveket publikált, részt vett a Magyar Tudós Társaság, illetve a Pesti Magyar Színház megalapításában, az utókor mégsem őrizte meg az alakját az emlékezetében. Az alább ismertetendő kötet

előszavában a szerkesztő, Csörsz Rumen István is hangsúlyozza, hogy habár 2022-ben a szűkebb tudományos élet megemlékezett Jankovich születésének 250. évfordulójáról, ez az esemény visszhangtalan maradt, holott értékelnünk kellene azok teljesítményét, akik megőrzik a múlt relikviáit az enyészettől. A kiadványban szereplő tanulmányok alkotóinak nem titkolt célja, hogy az alig ismert Jankovich-életmű további vizsgálatára ösztönözzenek, amihez kiindulópont(ka)t szeretnének biztosítani. Mikó Árpád bevezetője a Jankovich-gyűjtemények sorsát tekinti át, s felhívja a figyelmet a jövőben elvégzendő feladatok jelentőségére.

A kiadvány első nagyobb egységében két tanulmány mutatja be a kortárs gyűjtők tevékenységét. Tüskés Gábor a Viczay (I.) és (II.) Mihály által megalapozott műgyűjtemény és könyvtár történetét ismerteti. A tudományok és a művészetek iránt érdeklődő család egyre bővülő kapcsolati hálót épített ki, s a fiú például Jankovich Miklóssal is többször cserélt műtárgyakat. A szerző ifj. Viczay Mihályt a francia és angol szellemiséghez húzó, liberális, de a magyar nemzeti törekvésekkel alig azonosuló mágnsok körében helyezi el, s a gróf tevékenységét a kedvtelésből végzett műgyűjtéstől a múzeumok létrehozásáig vezető út egyik fontos állomásaként értékeli. Szebehleczy Borbála egy felvilágosult tudós, Georgios Zaviras – „a magyarországi első görög diaszpóra szellemi vezéralakja” – (67.) gazdag könyvtárának sorsát tárja fel, s beszámol a gyűjtemény szétszóródott darabjainak azonosításáról is. Zaviras kereskedőként sokfelé járt Európában, számos felvilágosodás kori művet be tudott szerezni, azonban e tevékenységének végzésében közösségi érdekek is mozgatták őt. A könyvektől ugyanis azt remélte, hogy azok segítségével a török fennhatóság alatt élő görögök ismereteit is gyarapítani tudja.

A kötet második blokkja őt, Jankovich Miklós életét és munkásságát tárgyaló közleményt fog egybe. Zsupán Edina egy itáliai humanista, Angelo Decembrio egyik művének Jankovich által történt kiadása kapcsán értekezik arról, hogy a magyar tudóst a könyvgyűjteményének összeállításakor saját filológusi érdeklődése is vezérelte. A szerző a kódexgyűjtés kapcsán „az összeurópai tudós hagyomány és közösség” (87.) soraiba vágyó személyként aposztrofálja Jankovichot, aki ténykedésével a nemzeti kultúra gazdagítását és felemelését célozta meg. Zsoldos Endre írása azt elemzi, milyen választ adott Jankovich Miklós Schwartner Márton azon kérdésére, mikor születhetett meg az első magyar kalendárium. A tanulmányból azt is megtudhatjuk, hogy Jankovich hírlapi cikkében több olyan tévedés is található, amelyek még ma is igazsággként terjednek.

Kegyes Erika arra a kevésbé ismert tényre hívja fel a figyelmet, hogy Jankovich Miklós (aki egyébként több nyelven beszélt) nyelvtudós is volt, aki megpróbálta feltárni a magyar nyelv, illetve szavak eredetét, noha inkább nyelvpolitikai, mint etimológiai munkát végzett. A szerző Jankovich e téren folytatott tevékenységének hátterét a nyelvi és a nemzeti fejlődés egybekapcsolódásában látja, a tudóst pedig a nyelvtörténeti tudományos kutatások előfutáraként ábrázolja. Hevesi Andrea a Jankovich-gyűjteményből a szegedi Somogyi-könyvtárba került köteteket mutatja be, különböző szempontok (a megjelenés éve, a művek nyelve, illetve tartalma stb.) szerint vizsgálva a műveket. A tanulmány végén megtalálhatjuk a kiadványok ábécérendbe szedett listáját is, possessori bejegyzésekkel. Csörsz Rumen István írása hangsúlyozza Jankovich Miklós gazdag műveltségelményét, értékőrző beállítottságát, a közösségért érzett felelősségét. A szerző a Jankovich által összeállított, de kéziratban maradt *Nemzeti Dalok Gyűjteménye* kapcsán értekezik arról, hogy ezen összeállítás nélkül alig tudnánk valamit a régebbi magyar költészetéről.

A fentebb bemutatott kötet talán rávilágíthat arra, hogy Jankovich Miklós méltatlanul elfeledett alakja a magyarországi rendiség utolsó évtizedeinek, és hogy a korszak történetében betöltött szerepe jóval jelentősebb és fajsúlyosabb lehetett annál, mint amit feltételezhetnénk. Habár a szűkebb tudományos élet főként régiség- és könyvgyűjtőként tartja őt számon, több szakterület számára is hasznos lehet ennek az életműnek a vizsgálata. (Ezt bizonyíthatja az a tény is, hogy a kiadvány szerzői között jó néhány tudományág képviselői vannak jelen.) Jankovich esetében nemcsak a tárgyi örökség (azaz az összegyűjtött könyvek, műtárgyak, iratok sokasága) tartható kiemelkedőnek, hanem azt a szellemiséget is szinte páratlannak mondhatjuk, amely őt arra a felismerésre vezette,

hogy minél több értéket kell megmentenie a pusztulástól. A kötetből egy sokoldalú, tevékeny, előrelátó férfi portréja rajzolódik ki, akinek a tevékenysége mellett a kapcsolati hálóját is érdemes lenne alaposabban feltérképezni.

A Jankovich Miklós-i életút és oeuvre arra is kiváló példa lehet, hogy a második vonalba szorított aktorok munkásságának kutatása is rendkívül értékes hozadékokkal szolgálhat, hiszen gyakran ők is jelentősen befolyásolhatták szűkebb vagy tágabb környezetük, sőt, akár a nemzet történetét is. A kiadványban olvasható tanulmányok a gazdag életmű megismertetésén túl adalékokkal szolgálhatnak annak felderítéséhez is, milyen szellemi irányvonalak, illetve cselekvési lehetőségek érvényesülhettek a 18. század végének és a 19. század elejének Magyarországon. Noha Jankovich pályáíve és munkássága csak egy a számtalan korabeli emberi sors közül, az elképzeléseivel valószínűleg nem állt egyedül a kortársak között. Talán nem járunk messze az igazságtól, ha azt feltételezzük, hogy a gyakran szintén méltatlanul elfeledett pályatársai, levelezőpartnerei, barátai közül többen is hasonlóan értékes – még ha az ő érdemeihez nem feltétlenül mérhető – szolgálatot tettek a hazának és a tudományos életnek. A Reciti Kiadó jóvoltából megjelent kiadvány remélhetőleg nemcsak Jankovich Miklós, hanem más személyek munkásságának is a további kutatására fogja biztatni a szakembereket, és újabb magvas tudományos ismeretekkel gyarapodhat az érdeklődő.

BODNÁR KRISZTIÁN

Elena Gatti, Francesco Zambrini tra filologia e bibliografia, [Dueville], Ronzani Editore, 2023 (Storia e cultura del libro. Historica, 5) 238, [2] p.

Francesco Zambrini nem tartozik a Magyarországon leggyakrabban emlegetett olaszok közé, a *food-fashion-Ferrari* háromszögben tevékenykedők mellett sem a filológusok, sem a bibliográfusok nem örvendenek széles ismertségnek. Zambrini neve pedig a szűkebb szakmai berkekben sem sokszor fordul elő, az Arcanum Digitális Tudománytár szöveghalmazában csak hétszer találjuk meg, igaz, a legkorábbi találat szerint híre már életében eljutott Magyarországra. Így adja magát a kérdés, hogy a róla írt monográfia milyen tanulsággal szolgálhat a hazai könyves közösségnek, miért is ismertetem. Erre az őszinte válasz, hogy azért, mert Edoardo Barbieri, a *Könyvszemle* nemzetközi tudományos tanácsadó testületének tagja felajánlott a kiadványból egy példányt az Országos Széchényi Könyvtár részére. Ugyanakkor Zambrini életműve, különösen a 13–14. századi itáliai népnyelvű művek legkorábbi kiadásairól összeállított bibliográfiája figyelemre méltó lehet a korai olasz nyelv és irodalom tanulmányozása, az olasz egység kultúr- és nyelvpolitikájának vizsgálata, a 19. századi könyves kutatások tudománytörténeti elemzése és nemzetközi összehasonlítása során is, ezért remélem, hogy jelen ismertetés több lesz pusztán tiszteletkörmél. Az említett bibliográfia, amely az ismertetett könyv fókuszában áll, utolsó, ötödik kiadása: ZAMBRINI, Francesco, *Le opere volgari a stampa dei secoli XIII e XIV*, Bologna, Zanichelli, 1884 (a továbbiakban: *Le opere*). Magyarországon az 1878-as, negyedik kiadás érhető csak el a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központjában (jelzete: 401.294), de a Google Books felületén az utolsó kiadás (tévesen ennek a címlapján is „quarta edizione” szerepel) szabadon hozzáférhető.

Francesco Zambrini (1810–1887) a 'Risorgimento', az olasz ország- és nemzetegyesítés idején alkotott, amikor nemcsak forradalmárok és politikusok, hanem irodalmárok és nyelvészek is a csatasorba álltak, hogy megteremtsék Olaszország egységét. Utóbbiakra hárult ugyanis a nyelvileg széttagolt Appennini-félsziget koinéjának megteremtése, amelyre több konkurens megoldás is született. A közös nyelv igénye 1860-ban bizottságot hívott életre a régi népnyelvű szövegek gondozására és kiadására (*Commissione per i testi di lingua*), melynek első elnökévé az ekkor már ismert filológus, Francesco Zambrinit jelölték. A politikailag is erősen támogatott, a nyelvi kérdésben purista

álláspontot képviselő elnök a 14. századi nyelvi „aranykorhoz” visszanyúlás mellett tört lándzsát, miközben határozottan elutasította Pietro Bembo 16. századi és Alessandro Manzoni kortárs kísérleteit a nyelvi egység megvalósítására. Zambrini, a Commissione küldetésével párhuzamosan, a korai itáliai szövegek, különösen Boccaccio tanulmányozásának szolgálatába állította teljes tudományos munkásságát szövegkiadások, bibliográfiakészítés és folyóiratszerkesztés formájában.

Zambrini életművéből a magyar nyelvű szakirodalomban elsősorban szövegkiadásaira hivatkoznak (egy *Ave Maria*, *Libro di novelle antiche*, *La defensione delle donne*, *De pratica seu arte tripudii vulgare opusculum*, *Saltero della B.V. Maria compilato da San Bonaventura – Volgarezzamento antico toscano*), de nem ismeretlen a 13–14. századi népnyelvű művek kiadásairól összeállított bibliográfiája sem. A *Le opere* egyrészt Jakob Burckhardt *A renaissance-kori műveltség Olaszországban* Bánóczi József-féle fordításának lapjain tűnhetett a hazai olvasóközönség szemébe, másrészt 2003-ban idézte Carlo Ginsburg, amely a maga léptékében alátámasztja azt az ismertetett könyvben is hangsúlyozott állítást, hogy Zambrini bibliográfiája még napjainkban is megkerülhetetlen.

A másfél évszázad távlatából módszertanilag erősen meghaladottnak, sőt kifogásolhatónak számító szövegkiadások mellett Zambrini munkássága nem avult el tehát teljesen. Működésének méltó emlékművei a *Le opere* és a három periódika, amelyeket útjára bocsátott. Máig bővül a kultuszminisztériumi támogatással indított *Collezione di opere inedite o rare dei primi tre secoli della lingua* sorozat, amely kiadatlan vagy ritka szövegeket közöl az olasz nyelv első három évszázadából. Városi statútumok és krónikák, latin művek népnyelvi változatai, vallásos és civil irodalom talál helyet a széria kötetekben, köztük az 1865-ös Dante-évfordulóra összecsapott *Isteni színjáték* kiadás is. Politikai hátszél nélkül, Gaetano Romagnoli könyvkereskedő tőkéjével indította Zambrini a *Scelta di curiosità letterarie inedite o rare dal secolo XIII al XVIII* című sorozatot, a 13–18. századi kiadatlan és ritka irodalmi kuriózumok válogatását, amely hasonló célkitűzései miatt 1889-ben a *Collezione*-be olvadt. Szintén Zambrini alapította *Il Propugnatore* (harcos) címen az első kizárólag olasz nyelvi-irodalmi kérdésekkel foglalkozó folyóiratot, amely bizonyos értelemben a *Le opere* bölcsőjeként is szolgált.

Elena Gatti, a bolognai, milánói (Università Cattolica del Sacro Cuore) és oxfordi tanulmányok után doktori fokozatot szerzett könyvtörténész a *Le opere* című bibliográfiát vette górcső alá Zambrini életművéből. Monográfiája a *Storia e cultura del libro* (a könyv története és kultúrája) sorozat történeti alsorozatának ötödik köteteként jelent meg. A sorozatot a Ronzani kiadó gondozza, a tudományos bizottság túlnyomó többsége a Könyv, könyvkiadás, könyvtár európai kutatóközponthoz (CRELEB) kapcsolódik, ahogy maga a szerző is.

A monográfia célkitűzése Zambrini bibliográfusi munkájának megismerése és értékelése, ehhez Gatti széleskörű levéltári kutatásokat folytatott a terjedelmes (7300 levéltári egység és 5 kötet levél) és máig feltáratlan Zambrini-levelezésben. Az elvégzett munka értékét tovább emeli, hogy el kellett különíteni a valóban könyv- és művelődéstörténeti tartalmú leveleket a Commissione elnökeként folytatott hivataloslevél-áradattól. A levelezés vizsgálatán kívül Gatti a *Le opere* öt kiadásának szócikkeit vizsgálta mélyrehatóan, visszafejtve Zambrini hivatkozásait és utalásait egészen a forrásokig. A könyv központi, második fejezete ezt az ismertető-értékelő szerepet tölti be, az első fejezet kultúr-történetileg segít kontextusba helyezni Zambrini életművét. A harmadik jelentős rész, a függelék, a feltáró munka során összegyűlt adatforrásokat rendezi és közli táblázatos formában: a Zambrini által használt repertóriumokat, bibliográfiákat és katalógusokat, kapcsolati hálójának fontosabb tagjait, a leggyakrabban látogatott könyvtárakat, végül saját könyvtárának ősnymtatványait és antikváit. A könyv szerkezetét érintő hiányérzetet csak az elmaradt összefoglaló bibliográfia okoz. Elena Gatti munkájához Giuseppe Frasso, a milánói Cattolica érdemes professzora fűz tanulmány méretű utószót, melyben Enrico Molteni és Zambrini kritikai pengeváltásait ismerteti, amelyek jól illusztrálják a vitatkozó Zambrini goromba stílusát, melyet a folyóiratokban közölt válaszcikkek mellett a *Le opere* újabb kiadásában is alkalmazott. Az ifjú és tehetséges Molteni 102 kiegészítést, pontosítást fűzött

a *Le opere* anyagához, amelyek kiadása korai halála miatt tanárára, Ernesto Monacira hárult. A *Le opere* utolsó javításai és bővítései pedig 1929-ben Salomone Morpurgo munkájának köszönhetően kerültek sajtó alá.

Elena Gatti már a munka kezdetétől kendőzetlenül, de Zambrini érdemeit egy percre sem feledve mutatja be a filológusként és bibliográfusként is „kézműves módszerekkel dolgozó”, saját korának mércéjével (a *scuola storica* következetes és technikailag magas szinten filologizáló képviselőihez, például Ernesto Monacinhoz és Alessandro D’Anconához) mérve sem teljesen szakszerű kutatót. Az első, kultúrtörténeti beágyazást célzó fejezet sokkal inkább kultúrpolitikai, lélektani profil, mint biográfia, részben Zambrini önéletírására, részben levelezésére és a sajtóban megjelent szövegekre alapozva. Zambrini gyermekeinek számát nem itt kell keresni, de a neveltetésében gyökerező hazafias, szabadkőművesség-ellenes és nőgyűlölő gondolatai, valamint az emilia-romagnai *scuola classica* elvei mentén formálódó kulturális látásmódja Gatti munkájának köszönhetően világosan áll az olvasó előtt. Tevékenységének mozgatórugóit kiindulásképpen bizalommal alapozhatjuk az önéletírásából vett idézetre: „Olaszország nagyságának szerelmese voltam és ellenséges mindenféle szolgálattal, de egyszerre szerelmese a közrendnek és ellensége a minden fajta szabadosságnak.” Bár e pár szóból is egyértelmű, hogy inkább ön-émlékműről, mint reflektív önvizsgálatról van szó, a sorok közt felsejlik Zambrini megkérdőjelezhetetlen, határozott alakja. Annak ellenére, hogy Zambrini nehezen tűrte a kritikát, amint az a Moltenivel folytatott polémiaiból is nyilvánvaló, a Commissione működtetése során ügyesen, a *scuola classica*-ban eltanult csapatmunka szellemében gyűjtötte maga köré kollégáit, akiknek közreműködése nélkül nem hozhatta volna létre főművét. Együttműködésük részben magánlevelezésben, részben a folyóiratokon keresztül zajlott, például az *Il Propugnatore* szerkesztőségének címzett és nyomtatásban is közölt levelekben. Bár a szerkesztőségi levelekben üzenetést Elena Gatti szakszerűtlennek minősíti, rámutat, hogy máig alapvető cikkek lelőhelye a folyóirat. Az együttműködés a Commissione közösségével, köztük a *scuola classica* és *storica* tagjaival Zambrini egyéni szakmai fejlődésére is gyümölcsöző hatással volt, Gatti értékelése szerint purizmusa az évek során felengedett, filológiai munkája pedig szakszerűbbé vált. A fejlesztés-fejlődés pedig kölcsönös volt, D’Ancona például kiadói és bibliográfiai módszereket tanult Zambrinitől.

Zambrinit a Commissione vezetésével nyilvános szereplése idején folyamatosan támadták, nem minden jogalap nélkül. Nemcsak személyisége került a kritikák célkeresztjébe, például a már említett *La difesa delle donne* (a nők védelme) szövegkiadásának vállalhatatlan bevezetője, hanem szakmai hibái is, de ezek mellett józanabb bírálói felismerték vállalkozásainak jelentőségét is. Vittorio Savorini például már 1876-ban elismerte, hogy ha az olasz irodalomtörténetnek lesz ideje nemcsak a legnagyobbakkal foglalkozni, Zambrini szövegkiadó erőfeszítései igen hasznosak lesznek.

Zambrini munkamódszerét, filológiai és bibliográfiai tevékenységének elválaszthatatlan és kölcsönösen előnyös kapcsolatát Elena Gatti egy közlekedőedényhez hasonlítja. A kiadásra szánt szövegek variánsainak összegyűjtését a bibliográfiai adathalmaz támogatta (ez volt a *Le opere* célkitűzése), az újonnan megjelenő segéd tudományokra (paleográfia, vízjelek vizsgálata) is alapozott, mélyebb filológiai vizsgálatok pedig gazdag irodalmi-nyomdászattörténeti háttéranyaggal gazdagították a bibliográfia tételeit. A két szakterület pedig együtt járult hozzá az olasz irodalomtörténet Zambrini-féle értelmezésében felvázolásához: a könyvtermés itáliai kulturális központok közötti megosztásának vizsgálatához. A konkrét munkamódszereket Gatti tizenegy példaként választott tételen vagy tételcsoporton mutatja be. Összeveti a levelezés meglévő darabjait az ezekre alapuló nyomtatásban megjelent eredményekkel, és felülvizsgálja a néha változtatások nélkül átvett, néha megkérdőjelezett, megcáfolt korábbi bibliográfiai eredményeket. Vizsgálat alá vonja Zambrini szétszóródott magánkönyvtárának jegyzékét, amelynek kötetei alapján Zambrini a tényleges autopsziával készült tételek egy részét összeállította. (Másik részüket barátja, Gaetano Romagnoli könyvkereskedésében vizsgálhatta.) Ez a mai bibliográfiai gyakorlat ismeretében abszurdnak hangozhat, de Zambrini tételeinek nagy része „távmunkán”, levelezésben közöltek és korábbi bibliográfiai munkának nyugszik. Esetenként ez

utóbbiakat is rosszul használta, nem mérlegelte például az azonosítások alkalmával, hogy Hain a repertóriumában a vonatkozó tételeket csillaggal jelölte-e, tehát személyesen kézbe vette és érdekes teljesen megbízni benne, vagy nem. A kézbevétellel készült tételeken látszik a legtisztábban Zambrini keze nyoma, adott esetben hiányosságai is itt kerülnek a legjobban napvilágra. Gatti igazi bibliofil gyöngyszemet választ erre példának, Szent Bonaventúra *Salterio della Vergine Maria* című munkájának 1484-es milánói kiadását (ISTC ib00938600). A kiadványból jelenleg csak egy teljes példányt tüntet fel az *Incunabula Short Title Catalogue*. Zambrini saját példányát is teljesként írta le, ebben az a tény sem zavarta meg, hogy a vizsgált példány ívjelzése e-vel kezdődött. Az autopsziával készült tételekből az is világos, hogy Zambrini nem dolgozott ki saját leírási sémát, stílusa elbeszélő, a bibliográfiákban megszokott szűkszavú, formalizált leírásokhoz képest terjengős. A leírási munka során számos máig megnyugtatóan le nem zárt kérdéssel szembesült, például a kiadások és kiadói variánsok problematikájával, de ezekre rendszerint helytelen válaszokat adott.

Ugyanakkor a kutatások előrehaladtával Zambrini folyamatosan javította, bővítette eredményeit, ezt a bibliográfia életében megjelent öt kiadása is bizonyítja. A tételleírásokba beépültek az *II Propugnatore* oldalain felvetett, megvitatott és szintetizált eredmények, a terjengős leírásokat sok esetben hivatkozások váltották fel korábbi bibliográfiákra, a kezelhetőség kedvéért pedig változott a könyv tördelése is.

Mindezt áttekintve joggal merül fel, tényleg olyan kitűnő, korszakalkotó-e Zambrini munkája, mint ahogy azt a recenzius állítja, de a recenziusban is ugyanez a kérdés fogalmazódott meg a szerző irányában a monográfia olvasása során. Erre a szerző válasza, hogy a *Le operét* szigorúan felsorolásként és nem analitikus bibliográfiaként kell használni, ebben a műfajban pedig (az 1929-es Morpurgo-féle kiegészítéssel együtt) nem fog csalódást okozni.

SZOVÁK MÁRTON

Zvara Edina, *Gratia mecenaturae Esterhasianae, A kismartoni ferences könyvtár története és állománya*, Bp., MTA–Kossuth, 2023 (Esterhazyana). 254 p.

Monok István az Esterházy Pál és Thököly Orsolya levelezését közreadó kiadvány (2019) bevezetőjében foglalta össze a részben már elkezdett *Esterhazyana* ikersorozat addigi munkálatait és további terveit. 2022-ben megjelent Esterházy Pál és Thököly Éva levelezésének első kötete, 2023-ban pedig az albumszerű megjelenést igénylő következő kiadvány, Zvara Edina munkája, amely a kismartoni ferences könyvtár történetével foglalkozik.

Mint a manapság publikáló könyvtörténész középnmzedék, Zvara Edina is a szegedi iskolát képviseli, számtalan tanulmánya és könyvtártörténeti publikációja a 17. századi művelődéstörténet megkerülhetetlen alapműve. Viskolcz Noémivel (Király Péter, Kiss Erika és Monok István közreműködésével) rendezték sajtó alá Esterházy Pál nádor két feleségével, Thököly Orsolyával és Thököly Évával folytatott levelezését, most azonos formátumban, a sorozat következő köteteként a kismartoni ferences könyvtár könyvjegyzéke jelent meg, ezúttal Zvara Edina önálló munkájaként.

A kötet törzsanyaga az 1722-ben készült könyvtári inventárium közlése, a bevezető tanulmányban azonban Zvara Edina részletes áttekintés nyújt a kismartoni ferences rend alapításáról, tevékenységéről, az Esterházy családdal való kapcsolatáról. A középkori Magyarországon a ferences rend vált a legjelentősebb szerzetesi közösséggé. A kismartoni rendház első említése az 1415-ös bullában olvasható, a többszörös átalakulás után a kolostor újjraalapítása Esterházy Miklós nevéhez fűződik. Az újjraalapítás 1620-as fogadalmának családi legendáriuma Esterházy Pál *Az egész világon lévő csodálatos Boldogságos Szűz képeinek rövideden fölvetett eredeti* (Nagyszombat, 1690) című művében örökítődött az utókorra, jöllehet, Kismarton csak 1626-ban került örökjogon az Esterházy

család tulajdonába. Az Esterházyak több nemzedéke bőkezű és elkötelezett mecénásként támogatta a ferences rendet, ez anyagi juttatásban, templomok, kolostorok építésében, könyvgyűjtemények adományozásában nyilvánult meg. Különösen nagy szerepet játszott a ferencesek történetében Esterházy Pál nádor, aki a protestánsok visszatérítésében sem riadt vissza a radikális lépésektől. A nádor két házasságát dokumentáló levelezéskötetek fontos adalékul szolgálnak az Esterházy család hitéletéhez, a ferences renddel való kapcsolatához. A támogatás anyagi vonatkozásai majd a nagy mennyiségben fennmaradt gazdasági levelezés publikálása után lesznek a szélesebb szakmai közönség számára hozzáférhetővé.

A kismartoni ferences könyvtár kalandos történetét Zvara Edina több évszázadot áttekintő levéltári kutatással tárta fel. A négy évszázados történetet egy recenzióban lehetetlen és felesleges is összefoglalni, csupán egyetlen jeles személyiség nevét emelnénk ki. Hárích János hercegi levéltáros és könyvtáros 1932-ben Esterházy Pál herceggel és a Hercegi Központi Igazgatósággal folytatott hosszasan levelezéssel akadályozta meg, hogy a ferences gyűjtemény legértékesebb kötetei egy luzerni antikvárius tulajdonába kerüljenek és elősegítette, hogy a könyvtár jogi helyzete is rendeződjön. Hárích János 1937-ben készült inventáriuma a mostani kiadásban is nélkülözhetetlen segédeszköze a könyvek beazonosításának. Zvara Edina most megjelent kötetéhez tanulmányozta a különböző korokban készült inventáriumokat, könyvjegyzékeket és mind a fraknoi, mind a kismartoni Esterházy gyűjteményben ma is fellelhető könyveket. Amennyiben lehetséges volt, autopszia alapján írta le azokat a könyveket, amelyek ma is megtalálhatóak, részben Kismartonban, részben Moszkvában, a Rudomino Idegen Nyelvű Könyvtárban és Történeti Könyvtárban. A Szovjetunióba 1945 augusztusában került mintegy kétezer kötet, amelyek a várakozással ellentétben méltó körülmények között, feldolgozva, restaurálva várták ez érdeklődő kutatókat. Hosszas tárgyalások után 2013 őszén 997 kötet, amelyekről a restitúciós tárgyalások során be lehetett bizonyítani, hogy hajdan Esterházy-tulajdonban voltak, visszakerült eredeti helyére, a kismartoni Esterházy-kastélyba. A kötetek között sok tartozott a hajdani ferences könyvtárhoz. Zvara Edina sok és kiváló minőségű címlapfotóval illusztrált kötetének legizgalmasabb fejezete a könyvgyűjtemények tartalmi elemzése. A könyvtár 17. századi történetéről nem maradt fenn inventárium vagy bármiféle használható összeírás, vásárlási, ajándékozási jegyzék, viszont az azonosításban segítenek a fennmaradt kötetekben található possessorbejegyzések, kolostori tulajdonjegyek. Ismeretes utalás arra is, hogy már 1680-ban volt akkora a gyűjtemény, hogy arról érdemes volt inventáriumot készíteni. Az első, tudományos feldolgozást érdemlő és forrásként felhasználható inventárium azonban 1722-ben készült, amikor körülbelül ezer kötet volt a ferences kolostor tulajdonában. Ebből az inventáriumból néhány levél fotómásolata megtalálható a kötetben, egyként bizonyítva a hajdani összeírás módszerét, és illusztrálva, milyen hatalmas munkát végzett Zvara Edina az inventárium átírásával, az egyes tételekre vonatkozó adatok feltárásával. A könyvjegyzék szerkezetének megismeréséhez Zvara Edina tanulmányozta a korszakból fennmaradt könyvtárak összeírásait, a hat szakrendszer alapú könyvtárjegyzéket (Buda, Csiksomlyó, Dés, Mikháza, Németújvár, Szokolca) és a betűrendes kéziratokat (Beszterce, Eperjes, Kismarton, Kolozsvár, Nagybánya), valamint a rendszer nélküli, illetve vásárlási jegyzéket (Gyöngyös, Kassa, Sümeg, Torda, Németújvár.) A kismartoni inventárium betűrendes szerkezetű, azonban a könyvűnek tűnő azonosítást megnehezíti, hogy egyes kötetek a szerző keresztnevéhez vannak besorolva, mások csupán a könyv címét adják meg, de az is előfordul, hogy a leírás csak a könyv tartalmára, műfajára, esetleg a kiadás nyelvére utal. A ferencesek könyvtára összetételében jól tükrözte a rend alapvető tevékenységét. A rend célja nem a tudós prédikátorok nevelése volt, hanem a lelki gondozás, a példamutatás, a protestáns hívek visszatérítése. A könyvek ennek megfelelően túlnyomó részt katolikus művek, jöllehet a térítéshez a barátoknak ismerni kellett a protestáns tanokat is. Ezeket általában másodlagos forrásból, a katolikus szerzők vitairataiból ismerték meg, protestáns szellemiségű könyv kevés található a gyűjteményben. A könyvtár tartalmi elemzésénél Zvara Edina sajátos, de megbízható módszert használt. A szakrendszer szerint katalogizált könyvtárak közül a legszakszerűbbnek a bu-

dai ferences könyvtár tartalmi összegzését találta, ezért ennek mintájára állított fel egy rekonstruált szakrendi táblázatot, amely szerint a kismartoni köteteket is rendszerezte. A szakozás alapja tehát a következő volt: 1. Bibliák, bibliamagyarázatok és konkordanciák; 2. Egyházatyák, egyháztanítók; 3. Aszketikus és spirituális művek; 4. Jogi témájú könyvek; 5. Spekulatív és erkölcszociológia; 6. Hitvita irodalom és kateketika; 7. Beszédgyűjtemények; 8. Egyház- és világtörténelem; 9. Filozófia; 10. Irodalom, grammatika, retorika; 11. Liturgikus könyvek; 12. Miscellanea; 13. /Ferences anyag./ A minimális információt nyújtó kézírásos inventárium kiolvasása mellett hatalmas feltáró munka kellett ahhoz, hogy a beazonosításon túl a lista feldolgozója a kötetek szerzőjét, irodalmi tevékenységük megismertetését, a könyvek rövid, de szükséges tartalmi elemzését elvégezze. Minden egyes szak tartalmazza a legérdekesebb, legtöbb információt nyújtó kiadványok könyvtár- és vallástörténeti elhelyezését, betekintést nyújtva a ferences szerzetes olvasáskultúrájába, a könyvtár tartalmi szerkezetének feltárásába. A tartalmi feltárás igazolja, hogy a könyvtár elősegítette a ferencesek lelkipásztori és prédikációs tevékenységét, a „Ferences jelenség” sikeres elterjesztését. A könyvtár nyelvi megoszlását illetően a ferencesek túlnyomó részt latin nyelvű könyveket gyűjtöttek, de Kismarton földrajzi elhelyezkedéséből következően nagy számú a német nyelvű kiadvány, illetve a németre fordított művek őrzése is. Nagyon kevés a magyar, továbbá még kevesebb a horvát, szlovén, cseh, szlovák nyelvű kötet, holott a mariánus provincia tagja három nemzetiséghez tartoztak. Egyéni szerzetesi érdeklődésnek tulajdonítja Zvara Edina, hogy néhány olasz nyelvű kiadvány is megtalálható a gyűjteményben, ezek meglete összefügghet a rendalapító Assisi Ferenc itáliai eredetével.

A kiadvány törzsanyaga az 1722-es inventárium tételeinek a maximális információkat feltáró feldolgozása, az eredeti, tehát a betűrendes katalogizálást követve. A kézíratos jegyzékben rögzített párszavas könyvadatokat követi a modern katalogizálás szerint elkészített teljes címleírás, majd a bibliográfiai azonosítás rövidített szignója. A címleírás és a bibliográfiai hivatkozás módszeréhez nem értett volna némi technikai magyarázat. Nem tudható ugyanis, hogy a megadott azonosító katalógus, bibliográfia azért került a címleírás után, mert csupán egyetlen példány ismeretes a kiadványból, vagy esetlegesen ott talált rá a szerző és elégséges volt egy hivatkozás megadása. A kiadvány készítésekor feltalálható köteteknél Zvara Edina megadja a pontos lelőhelyet, ha lehetséges, a leltári számot is. A címleírás utolsó tétele a beazonosítás tényére, kétségeire vagy lehetetlenségére utal, továbbá a gyakran kiadott nyomtatványok utóéletét is feljegyzi. Ahol lehetőség volt az autopsziára, Zvara Edina közli a kézíratos possessorbejegyzéseket, illetve a tulajdonjegyek leírását is. Külön fejezetben összegzi a szerző a könyvek tulajdonosairól hozzáférhető információkat, a kolostori tulajdonjegyeket, a patrónusokat, a bejegyzéssel azonosítható egyházi és világi személyeket. A rendkívül alapos kutatómunkát bizonyítja, hogy a 960 tételből csupán 77 tételt nem sikerült beazonosítani. Itt külön kiemelhetjük, hogy jónéhány tételt az eredeti inventárium hiányos, általánosító leírása (pl. Biblia Germanica, Disputationes Theologiae, Doctrina Regni Hungariae. De varjib. rebus Theologicis) miatt egyáltalán nem lehet beazonosítani, néhány kötet, ahol csak a kiadás bizonytalan, esetleg a példány későbbi előkerülése idején meghatározható lesz. Mindez azonban egyáltalán nem befolyásolja azt az eredményt, amivel Zvara Edina ezt a rendkívül gazdag gyűjteményt megismerhetővé tette. A kismartoni ferences kolostor lakóinak jegyzéke (1630 és 1722 között), Weiss Mihály 1978 és 1986 között készült leírásai alapján kerültek a kötetbe (pontos címleírásuk a szakirodalmi jegyzékben található.) A jegyzék időrendben sorolja fel a kolostor lakóit, betöltött hivatalukat és halálozási adatait. Ennek a jegyzéknek az alapja a könyvtár egykori könyvtárárosának, Weiss Mihálynak 1978-ban és 1980-ban megjelent publikációja, amelyet Zvara Edina saját kutatásaival kiegészített. A kiadvány függelékben közöl a kolostor létrejöttében nagy szerepet játszó két dokumentumot, XXIII. János pápa 1415 évi bulláját, amely a rendház első említését tartalmazza, és Esterházy Miklós 1631. évi újjraalapítólevelét. Ez utóbbi jól olvasható fotómásolatban is megtalálható a kiadványban. A kötetet lezáró jegyzékek a levéltári és könyvtári forrásokat, a nyomtatott szakirodalmat, személy- és helynévmutatót, nyomdászok, nyomdahelyek, kiadók mutatóját, a képek jegyzékét, valamint angol nyelvű rezümét tartalmaz.

A felhasznált szakirodalom a szerző nagyon alapos tájékozottságáról tanúskodik. A bevezető tanulmány 535 jegyzete – egy jegyzetszám alatt esetenként több szakirodalmi hivatkozás is található –, azt bizonyítja, hogy Zvara Edina minden elérhető forrásnak, feldolgozásnak utánanézett, és nehezen lehetne általa nem ismert szakirodalmat találni. (Talán egyetlen kiegészítésként Knapp Évának Martin von Cochemről közreadott publikációit hiányolhatjuk.) Sajnálatos, hogy a pompásan tipografizált kötet – éppen az anyag gazdagsága miatt – kénytelen olyan betűtípust használni, amely a jegyzetek olvasását csak nagyítóval teszi megvalósíthatóvá. A szép könyvek versenyében remélhetőleg esélyes kötetet Horányi Károly tervezte, munkája, a kiváló minőségű fotók és az ötletes marginális díszítések elhelyezésével minden elismerést megérdemel.

Külön megemlítendő, hogy Zvara Edina a kiadványt a régi magyar irodalmat egész életükben fáradhatatlanul kutató kiadó és szerkesztő, Nyerges Judit és Jankovics József emlékének ajánlotta.

NÉMETH S. KATALIN

SZÁMUNK SZERZŐI

BÁTHORY ORSOLYA, HUN-REN–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, tudományos főmunkatárs, *orsolya.bathory@gmail.com*

BODNÁR KRISZTIÁN, Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Vármegyei Levéltára Sátoraljaújhelyi Fióklevéltár, *bodnarkr@gmail.com*

ERDŐS ZOLTÁN, Pécs, Csorba Győző Könyvtár, *erdoeszoli@gmail.com*

FARKAS GÁBOR FARKAS, Országos Széchényi Könyvtár, *gfarkas@oszk.hu*

GÖMÖRI GYÖRGY, Darwin College, Cambridge; School of Slavonic and East European Studies/University College, London, *Georgeandmari.gomori@yahoo.co.uk*

HELMRICH MÁRTON TAMÁS, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, *helmrichmarton@gmail.com*

KÁROLYI BÁLINT, egyéni kutató, *karlmax91@gmail.com*

KISDI KLÁRA, HUN-REN–OSZK Fragmenta et Codices Kutatócsoport, *kisdi.klara@gmail.com*

M. HORVÁTH MÁRIA, Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, *horvath.maria@bibliotheca.hu*

MÉRCZ ANDRÁS, Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete, *mercz@avicenna-kkki.hu*

NÉMETH S. KATALIN, HUN-REN, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet, *katalinnemeth@hotmail.com*

ORBÁN ÁRON, Speculum Kutatócsoport, Tokaj-Hegyalja Egyetem, *orbanaron@gmail.com*

ÓSZ SÁNDOR ELŐD, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár, *oszsandorelod@gmail.com*

ROZSONDAI MARIANNE, Országos Széchényi Könyvtár, *rozsondai.bela@hotmail.com*

SZOVÁK MÁRTON, Országos Széchényi Könyvtár, *szovak.marton@oszk.hu*

V. ECSEDY JUDIT, Országos Széchényi Könyvtár, *ecsj@oszk.hu*

A kiadásért felel Balogh Balázs főigazgató.

HU ISSN 0025–0171

A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája. Tördelte Hudecz Andrea

Nyomda: Prime Rate Kft.

Felelős vezető: Dr. Tomcsányi Péter

